

**İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSLAM DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE HÜZÜN

RABİA YILMAZ

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. HASAN KAPLAN**

İSTANBUL, 2021

**İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSLAM DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE HÜZÜN

RABİA YILMAZ

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. HASAN KAPLAN**

İSTANBUL, 2021

TEZ ONAY SAYFASI

Bu tez tarafımızca okunmuş olup kapsam ve niteliğinden Din Bilimleri (Din Psikolojisi) alanında Yüksek Lisans Derecesini alabilmek için yeterli olduğuna karar verilmiştir.

Tez Jürisi Üyeleri

Unvan – Ad Soyad

Kanaati

İmza

_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____

Bu tezin İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından konulan tüm standartlara uygun şekilde yazıldığı teyit edilmiştir.

Tarih

Mühür/İmza

ÖZ

İSLAM DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE HÜZÜN

Yılmaz, Rabia

Din Bilimleri Yüksek Lisans Programı

Öğrenci Numarası: 187034017

Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0001-9123-5240

Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası: 10408050

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hasan Kaplan

Aralık 2021, 160 sayfa

İnsan hayatta iyi ya da kötü olaylar yaşar. Bu olaylar neticesinde kaçınılmaz olarak birbirinden farklı duyguları hisseder. Mutluluk, huzur, heyecan, umut gibi olumlu duygular insan hayatında olduğu kadar hüznün, depresyon, melankoli ve yas gibi duygular da hayatın bir gerçeğidir. Biz bu çalışmamızda “hüznün” duygusunu ele aldık. Bu çerçevede ilk önce hüznün ve komşu (melankoli, depresyon ve yas) kavramlar konuya giriş mahiyetinde psikolojik açıdan ele alınmıştır. Daha sonra, bu çalışmanın ana konusunu teşkil eden İslam düşünce geleneğinde hüznün konusuna yaklaşım ele alınmıştır. Bu bağlamda önce Kur’an ve sahih hadisler incelenmiş, ardından Kindî’den Muhyî-yi Gülşenî’ye uzanan klasiklerde yer alan hüznün risaleleri ve ek olarak, tasavvuf geleneğinde hüznün yaklaşım ele alınmıştır. Çalışmamızda son olarak İslam düşünce geleneğinde hüznünle ilgili dinî, felsefî ve tasavvufî yaklaşımların maneviyat danışmanlığı ve rehberlik hizmetlerinin teori ve pratiğine katkı sağlama imkânı tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Hüznün, İslam Düşünce Geleneği, Manevi Danışmanlık ve Rehberlik, Melankoli.

ABSTRACT

SADNESS IN THE TRADITION OF ISLAMIC THOUGHT

Yılmaz, Rabia

MA in Religious Studies

Student ID: 187034017

Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0001-9123-5240

National Thesis Center Reference Number: 10408050

Thesis Supervisor: Prof. Dr. Hasan Kaplan

December 2021, 160 Pages

People Experience good orbadevents in life. As a result of theseevents, people inevitably feels different emotions. Positive emotion ssuch as happiness, peace, excitement and hope are as much a fact of life as sadness, depression, melancholy and mourning. In this study, we discussed the feeling of “sadness”. In this context, first of all, the concepts of sadness and neighboring terms such as melancholy, depression and mourning are discussed from a psychological perspective. Then, the approach to sadness in thetradition of Islamic thought, which is the main subject of this study, is discussed. In this context, first the Qur'an and authentic Hadiths were reviewed, then the sadness treatises in the classics work sranging from Kindî to Muhyî-yi Gülşenî and the Sufi tradition are examined. Finally, contribution of this traditional wisdom to the theory and practice of spiritual counseling and guidance has been discussed.

Keywords: Islamic Thought Tradition, Melancholy, Psychology of Religion, Sadness, Spiritual Counseling and Care.

İTHAF

Rahmetli Dedem Remzi Yılmaz için...

TEŞEKKÜR

“kalp yaralanmaz, çünkü yararır”

-Ahmet Murat

Duygusal yanımın ağır basması, mantıktan ziyade genelde duygularımın hareket etmem sebebiyle kendimi sık sık üzölmüş halde bulurum. Bazen o hüznü yaşamak için kendime izin veririm bazen kendimi iyi edecek şeyler bulmaya çalışırım. Bazen de acılı anlarımdan ortaya somut bir şeyler çıkarmaya çalışırım; bir yazı bir şiir gibi.

Yüksek lisansa başladığım dönemde de canımdan çok sevdiğim, üzerimde çokça emeği olan, ödevlerimi yetiştiremediğim bana yardımcı olan, karlı havalarda okula beni sırtında taşıyan sevgili dedeciğim hastaydı. Eğer bir sabah çok erken saatlerde onkoloji servisinde pet çekimi için sıra beklerken gülebiliyorsak ve hem de dişlerimizi göstererek fotoğraf çekilebiliyorsak onun teslimiyeti sayesindeydi. Biz bu hayatta çok güzel iki oyun arkadaşı olmuştuk. İyi ki o benim dedem olmuştü. İşte bu duygular içindeyken aklıma gelen tez fikrinden danışman hocam Hasan Kaplan'a ilk bahsettiğimde bana yapıcı ve teşvik edici dönüşlerde bulunmuştu. Nihayetinde teze böylece başlamış oldum. Tez yazmaya başlamadan hemen öncesinde ise hem biricik dedemi hem de onun babası büyük dedemi ebediyete uğurladık. Yani hep dediğim gibi: Ben bu tezi yazmaktan ziyade yaşadım.

Tezimin kaynaklarını okurken yaşadığım kayıpların acısını ve Covid-19 sebebiyle sevdiklerimden uzak kalmamın hasretini hafifletecek, bana destek olacak teoriler okudum, yollar buldum. O yüzden iyi ki bu tezi yazmaya başladım.

Tez fikrimi söylediğim ilk andan beri beni sözleriyle destekleyen, yorulduğumda beni teşvik eden, tezimin de her türlü ilmî ve fikrî tecrübeleriyle gelişmesini sağlayan, vaktini ayıran kıymetli danışmanım Prof. Dr. Hasan Kaplan'a, değerlendirme sürecinde kıymetli eleştiri ve önerileriyle çalışmama katkı sağlayan Dr. Öğr. Üyesi Yaşar Çolak ve Dr. Öğr. Üyesi Feim Gashi hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca din psikoloji alanına ilgi duymamda büyük etkileri olan, ilimlerinden istifade ettiğim kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu ve Prof. Dr. Ali Ayten'e teşekkür ediyorum. Okulu sevmemi, okula koşar adım gitmemi sağlayan canım ilk

öğretmenim Ümit Gün Özkan'a, lise hayatım boyunca bana gösterdikleri yolun sonraki akademik ve sivil hayatımı yürümei kolaylaştırdığı için değerli hocalarım Fikret Demir, Elvin Tekin ve Fatih Tekin hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Yüksek lisans döneminde dört dönem boyunca beni maddi açıdan destekleyen Türkiye Diyanet Vakfı'na, kaynak bakımından her türlü eksikimiz ve sorunumuzda bize yardımlarını esirgemeyen İsam Kütüphanesi değerli çalışanlarına teşekkür ediyorum.

Yüksek lisans süresinde yakın arkadaş olduğum, akademik olarak birbirimizi desteklediğimiz ve ruhen birbirimizi geliştirdiğimiz, sevinçli ve hüzünlü her anımızı paylaştığımız çok kıymetli arkadaşlarım Nazlı Kara ve Büşra Karasakal'a, uzun zaman görüşmesek bile her görüştüğümüzde hep kaldığımız yerden devam edebildiğimiz, ne kadar büyüse de hep ilkokul hayatımın haşarı kızı olarak kalacak kıymetli arkadaşım Elif Çakır'a, on dört yıllık arkadaşlığımızda beni her konuda destekleyen ve benden sevgisini esirgemeyen kıymetli arkadaşım Müberra Altınışık'a ve onların nezdinde adımı zikredemediğim, yoluma çıkan, yolumu aydınlatan ve bana güzel şeyler katan bütün arkadaşlarıma sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Tezimi yazarken yaşamamda en büyük etkiye sahip, yaşamı ve vedasıyla bana çok şey katan rahmetli dedem Remzi Yılmaz'a, hayatımda yapmak istediğim her konuda beni destekleyen, ne yapsam haklarını ödeyemeyeceğim annem Elmas Yılmaz, babam Hasan Yılmaz ve kardeşim Mücahit Emre Yılmaz'a, zor zamanlarımda hep yanımda olan özellikle tez yazma sürecinde beni maddi ve manevi bakımdan yalnız bırakmayan babaannem Fati Yılmaz'a teşekkür ediyorum. Son olarak bana tüm bunları yaşatan ve yaşama imkânı sunan Rabbime sonsuz şükranlarımla...

RABİA YILMAZ

AMASRA/2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iv
ABSTRACT	v
İTHAF	vi
TEŞEKKÜR	vii
İÇİNDEKİLER	ix
SEMBOLLER VE KISALTMALAR LİSTESİ	xii
BÖLÜM I GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
1.3. Araştırmanın Soruları.....	2
1.4. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları.....	2
1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları.....	4
1.6. Konuyla İlgili Çalışmalar.....	4
BÖLÜM II KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	19
2.1. Hüzün Kavramının Tahlili.....	19
2.1.1. Hüzün Nedir?.....	19
2.2. Hüzünle Alakalı Komşu Kavramlar.....	20
2.2.1. Melankoli.....	20
2.2.2. Depresyon.....	22
2.2.3. Yas.....	23
BÖLÜM III İSLAM DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE HÜZÜN	25
3.1. İslam Düşünce Geleneği.....	25
3.2. Kur'an'ı Kerim'de Hüzün.....	26
3.2.1. Korku ve Hüzün.....	28
3.2.1.1. Kur'an-ı Kerim'de Korku ve Hüzünden Emin Kılınanlar.....	30
3.2.1.1.1. Gönderilen Rehberlere Uyanlar.....	30
3.2.1.1.2. İslam'dan Önceki Hak Dinlere İman Edenler.....	32
3.2.1.1.3. Hayatının Her Anında Muhsin/ Samimi Olanlar.....	33
3.2.1.1.4. Mallarını Hayra Sarf Edenler.....	35
3.2.1.1.5. İman Eden ve İmanın Gereğini Yerine Getirenler.....	37
3.2.1.1.6. Allah Yolunda Şehit Olanlar.....	39
3.2.1.1.7. Yoksul Fakat Dinde İhlâslı Kullar.....	39

3.2.1.1.8. Allah Dostları	41
3.2.1.1.9. Dosdoğru Olan ve Buna Uygun Hayat Yaşayanlar.....	42
3.2.2. Âhîret Hayatına İlişkin Hüzün	44
3.2.3. İnkârcılara İlişkin Hüzün.....	48
3.2.4. Peygamberlerin Hayatına İlişkin Hüzün	53
3.2.5. Kur'an'ı Kerim'de Hüznün Farklı Kelimelerle İfadesi.....	61
3.3. Hadislerde Hüzün.....	67
BÖLÜM IV İSLAM FELSEFE METİNLERİNDE HÜZÜN	77
4.1. Kindî.....	78
4.1.1. Risâle fi'l-Hîle li-Def'i'l-Ahzân Hakkında	79
4.1.2. Üzüntüyü Yenmenin Çareleri.....	80
4.2. Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî	87
4.2.1. et-Tıbbü'r-Ruhanî Hakkında	86
4.2.2. Üzüntüden Kurtulma Üzerine (gam).....	89
4.3. Ebû Zeyd el-Belhî	91
4.3.1. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs Hakkında.....	92
4.3.2. Hüzün ve Kaygının Giderilmesi İle İlgili Düzenlemeler	92
4.4. Râgıb el-İsfahânî	95
4.4.1. ez-Zeri'a ilâ Mekarimi's-Şeri'a Hakkında	96
4.4.2. Üzüntünün Tedavisi ve Korkuyla Mücadele.....	96
4.5. İbn Miskeveyh.....	99
4.5.1. Tehzîbu'l-Ahlâk Hakkında	98
4.5.2. Üzüntünün Tedavisi	98
4.6. İbn Sînâ.....	102
4.6.1. Risâle fi'l-Hüzn Hakkında.....	103
4.6.2. Hüznün Mahiyet ve Sebepleri	103
4.7. İbn Hazm	107
4.7.1. Ahlâk ve's-Siyer fi Müdâvâti'n-Nüfûs Hakkında	106
4.7.2. Nefislerin Tedavisi ve Ahlakın İyileştirilmesi	106
4.8. Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî	109
4.8.1. Menazilü's-Sairin Hakkında.....	110
4.8.2. İlelü'l-Makamât Hakkında	111
4.8.3. Menâzilü's-Sâirîn'de Hüzün	111
4.8.4. İlelü'l-Makamât'ta Hüzün.....	112

4.9.	Gazzâlî	112
4.9.1.	Mizânü'l-Amel Hakkında.....	114
4.9.2.	Dünyalık Üzüntülerden Sıyrılmak.....	115
4.10.	Nasîrüddin Tûsî	119
4.10.1.	Ahlâk-ı Nâsirî Hakkında	120
4.10.2.	Ahlâk-ı Nasîrî	120
4.11.	Kınalızâde Ali Efendi	123
4.11.1.	Ahlâk-ı Alâî Hakkında	124
4.11.2.	Hüzün Hastalığı ve İlacı	124
4.12.	Muhyî-yi Gülşenî	127
4.12.1.	Ahlâk-ı Kirâm Hakkında	128
4.12.2.	Ahlâk-ı Kirâm.....	128
4.13.	Tasavvufta Hüzün.....	130
BÖLÜM V HÜZÜN VE MDR HİZMETLERİ		133
5.1.	Modern Psikolojide Hüzün ve Yas.....	133
5.2.	Maneviyat Danışmanlığı ve Rehberlik (MDR).....	135
5.2.1.	MDR Hizmetleri, Hüzün ve Yas	139
5.3.	Değerlendirme ve Sonuç	141
REFERANSLAR.....		151
ÖZGEÇMİŞ.....		160

SEMBOLLER VE KISALTMALAR LİSTESİ

AİBU	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
a.s.	Aleyhisselam
blm.	Bölüm
bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
Dr.	Doktor
Doç.	Doçent
E.d.	Editör
DSM	Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatiksel El Kitabı
Hız.	Hazreti
haz.	Hazırlayan
İFAV	İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Ktp.	Kütüphane
MDR	Manevi Danışmanlık ve Rehberlik
nr.	Numara
nş.	Neşreden
Öğr. Gör.	Öğretim Görevlisi
Prof.	Profesör
r.a.	Radiyallahu Anh
s.a	Sallahu Aleyhi ve Selem
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	Tarihsiz
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı
yy.	Yüzyıl

BÖLÜM I

GİRİŞ

Yaşamın mutluluk, korku, heyecan, depresyon gibi birçok boyutu vardır. Hüzün de bunlardan biridir. Hayatımızın bir gerçeği olarak karşımıza çıkan hüznün, yüzyıllar içinde farklı isim ve manalarda kullanılmıştır. Kimi zaman müspet kimi zaman menfi olarak görülmüştür. Bazen tedavi olunması gerektiğine bazen de sahip çıkılması gerektiğine inanılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de ise hüznün genelde korku ile birlikte geçer ve Allah kullarına "Üzülmeyiniz" diye buyurmuştur. Bu ayetlerdeki hüznünde çoğunlukla âhiret teması baskındır. Diğer yandan sahih hadislerde geçen rivayetlerde Hz. Peygamber (s.a.) ölüm karşısında hüznün kalbe ait olağan bir his olduğundan bahseder. Bazen de dualarında hüznünden Allah'a sığınır. İslam düşünce tarihinde Kindî'nin başlattığı hüznün üzerine risâle yazma geleneğinde ise düşünürler, hüznünden kurtulmak gerektiğine dair savlarını ortaya koyarlar. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, felsefe metinlerindeki hüznün temalarında âyetlerden farklı olarak çoğunlukla dünyaya ait bir hüznün hâkimdir. Tasavvuf geleneğine baktığımızda ise hüznün halini destekleyen Hasan-ı Basrî'nin başını çektiği hüznün ve korku eksenli bir ekolün olduğunu görüyoruz.¹ Günümüze geldiğimizde ise hüznün ile melankoli kelimelerinin birbirinin yerine kullanıldığını söyleyebiliriz. Ayrıca psikoloji ilminin de sistemleşmesi ile melankoli depresyona dönüşmüştür. Nihayetinde modern psikolojinin de istediği hüznünden/melankoliden kurtulmak gerektiğidir.

1.1. Araştırmanın Konusu

Bu bağlamdan yola çıkarak araştırmanın konusu hüznündür. Araştırmada hüznün ve benzeri ruh hallerine dikkat çekilecek ve İslam düşünce geleneğinde hüznün ilişkin görüşleri ele alarak modern psikoloji bağlamında ortaya çıkan hüznün teorileri ilişkilendirilecek ve kritik yapılacaktır. Ayrıca manevî danışmanlık ve rehberlik

¹ Reşat İslam Öngören, "Tasavvuf", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 40: 121.

(MDR) hizmetlerine teorik katkı sağlanma imkânı üzerinde durulacak ve değerlendirme ile çalışma nihayete erdirilecektir.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmamız hüznün teorilerini bütüncül bir bakış açısıyla görmeyi, bununla beraber Kur'an'ı Kerim ve hadis başta olmak üzere, İslam tasavvuf ve felsefesinde hüznün kavramı etrafında gelişen görüş ve tartışmaları ele almayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda çıkarılan teori ve yapılan tartışmalardan hüznün, MDR hizmetlerine teorik katkı oluşturması hedeflenmektedir.

Bu çalışma ele alacağı konular ve konuların işlenişi bakımından önem taşımaktadır. Literatürde hüznün konusunda Tefsir ve Dil Bilim disiplinleri alanında Kur'an'ı Kerim ve hadisler üzerinden çalışmalar yapılmıştır. Din Bilimlerinde ise bizim de inceleyeceğimiz risaleler hakkında bazı çalışmalar mevcuttur. Biz bu araştırmanın farklı ilmi alanlardaki hüznün bakış açılarını bütüncül olarak göstermesi bakımından önemli olduğunu kanaatindeyiz. Bu sebeple araştırmanın hüznün çalışmalarına yeni bir boyut kazandırmasını umuyoruz.

1.3. Araştırmanın Soruları

Hüznü ve melankoliyi günlük hayatımızın bir gerçeği olarak yaşıyoruz. Fakat hüznün ve melankoli aynı şeyler midir? Hüznle baş etmenin, onu gidermenin yöntemleri nelerdir ya da hüznün kurtulmamız gereken bir duygu, hastalık vs. midir? Hüznün eğitici, öğretici bir yanı var mıdır? Hayatımızın varoluşsal bir unsuru olan hüznü MDR hizmetleri ile nasıl ilişkilendirebiliriz? Çalışmamızda bu ve benzeri sorulara yanıtlar aranmaktadır.

1.4. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırma için toplanan veriler betimsel analiz tekniği ile çözümlenmiştir. Bu amaçla tanımlara ve alıntılara sık sık yer verilmiştir. Elde edilen veriler yorumlanıp birtakım sonuçlara ulaşılmıştır.

Bu araştırmada “hüzün” öncelikle kavramsal düzeyde ele alındı. Bu sebeple hüzün kavramının anlamı belirlenmeye çalışıldı. Buradan yola çıkarak hüzne benzeyen ruh halleri olan melankoli, depresyon ve yas kavramlarının da üzerinde duruldu. Benzer ve farklı yönlerine dikkat çekildi. Bu çerçeveye çizilirken klasik Arapça sözlükler, Türkçe ve psikoloji sözlükleri, TDV İslam Ansiklopedisi ve psikolojiye dair bazı kaynaklardan yararlandı.

“İslam Geleneğinde Hüzün” başlığı altında Ku’an’ı Kerim, hadis, İslam felsefe metinleri ve tasavvufta hüzün teorileri ele alındı. Bu bağlamda:

-Kur’an’ı Kerim’de ‘hüzün’ ve hüzne yakın kavramlardan bahseden âyetler belirlendi. Bunlar konularına göre kategorize edildi.

-Hadislerde ise genel olarak sadece ‘hüzün’ kavramının geçtiği *sahih* rivayetlere yer verildi. Hz. Peygamber’in hüzün karşısında nasıl davrandığı, tepki gösterdiği, tavsiye ve duaları belirtildi.

-‘İslam felsefe metinleri’ başlığı altında, sadece İslam Ansiklopedisi ‘hüzün’ maddesinde geçen hüzünle alakalı risalelere yer verildi. Bu risalelerin hüzün tanımları, hüzne bakış açıları, benzerlik ve farklılıkları işlendi.

-Tasavvufta ise Hasan-ı Basrî’nin öncülüğünü yaptığı Basra tasavvuf ekollerinden ‘hüzün ekolü’ne yer verildi. Aynı zamanda ona karşıt görüşlerden de bahsedildi.

Nihayetinde “hüzün” kavramına ilişkin ayet ve hadisler yine bu kavram etrafında gelişen felsefî ve mistik görüşlerden yola çıkarak bu kavramın manevî danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinde nasıl kullanılabileceği, bu teorik kavramsal tartışmaların MDR pratiği için nasıl bir katkı oluşturabileceği imkânları üzerinde duruldu.

1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları

Kavramsal çerçeve kapsamında hüznle eş anlamlı sayılabilecek “yas”, “gam”, “keder” ve “depresyon” gibi kavramlar hüzn kavramını açıklamak için yüzeysel olarak ele alınarak detayına girilmemiştir.

Çalışmamızın diğer bir sınırlılığı da hüzn kavramının İslam düşünce geleneğiyle sınırlı tutulmasıdır. Ancak manevî danışmanlık ve rehberlik bağlamında hüznle ilgili modern psikoloji kuramlarına ve tartışmalara mukayeseli olarak sınırlı bir boyutta yer verilmiştir.

1.6. Konuyla İlgili Çalışmalar

Hüzn konusundaki çalışmalar ilahiyattan felsefeye, edebiyattan turizme, dilbilimden sağlığa, müzikten reklamcılığa kadar birçok alana dağılmıştır. Bizim çalışmamızla doğrudan ilgili araştırmalar ilahiyat alanındadır. Bu çalışmalar genel olarak Kur’an’ı Kerim veya hadislerde iki kavramı ele alarak yapılmıştır. Örneğin, 2003 yılında Yahya Karataş tarafından yapılan “Ku’an’da Havf ve Hüzn Kelimelerinin Semantik Analizi” adlı yüksek lisans tezini bu alandaki ilk çalışmalardan biri olarak kabul edebiliriz.² Karataş, araştırmasında Kur’an’da havf ve hüzn kavramları ve bunlara yakın kavramları işlemiş olmakla birlikte Cahiliyye dönemindeki kullanımlarına da yer vermiştir. Bunun yanı sıra hadiste, tasavvufta ve İslam hukukunda hüzn konularına değinmiştir. Kur’an, hadis ve tasavvufta hüznü yer vermesi bakımından çalışmamızla oldukça benzer yönleri olmakla birlikte, bizim çalışmamızda İslam hukukuna ayrılan başlık yoktur. Biz yukarıda sayılan ilimlere ek olarak İslam düşünce tarihinden eserlere de yer verdik. Semantik olarak yapılan bu çalışmanın tefsir alanındaki doyurucu çalışmalardan biri olduğunu söylenebilir.

Bu alandaki bir diğer araştırma Cengiz Ünal tarafından yapılan “Kur’an’ı Kerim’de Sevinç ve Keder” başlıklı tezdır.³ Cengiz Ünal’ın yaptığı araştırmanın benzer

² Yahya Karataş, “Kur’an’da Havf ve Hüzn Kavramlarının Semantik Analizi” (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2003).

³ Cengiz Ünal, “Kur’an’ı Kerim’de Sevinç ve Hüzn” (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008).

çalışmalardan farkı ilk bölümünde insan-beden-ruh mahiyet ve ilişkisine yer vermiş olmasıdır. Sevinç ve keder gibi iki duygudan bahsettiği için, girişte duygu kavramı üzerinde durması, insanın davranış ve davranışının sebeplerini ele alması bakımından benzer çalışmalardan ayrılmaktadır. Sonrasında sûrur/sevinmek ve hüzn/kederlenmek ile bu kavramlara yakın kavramların listelenip sevincin ve kederin nedenleri başlıklar halinde incelenmiştir. Yahya Karataş'ın yaptığı çalışmanın hüzn kısmı ile bu çalışmanın keder bahsinde geçen ayetler her ne kadar benzer olsa da konuların işlenişi bakımından birbirinden ayrılmaktadırlar. Karataş, semantik analiz üzerinde dururken Ünal tahlil, tespit ve ele aldığı kavramlara yakın kavramlar üzerinde durmuştur.

Hüzn konusunda Kur'an'ı Kerim kaynak alınarak yapılan en son çalışmalardan biri de Aswad Mamnd Fatah'ın "Kur'an'ı Kerim'de Hüzn Üslupları" adlı yüksek lisans tezidir.⁴ Çalışmada hüzn kavramının sözlük ve terim anlamlarına değinilmiş ve kavramın Kur'an'daki eş anlamlı kelimeleri incelenmiştir. Arapçadaki hüznün çeşit, sebep ve üslupları bu başlıklar altında ele alınmıştır. Fatah'ın dilbilimsel olarak incelediği tezi hem bizim çalışmamızla hem de başka çalışmalarla ortak yönler barındırmaktadır. Kur'an'daki hüzn ve onunla eş anlamlı kelimeler barındıran ayetleri incelemesi bakımından bu çalışma, bizim yaptığımız, Yahya Karataş'ın "*Kur'an'da Havf ve Hüzn Kavramlarının Semantik Analizi*" ve Cengiz Ünal'ın "*Kur'an'ı Kerim'de Sevinç ve Hüzn*" çalışmalarıyla benzerlik taşımaktadır. Fakat adı zikredilen çalışmalar konularının işlenişi ve amaçları bakımından birbirinden ayrılmaktadırlar. Dil bilimlerinde yapılan ilk hüzn çalışması olmasa da hüzn konusunu ayetlerle ele alması bakımından önemlidir.

Rıza Toz bu iki kavramı hadisler bağlamında ele alan bir çalışma yapmıştır.⁵ Rıza Toz'un "Hadislerde Sevinç ve Hüzn" adlı yüksek lisans tezinin ikinci bölümünde bahsedilen insan ve insanın mahiyeti konusu, Yahya Karataş'ın yaptığı çalışmaya nazaran daha etraflıca ele alınmıştır. Sonraki bölümlerde ele alınan sevinç ve hüzn kavramları metot olarak Karataş'ın yaptığı araştırma ile benzerdir. Rıza Toz'un farkı,

⁴Aswad Mamnd Fatah, "Kur'an'ı Kerim'de Hüzn Üslupları" (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2017).

⁵ Rıza Toz, "Hadislerde Sevinç ve Hüzn" (Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2020).

sevinç ve hüzün kavramlarını hadislerde araştırması olmuştur. Hüzün ile alakalı hadisler konusunda yapılan nadir çalışmalardan biridir.

Ancak şunu da not edelim: Hadislerde hüzün konusunda ise müstakil bir kitap bulunmamaktadır. Hicri 3. asırda Bağdat'ta bulunan hadis âlimi Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebi'd-Dünyâ el-Kuraşî el-Bağdâdî topladığı hüzün konusundaki birkaç hadis, sahabe ve tabiîn sözlerini ama çoğunlukla tasavvuf büyüklerinin sözlerini bir araya getirmiştir. Türkçeye "Hadislerde: Hüzün"⁶ adı ile Ocak Yayınları'ndan neşrolunan bu eserin özgün adı "el-Hemm ve'l-Hüzn"dür. 180 rivayetin toplandığı bu eserde hadisler kütüb-i sittede yer almamakta ve burada senetleri bulunmamaktadır.

-Hüzün Risaleleri

Çalışmamızda sadece TDV İslam Ansiklopedisi 'hüzün' maddesinde adı geçen düşünür ve eserlerinin hüzünle ilgili bölümlerini incelediğimizi yukarıda da belirttik. Literatürde de bu düşünür ve risaleleri hakkında yapılan tez çalışmaları bulunmaktadır. Bizim çalışmamızın da ilham kaynağı olduğu için bu çalışmaların bizce en önemlisi, Kindî'nin risalesi üzerinden yapılan çalışmadır. Söz konusu araştırma Elif Akyol'un "Üzüntüyü Yenmenin Çareleri -Kindî Merkezli Bir İnceleme-" adını taşıyan yüksek lisans tezidir.⁷ Akyol'un tezi Kindî'nin Risâle fi'l-Hile li-Def'i'l-Ahzân adlı eseri üzerinde yapılan ilk çalışma olması dolayısıyla önemli bir çalışma olduğunu ifade edebiliriz. Kindî'nin üzüntüyü yenmek için belirttiği çarelerin daha anlaşılır olması adına araştırmada onun nefis anlayışına da yer verilmiştir. Ayrıntılara fazlaca girmeden berrak bir çalışma yapıldığı söylenebilir.

Kindî'den sonraki düşünürümüz olan Ebû Bekir Râzî hakkında ise Emel Sünter'in "Ebû Bekir Râzî ve Felsefî Görüşleri"⁸ adlı çalışması ile Şeyma Deniz Aydoğan'ın "Ebû Bekir Râzî'de Kötü Huyları Düzeltme Yolları"⁹ adlı çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışmalarda Râzî'nin hüzün konusundaki görüşlerine yer verilmiştir. Sünter

⁶ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebi'd-Dünyâ el-Kuraşî el-Bağdâdî, *Hadislerde: Hüzün*, çev. Hüseyin Kaya (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2007).

⁷ Elif Akyol, "Üzüntüyü Yenmenin Çareleri -Kindî Merkezli Bir İnceleme-" (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2015).

⁸ Emel Sünter, "Ebû Bekir Râzî ve Felsefî Görüşleri" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2004).

⁹ Şeyma Deniz Aydoğan, "Ebu Bekr Râzî'de Kötü Huyları Düzeltme Yolları" (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2011).

tezinde aklı, Aydoğan ise ahlâkı merkeze alarak Râzî'nin konuya ilişkin görüşlerini irdelemişlerdir. Örneğin Sünter, “akıl ve hüznün, akıl ve kıskançlık, akıl ve yalan” gibi başlıklar açmıştır. Aydoğan ise ahlâk ve ahlâkla ilgili temel kavramlar, iyi ve kötü huylar, kötü huyların giderilmesi ve bazı kötü huyların düzeltilmesindeki özel yöntemlerden bahsetmiştir.

Müslüman düşünürler ekseninde konuyu ele alan bir diğer çalışma ise Umut Kaya'nın “Ebû Zeyd el-Belhî'nin Ahlâk Felsefesi” adlı yüksek lisans tezidir.¹⁰ Belhî'nin ruh-beden ilişkisi, ruh sağlığı, ruhsal hastalıklar ve tedavi yolları hakkındaki görüşlerinden bahsetmiştir. Çalışmada hüznün ve tedavi yollarına da yer verilmiştir. Belhî'nin Mesalih'i hakkında bir de Yasemin Cengiz Çamlı'nın “Ebû Zeyd el-Belhî'nin Ruh Sağlığı ve Depresyon Tedavisiyle İlgili Görüşlerinin Bilişsel Terapiye Göre Değerlendirilmesi” adını taşıyan yüksek lisans tezi bulunmaktadır.¹¹ Belhî'nin Mesalihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs adlı kitabının ruh sağlığına ayrılan bölümünde, “Hüznün ve Kaygının Giderilmesi ile İlgili Düzenlemeler” başlığı altında sunduğu fikirleri bilişsel terapi doğrultusunda incelenmiştir. Tez, Belhî'nin depresyon tedavisi fikirleri ile günümüz bilişsel terapi tekniklerinin uyum içinde olduğu iddiasındadır. Çamlı'nın bu iddiasıyla çağdaş klinik çalışmalarına yeni bir bakış açısı kazandırdığı söylenebilir.

Bu alandaki göze çarpan çalışmalardan biri de Melek Havuz'un “Pozitif Psikoloji ve Tasavvuf Psikolojisi Çerçevesinde İbn Hazm'da Erdemli ve Mutlu İnsan” adlı yüksek lisans tezidir.¹² Pozitif psikoloji ve tasavvuf psikolojisini bir araya getiren ender çalışmalardan olması hasebiyle bu araştırmanın önemli olduğu söylenebilir. Araştırmada İbn Hazm'ın kaygı ve endişeden kurtulma ile ilgili görüşlerine de yer vermiştir.

Araştırmada ele aldığımız diğer Müslüman düşünürler ve konumuzla alakalı eserleri üzerinden yapılan çalışmalara şunları örnek verebiliriz: Aynur Kılıç'ın “Râgıb el-

¹⁰ Umut Kaya, “Ebu Zeyd el-Belhî'nin Ahlâk Felsefesi” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006).

¹¹ Yasemin Cengiz Çamlı, “Ebû Zeyd el-Belhî'nin Ruh Sağlığı ve Depresyon Tedavisiyle İlgili Görüşlerinin Bilişsel Terapiye Göre Değerlendirilmesi” (Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, 2019).

¹² Melek Havuz, “Pozitif Psikoloji ve Tasavvuf Psikolojisi Çerçevesinde İbn Hazm'da Erdemli ve Mutlu İnsan” (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019).

İsfahânî'nin Mutluluk Anlayışı” adlı tezinde İsfahânî'nin “Tafsilü'n-neş'eteyn ve tahsilü's saâdeteyn” ve “ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a” eserlerinde mutluluk hakkındaki düşünceleri incelenmiştir. Söz konusu çalışmada üzüntü konusuna da kısaca yer verilmiştir.¹³ Gülsüm Yıldız tarafından yapılan “İbn Miskeveyh'in Tehzîbu'l-Ahlâk Adlı Eserinin Din Eğitimi Bakımından Değerlendirilmesi” çalışmasında ise İbn Miskeveyh'in hüznün konusundaki görüşlerine yer verilmemiştir.¹⁴

Hüzünle ilgili bölümünü incelediğimiz eserlerden biri olan Hâce Abdullah Herevî'nin Menâzil'i hakkında yapılmış bizzat bir çalışma bulunmamakla birlikte şerhleri hakkında yapılmış çalışmalar mevcuttur: Abdullah Damar'ın “Menâzilü's-Sâirîn Şerhleri ve Âb-ı Hayât”¹⁵ çalışması ile Mahmut Öztekin'in “Abdürraûf el-Münâvî ve Şerhu Menâzili's-Sâirîn Adlı Eserin Analizi” çalışması¹⁶.

Gazzâlî'nin hüznle ilgili görüşlerine yer verdiği eseri Mîzânu'l-Amel adlı eseri hakkında Büşra Sultan Özdemir'in “Gazzâlî'nin Mîzânu'l-Amel Adlı Eserindeki Hadislerin Tahrirci ve Değerlendirilmesi” çalışması ise adından da anlaşılacağı üzere hadislerin tahrirci üzerinedir.¹⁷ Gazzâlî'nin hüznle ilgili görüşlerine yer verilmemiştir.

Hülya Arıkan tarafından yapılan ve ele aldığımız düşünürlerden olan “Nasîruddin Tûsî ve Kınalızâde'nin Mutluluk Anlayışlarının Mukayeseli Analizi” adlı tezde iki filozofun hüzn ile ilgili görüşlerine kısaca yer verilmiştir.¹⁸ Eserlerin mukayeseli ve etraflıca ele alınması bakımından önemli bir çalışmadır.

Kınalızâde Ali Efendi'nin içerisinde hüznle ilgili görüşlerinin bulunduğu Ahlâk-ı Alâî adlı eserinin üzerine dört çalışma daha bulunmaktadır: Ayşe Sıdika Oktay'ın

¹³Aynur Kılıç, “Râgıb el-İsfahânî'nin Mutluluk Anlayışı” (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019).

¹⁴ Gülsüm Yıldız, “İbn Miskeveyh'in Tehzîbu'l-Ahlâk Adlı Eserinin Din Eğitimi Bakımından Değerlendirilmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2002).

¹⁵ Abdullah Damar, “Menâzilü's-Sâirîn Şerhleri ve Âb-ı Hayât” (Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2002).

¹⁶ Mahmut Öztekin, “Abdürraûf el-Münâvî ve Şerhu Menâzili's-Sâirîn Adlı Eserin Analizi” (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019).

¹⁷ Büşra Sultan Özdemir, “Gazzâlî'nin Mîzânu'l-Amel Adlı Eserindeki Hadislerin Tahrirci ve Değerlendirilmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2015).

¹⁸ Hülya Arıkan, “Nasîruddin Tûsî ve Kınalızâde'nin Mutluluk Anlayışlarının Mukayeseli Analizi” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2018).

“Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî” adlı çalışması¹⁹, Enfel Doğan’ın “Ahlâk-ı Alâî (Metin-Sözlük-Sentaks İncelemesi)” adlı çalışması²⁰, Abdullah Bozkurt’un “Ahlâk-ı Alâî’de Eğitim Felsefesi” adlı çalışması²¹ ve Resül Altuntaş’ın “Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk Eğitimine İlişkin Görüşleri” adlı çalışması²². Enfel Doğan dilbilimsel bir çalışma yaparken; Ayşe Sıdika Oktay ve Resül Altuntaş, Kınalızâde’nin daha çok ahlâkî görüşlerini ele almış; Abdullah Bozkurt ise eğitim hakkındaki görüşlerini incelemiştir. Sadece Ayşe Sıdika Oktay’ın çalışmasının bir bölümünde Kınalızâde’nin hüznle alakalı görüşlerine kısaca yer verilmiştir.

Risaleler hakkında yapılan bahsedeceğimiz son çalışma ise Abdullah Tümsek’in “Muhyî-yi Gülşenî ve Ahlâk-ı Kirâm İsimli Eseri”dir.²³ Böylece risaleler hakkındaki çalışmalardan bahsetmiş olduk.

İlahiyat alanındaki hüzn çalışmalarından başka yukarıda da bahsettiğimiz üzere farklı alanlarda çalışmalar bulunmaktadır. Fakat bunlar çalışmamızla doğrudan alakalı olmayıp dolaylı olarak ilgilidir. Bu sebeple bazılarının sadece isimlerini vermekle yetineceğiz. Dilbilim ve edebiyat alanında; Nezih Pala tarafından yapılan, “Die Sinnbezirke freude und trauer in Deutschen und ihre Türkischen aquivalante/Almancadaki Sevinç ve Hüzün Anlam Alanları ve Türkçedeki Karşılıkları”²⁴ tezi. Ahmet Karakuş tarafından yapılan, “Modern Türk Şiirinde Hüzün ve Melâl”²⁵ tezi. Aware Muhammed Mamand tarafından yapılan, “Eb’ul-Kasım eş-Şâbî’nin Şiirlerinde Hüzün ve Hasret”²⁶ tezi bulunmaktadır.

¹⁹ Ayşe Sıdika Oktay, “Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1998).

²⁰ Enfel Doğan, “Ahlâk-ı Alâî (Metin-Sözlük-Sentaks İncelemesi)” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006).

²¹ Abdullah Bozkurt, “Ahlâk-ı Alâî’de Eğitim Felsefesi” Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2010).

²² Resül Altuntaş, “Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk Eğitimine İlişkin Görüşleri” (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2015).

²³ Abdullah Tümsek, “Muhyî-yi Gülşenî ve Ahlâk-ı Kirâm İsimli Eseri” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995).

²⁴ Nezih Pala, “Die Sinnbezirke Freude und Trauer in Deutschen und Ihre Türkischen Aquivalente/Almancadaki Sevinç ve Hüzün Anlam Alanları ve Türkçedeki Karşılıkları” (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1999).

²⁵ Ahmet Karakuş, “Modern Türk Şiirinde Hüzün ve Melâl” (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009).

²⁶ Aware Muhammad Mamand, “Ebû’l-Kasım eş-Şâbî’nin Şiirlerinde Hüzün ve Hasret” (Yüksek Lisans Tezi, 2016).

Müzik alanında Hazal Toptaş tarafından yapılan “Sevilen ve Hüzünlü Müziklerin Kısa Süreli Hafıza Üzerine Etkileri”²⁷ tezi; psikoloji ve sağlık alanında Osman Polat Sezgin tarafından yapılan “Hüzünlü Müzik Parçalarının Algılandığı Estetik Bağlamın Bu Parçalara İlişkin Yaklaşma-Kaçınma Eğilimleri Üzerindeki Etkileri”²⁸ tezi, Serap Türkyılmaz tarafından yapılan “Sağlık Personelinin Annelik Hüzünü ile İlgili Bilgi, Görüş ve Uygulamaları”²⁹ tezi; reklamcılık alanında Aysu Bozkurt tarafından yapılan “Hüzün Uyandırıcı Duygusal Çekicilikli Reklamların Tüketici Üzerindeki Etkisi”³⁰ tezi bulunmaktadır.

Ülkemizde hüzün turizmi konusunda da bazı çalışmalar bulunmaktadır. Bu konuda Azerbaycan, Çanakkale, Gelibolu ve Sinop cezaevi müzesi örnekleri ile hüzün turizmi katılımcıları hakkında uygulamalı yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılmıştır. Doğrudan hüzün turizmi adını taşıyan 9 çalışma bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: Hande Akyurt Kurnaz’ın “Hüzün Turizminin İç Turizme (İç Turizm Talebine) Etkisi: Çanakkale Örneği”³¹ adlı tezi, Adnan Öztürk’ün “Hüzün Turizmi Katılımcılarının Kişilik Özellikleri, Motivasyonları ve Memnuniyetleri Arasındaki İlişki”³² adlı tezi, Murad Alılı’nın “Bir Hüzün Turizmi Destinasyonu Olarak Azerbaycan’ın Değerlendirilmesi”³³ adlı tezi, Ercan Kanbur’un “A ve B Kişilik Tiplerinin Hüzün Turizmi Deneyimlerine Etkisi: Tarihi Sinop Cezaevi Müzesi”³⁴ adlı tezi.

²⁷ Hazal Toptaş, “Sevilen ve Hüzünlü Müziklerin Kısa Süreli Hafıza Üzerine Etkileri” (Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2021).

²⁸ Osman Polat Sezgin, “Hüzünlü Müzik Parçalarının Algılandığı Estetik Bağlamın Bu Parçalara İlişkin Yaklaşma-Kaçınma Eğilimleri Üzerindeki Etkileri” (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2019).

²⁹ Serap Türkyılmaz, “Sağlık Personelinin Annelik Hüzünü ile İlgili Bilgi, Görüş ve Uygulamaları” (Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2014).

³⁰ Aysu Bozkurt, “Hüzün Uyandırıcı Duygusal Çekicilikli Reklamların Tüketici Üzerindeki Etkisi” (Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, 2012).

³¹ Hande Akyurt Kurnaz, “Hüzün Turizminin İç Turizme (İç Turizm Talebine) Etkisi: Çanakkale Örneği” (Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2013).

³² Adnan Öztürk, “Hüzün Turizmi Katılımcılarının Kişilik Özellikleri, Motivasyonları ve Memnuniyetleri Arasındaki İlişki” (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2016).

³³ Murad Alılı, “Bir Hüzün Turizmi Destinasyonu Olarak Azerbaycan’ın Değerlendirilmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2018).

³⁴ Ercan Kanbur, “A ve B Kişilik Tiplerinin Hüzün Turizmi Deneyimlerine Etkisi: Tarihi Sinop Cezaevi Müzesi” (Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, 2021).

Ahmet Çelik'in "Hüzün Turizmi Üzerine Bir Derleme"³⁵ makalesi, Şevket Yırık ve Faruk Seyitoğlu "Hüzün Turizmi ve Mabetleşme Süreci Kapsamında "Sarıkamış"³⁶ bildirimini mevcuttur. "Hüzün Turizmi" adıyla Burhan Kılıç ve Hande Akyurt Kurnaz tarafından bir de kitap yazılmıştır.³⁷

Hüzün dışında melankoli, yas ve depresyon gibi kavramları da ele aldığımızdan bu konuda yapılan çalışmalara kısaca göz atalım:

Melankoli konusunda Rumeysa Seven tarafından yapılan "Melankoli ve Erkek Dindarlığı" adlı bir tez çalışması bulunmaktadır.³⁸ Çalışmada tarihsel süreç içinde melankolinin geçirmiş olduğu başkalaşımlara değinilmiştir. Bu bağlamda ilk bölümde Antik Çağ'da, Orta Çağ'da, Rönesans'ta ve Aydınlanma Çağı'nda melankoli incelemesi yapılmıştır. İkinci bölümde ise Freud, Melanie Klein, Julia Kristeva ve Judith Butler gibi isimlerin melankoli teorilerine yer verilmiştir. Melankoli konusunda yapılan teorik çalışmalar genel olarak hep bu seyri izlemişlerdir. Antik Çağ'dan başlanarak günümüze kadar ele alınan melankoli ilgili temsilcileriyle birlikte işlenmiştir. Bu çalışmada da aynı tavır sürdürülmüştür. Ancak şunu belirtmek gerekir ki tezin başlığı olan 'erkek dindarlığı'ndan içerikte ayrı bir başlık olarak bahsedilmemiş, anladığımız kadarıyla metin aralarında tanrı tasavvurlarına yer verilerek bu başlık doldurulmaya çalışılmıştır. Fakat erkek dindarlığından bahseden kadın araştırmacıların da görüşlerine yer vermiştir. Bu haliyle Seven'in çalışması tarihsel süreç olarak melankolinin ele alınması bakımından başarılı olsa da erkek dindarlığı kısmında eksik ya da net olmadığı görünmektedir.

Melankoli kavramı üzerinden yapılan en ayrıntılı çalışmalardan birinin Mert Karbay'ın "Deha ile Yas Arasında Melankoli: "Antikiteden Günümüze Melankolinin Muhtevaları, Başkalaşımları ve Politik İşlevleri" adlı tezi olduğunu söyleyebiliriz.³⁹ Rumeysa Seven'de olduğu gibi Antik Yunan'dan günümüze melankoliyi ele almış

³⁵ Ahmet Çelik, "Hüzün Turizmi Üzerine Bir Derleme", *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi* 1 (2017/3): 41-55.

³⁶ Faruk Seyitoğlu, Şevket Yırık, "Hüzün Turizmi ve Mabetleşme Süreci Kapsamında "Sarıkamış", *15. Ulusal Turizm Kongresi* (Kasım, 2014).

³⁷ Burhan Kılıç, Hande Akyurt Kurnaz, *Hüzün Turizmi- Alt Disiplinler ve Türkiye Destinasyonlarından Seçmeler*(Ankara: Nobel Yayınevi, 2020).

³⁸ Rumeysa Seven, "Melankoli ve Erkek Dindarlığı" (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2016).

³⁹ Mert Karbay, "Deha ile Yas Arasında Melankoli: Antikiteden Günümüze Melankolinin Muhtevaları, Başkalaşımları ve Politik İşlevleri" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015).

fakat Seven'den farklı olarak melankoliyi derinlemesine işlemiş, melankolinin daha çok politikası üzerinde durmuştur. Haliyle de muhteviyatı oldukça geniştir. Melankoli hakkında doyurucu bilgiler vermektedir. Bu iki çalışmadan yararlanmadık fakat kavramsal olarak melankolinin geçirdiği mana değişikliklerine yer verdikleri için bahsetme gereği duyduk.

Mert Karbay'ın çalışmasına benzer, melankolinin tarihsel sürecinden bahseden iki çalışma daha bulunmaktadır: Haydar Akın, "Antik Çağ'dan Yeni Çağ'a Delilik, Melankoli ve Cinlenme"⁴⁰, Ahmet Burhanettin Özgen, "Karanlığın Aydınlığı: Melankolinin Tarihsel, Psikanalitik, Sosyolojik ve Felsefi Boyutları Üzerine Bir Araştırma"⁴¹. Akın'ın çalışması Avrupa'da aykırı haller üzerine kronolojik bir incelemeyi kapsar. Araştırma daha çok hastalık ya da anormal kabul edilen durumlar üzerinde durmuştur. Özgen ise melankolinin kurumsallaşmasını ele almıştır. Bu sebeple melankoliyi psikanalitik, sosyolojik ve felsefi bakış açılarıyla incelemiştir.

Yukarıdaki alanlar dışında melankoli konusunda edebiyat, psikoloji, sağlık ve sanat dallarında da çalışmalar bulunmaktadır. Çalışmamızla doğrudan alakalı olmadıkları için bunlardan birkaçının adını zikretmekle yetineceğiz. Sanatta Esmâ Erdok'un, "Melankolinin Görsel Anatomisi: 19.yy Avrupa Resminin Başyapıtlarında Melankolinin Temsili"⁴² tezi; sağlıkta Zeynep Kotan'ın, "Melankolik Özellikler Gösteren Majör Depresif Bozukluk Tanısı Almış Hastalarda Serum Beyin Kaynaklı Nörotrofik Faktör (BDNF), Vasküler Endotel Büyüme Faktörü (VEGF) ve Leptin Düzeyleri"⁴³ tezi; psikolojide Elif Nur Elçi'nin, "Melankolik Öznede Özdeşleşme ile İntihar Üzerine Söylemsel Bir Analiz: Sylvia Plath ve Nilgün Marmara Örneği"⁴⁴ tezi;

⁴⁰ Haydar Akın, "Antik Çağ'dan Yeni Çağ'a Delilik, Melankoli ve Cinlenme" (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2014).

⁴¹ Ahmet Burhanettin Özgen, "Karanlığın Aydınlığı: Melankolinin Tarihsel, Psikanalitik, Sosyolojik ve Felsefi Boyutları Üzerine Bir Araştırma" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2006).

⁴² Esmâ Erdok, "Melankolinin Görsel Anatomisi: 19.yy Avrupa Resminin Başyapıtlarında Melankolinin Temsili" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2006).

⁴³ Zeynep Kotan, "Melankolik Özellikler Gösteren Majör Depresif Bozukluk Tanısı Almış Hastalarda Serum Beyin Kaynaklı Nörotrofik Faktör (BDNF), Vasküler Endotel Büyüme Faktörü (VEGF) ve Leptin Düzeyleri" (Tıpta Uzmanlık Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2009).

⁴⁴ Elif Nur Elçi, "Melankolik Öznede Özdeşleşme ile İntihar Üzerine Söylemsel Bir Analiz: Sylvia Plath ve Nilgün Marmara Örneği" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi, 2020).

edebiyatta Muhammed Murat Uçar'ın "Türk Romanında Melankoli, Histeri ve Paranoya (1860-1946)"⁴⁵ tezi bulunmaktadır.

Dr. Timuçin Oral tarafından kaleme alınan "Karasevda'dan Depresyon'a Hüznün Tarihi"⁴⁶ isimli makalede de aslında melankolinin geçmişten günümüze kısaca seyri anlatılmıştır.

Melankolide buraya kadar bahsettiğimiz çalışmalardan direkt yararlanmadık. Bu konuda esas aldığımız kaynaklar şunlardır: Robert Burton'un "Melankolinin Anatomisi"⁴⁷, Serol Teber'in "Melankoli: Normal Bir Anomali"⁴⁸ isimli melankolinin daha çok tarihsel süreç içindeki seyrinin kaleme alındığı eserlerdir. Robert Burton'un kendi dönemine kadar gelen birikim ile 1621 yılında yayımladığı bu kitabın kendinden sonraki birçok eserin de ilk kaynağı olduğu söylenebilir. Serol Teber'in kaleme aldığı 'Melankoli' adlı eser ise geçmişten günümüze melankolinin değişim ve gelişim seyrini göstermesi açısından oldukça başarılıdır. Burton ile benzerlikleri olsa bile ondan daha kapsamlı bir eserdir. Başvurduğumuz bir diğer eser ise modern psikologlardan Eugenio Borgna tarafından yazılan "Melankoli"⁴⁹ isimli eserdir. Borgna bu eserinde melankolinin daha çok psikolojik yanı üzerinde durmuş fakat kendisinin de ifadesi üzerine sadece klinik bağlamla kısıtlı kalmak istemediği için melankolikleri diyalektik olarak birbiriyle kıyaslamış ve yeniden yorumlamıştır.

Depresyon konusuna geldiğimizde ise teorik ya da uygulamalı birçok çalışma bulunmakla birlikte bu çalışmalar daha çok uygulamalı olarak yapılmıştır. Özellikle

⁴⁵ Muhammed Murat Uçar, "Türk Romanında Melankoli, Histeri ve Paranoya (1860-1946)" (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2021).

⁴⁶ Timuçin Oral, "Karasevda'dan Depresyon'a Hüznün Tarihi", *Başka Psikiyatri ve Düşünce Dergisi* (Nisan 2009).

⁴⁷ Robert Burton, *Melankolinin Anatomisi I-II*, çev. Merve Tokmakçıoğlu (İstanbul: Aylak Adam Yayınları, 2017).

⁴⁸ Serol Teber, *Melankoli Normal Bir Anomali*, 4.baskı (İstanbul: Say Yayınları, 2009).

⁴⁹ Eugenio Borgna, *Melankoli*, çev. Meryem Mine Çilingiroğlu (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014).

tıp⁵⁰ ve psikoloji⁵¹ alanları başta olmak üzere spor⁵², ilahiyat, ekonomi⁵³, eğitim⁵⁴, turizm⁵⁵, sanat⁵⁶, edebiyat⁵⁷ gibi alanlarda toplamda iki binden fazla yerli çalışma bulunmaktadır. Bu araştırmalar arasından bizim araştırmamıza benzer bir tez ile karşılaşmadık. İlahiyat dalında depresyonla ilgili yedi çalışması bulunmaktadır. Onlardan biri ve konumuzla dolaylı ilgili olan tez çalışması da depresyon ve din eğitimi ilişkisini ele almaktadır. Esmâ Nur Bezek, “Din Eğitiminin Depresyonu Azaltıcı Etkileri”⁵⁸ başlıklı çalışmasında depresyon belirtisi olan kişilerin din eğitimi ile depresyonu azaltacak sonuçları bilimsel araştırmalarla ortaya koymaya çalışmıştır. Küçüklükten itibaren ölüme kadar devam eden din eğitimi sürecinin doğru yöntem ve zamanla verilmesi halinde depresyonu azaltıcı etkilerinin olacağı iddiasındadır. Depresyon başlığı altında ele aldığı konular itibariyle araştırma oldukça ilgi çekici gözükmektedir. Teorik bir çalışma olsa da din eğitimi ile birlikte bahsettiği konuların her biri uygulamalı araştırmalara ışık tutacak niteliktedir.

Bu alanda dikkat çekilecek bir diğer çalışma da Abdulnafi Tekeş tarafından yapılan “Manevî Bakım Hizmetlerinin Kaygı, Depresyon ve Umutsuzluk Üzerine Etkisi (Kayseri Kapalı Ceza İnfaz Kurumu Örneği)”⁵⁹ başlıklı uygulamalı çalışmadır. Çalışma 31 erkek adli suç hükümlüsüne test tekniği şeklinde kaygı, depresyon ve

⁵⁰ Sevinç Mersin, “Depresyonlu Hastaların Sosyal Desteği Algılamaları” (Yüksek Lisans Tezi, GATA Sağlık Bilimleri Üniversitesi, 2004; Songül Öksüzöğlü, “Palyatif Bakım Hastalarına Bakım Verenlerde Depresyon ve Tükenmişlik Durumunun Bakım Süresiyle Olan İlişkisi” (Tıpta Uzmanlık Tezi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, 2018).

⁵¹ Nurdan Güleç, “Depresyonda Utanç, Suçluluk, Öfke ve Kendilik Değeri” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005).

⁵² Oğuzhan Tuncel, “Yetişkin Bireylerin Boş Zamanlarında Katıldıkları Fiziksel Aktivitelerinin Yaşam Memnuniyeti, Depresyon, Stres ve Kaygı Düzeylerine Etkisinin Araştırılması” (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2020).

⁵³ Deniz Kıratlı, “Depremzede Olan ve Olmayan Gençlerin Kaygı ve Depresyon Düzeylerinin İncelenmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2001).

⁵⁴ Erdal Hamarta, “Üniversite Öğrencilerinin Yakın İlişkilerindeki Bazı Değişkenlerin (Benlik Saygısı, Depresyon ve Saplantılı Düşünme) Bağlanma Stilleri Açısından İncelenmesi” (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2004).

⁵⁵ Canan Yıldırım, “Depresyon ve Mesleki Doyumun İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Turist Rehberleri Üzerine Bir Araştırma” (Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2018).

⁵⁶ İlknur Beyaztaş, “Resim Sanatında Depresyon Belirtileri ‘Anhedoni, Sessizlik, Acı, Keder, Çöküntü’ Temalı Resimler” (Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi, 2018).

⁵⁷ Emre Günay, “A Freudian Study of Depression in Post World II American Theatre/ 2. Dünya Savaşı Sonrası Amerikan Tiyatrosunda Depresyona Freudçu Yaklaşım” (Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi, 2009).

⁵⁸ Esmâ Nur Bezek, “Din Eğitiminin Depresyonu Azaltıcı Etkileri” (Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2020).

⁵⁹ Abdulnafi Tekeş, “Manevi Bakım Hizmetlerinin Kaygı, Depresyon ve Umutsuzluk Üzerine Etkisi (Kayseri Kapalı Ceza İnfaz Kurumu Örneği)” (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019).

umutsuzluk ölçekleri şeklinde uygulanmıştır. Test sonrası hükümlülere manevî danışmanlık ve rehberlik eğitim programı kapsamında ümitvar olmak, sabır, yaratıcıyı tanımak, yaratıcıya karşı görev ve sorumluluklarımız, kader, hayâ, ibadet, tefekkür, sevgi-merhamet konulu eğitimler verilmiştir. Eğitimler sonrasında testler tekrar uygulanmış ve programın hükümlülerin kaygı ve depresyon seviyesinde belirgin olarak azalma sağladığı fakat umutsuzluk seviyesinde ise beklentilere cevap verecek nitelikte olmadığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Manevî danışmanlık çalışmalarının Türkiye’de yeni yeni yapılmaya başlanması, uygulamalarının geri dönüşlerinin bilimsel bir çalışmayla ortaya konması göz önünde bulundurulduğunda bu çalışmanın son derece kıymetli olduğunun vurgulanması gerekir. Ülkemizde kısa bir geçmişe sahip olan manevi bakım alanının bu çalışma ile bir boşluğunun doldurulduğu söylenebilir.

İlahiyat alanında depresyonla ilgili yapılan diğer tezler ise şunlardır: Özlem Öztürk, “Kur’an Kursu Öğrencilerinde Depresyon Düzeyi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)”⁶⁰. Hülya Güven, “Depresyon ve Dindarlık İlişkisi”⁶¹. Süleyman Altıntaş, “Depresyon ve Dinsel Başa Çıkma Arasında İlişki Üzerine Bir Çalışma”⁶². Alaaddin Attar Debgici, “Depresyon ve Dindarlığın Bazı Tezahürleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Denizli İli Örneği”⁶³. Kübra Kalkan, “Grup/Cemaat Dindarlığı ve Bireysel Dindarlığın Ruh Sağlığı Bağlamında Karşılaştırılması: Depresyon Örneği”⁶⁴.

Yas kavramına geldiğimizde ise bu konuda birçok araştırma bulunmakta ve bunlar farklı alanlarda toplanmaktadır. Araştırmalara örnek olarak, sağlık alanında Hatice Yıldız’ın “Yenidoğan Bebeği Ölen Ebeveynlerin Yas Sürecine Yardım”⁶⁵ tezi; psikoloji alanında Tuğba Ayaz’ın “The Contributory Roles of Attachment Styles, Coping and Affect Regulation Strategies on Bereavement/Başlanma Stili, Baş Etme ve

⁶⁰ Özlem Öztürk, “Kur’an Kursu Öğrencilerinde Depresyon Düzeyi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)” (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007).

⁶¹ Hülya Güven, “Depresyon ve Dindarlık İlişkisi”(Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008).

⁶² Süleyman Altıntaş, “Depresyon ile Dinsel Başa Çıkma Arasında İlişki Üzerine Bir Çalışma”(Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2014).

⁶³ Alaaddin Attar Debgici, “Depresyon ve Dindarlığın Bazı Tezahürleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Denizli İli Örneği”(Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2016).

⁶⁴ Kübra Kalkan, “Grup/Cemaat Dindarlığı ve Bireysel Dindarlığın Ruh Sağlığı Bağlamında Karşılaştırılması: Depresyon Örneği” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019).

⁶⁵ Hatice Yıldız, “Yenidoğan Bebeği Ölen Ebeveynlerin Yas Sürecine Yardım” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009).

Duygu Regülasyon Stratejilerinin Yas Üzerindeki Rolü”⁶⁶ tezi; sosyoloji alanında Gülden Öncel’in “Modern Dünyada Ölüme Bakış ve Yas”⁶⁷ tezi; sanat alanında Şimel Berfin Polat’ın “Anadolu Seramiklerinde Ölüm ve Yas Teması”⁶⁸ tezi; müzik alanında Elvina Seven’in “Ölüm ve Yas Temalı Piyano Eserlerinin Müzik Dillerindeki Ortak Noktaları ve Farklılıkları”⁶⁹ tezi; gazetecilik alanında Gönül Morsünbül’ün “Toplumsal Bellek ve Kitleselel Yasın Medyada Temsili: Soma Maden Faciası Örneği”⁷⁰ tezini verebiliriz.

Literatürdeki çalışmaların çoğu uygulamalı olup bizim teorik çalışmamızla doğrudan ilgili bir çalışma bulunmamaktadır. Fakat dolaylı olarak ilgili olan Suzan Çelik’in “Türk Masallarında Ölüm ve Yas” adlı tezini zikretmek gerekir.⁷¹ Edebiyat alanında yapılan bu çalışma, ölüm ve yası eserler üzerinden incelemesi bakımından öneme hayızdır.

Dolaylı olarak araştırma konumuzla ilgili bir çalışma da “Yas ve Dini Başa Çıkma: Bir Klinik Örneklem Değerlendirmesi” adlı tezdır.⁷² Ayşe Murat tarafından uygulamalı olarak yapılan çalışma olup 1 yıl içinde yakınıni kaybeden 14 kadın ile görüşülmüş ve bu kişilere Dini Başa Çıkma Tarzları Ölçeği, Dindarlık Yönelimi Ölçeği ve Psikolojik Belirti Tarama Listesi (SCL-90-R) uygulanmıştır. Görüşmeler ve ölçeklerin yorumlanması neticesinde elde edilen verilere göre bu kimselerin olumlu dini başa çıkma yöntemlerine sıklıkla başvurdukları, olumsuz başa çıkma tarzlarını kullanan kimselerin ise patolojik yas yaşama ihtimallerinin yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Murat’ın yas ile ilgili teorik olarak ele aldığı konular oldukça kapsamlı olup bu konudaki merakları en aza indirgeyecek durumdadır. Araştırmadaki uygulama bölümü

⁶⁶ Tuğba Ayaz, “The Contributory Roles of Attachment Styles, Coping and Affect Regulation Strategies on Bereavement/Başlanma Stili, Baş Etme ve Duygu Regülasyon Stratejilerinin Yas Üzerindeki Rolü” (Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2011).

⁶⁷ Gülden Öncel, “Modern Dünyada Ölüme Bakış ve Yas” (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013).

⁶⁸ Şimel Berfin Polat, “Anadolu Seramiklerine Ölüm ve Yas Teması” (Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2021).

⁶⁹ Elvina Seven, “Ölüm ve Yas Temalı Piyano Eserlerinin Müzik Dillerindeki Ortak Noktaları ve Farklılıkları” (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2020).

⁷⁰ Gönül Morsünbül, “Toplumsal Bellek ve Kitleselel Yasın Medyada Temsili: Soma Maden Faciası Örneği” (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2019).

⁷¹ Suzan Çelik, “Türk Masallarında Ölüm ve Yas” (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2000).

⁷² Ayşe Murat, “Yas ve Dini Başa Çıkma: Bir Klinik Örneklem Değerlendirmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2018).

de yeterince detaylandırılmış ve spesifik konu başlıklarıyla oldukça başarılı bir çalışma haline gelmiştir. Yas ve dini başa çıkma konusunda hem teorik hem de uygulamalı olarak doyurucu ve yetkin bir eser olduğu söylenebilir.

Yas ile ilgili çalışmalardan biri de Tuğba Gül Cansever tarafından yapılan “İzmir’de Yaşayan Kadınların Yası Anlamlandırma ve Başa Çıkma Biçimleri: Dini Perspektif” adlı tez olup uygulamalı yapılmıştır.⁷³ Söz konusu çalışma aile kayıpları yaşayan 30-45 yaşları arasında 7 kadın üzerinde yapılmıştır. Yas süreci deneyimleri, kayıplarla nasıl başa çıktıkları dini bakış açısıyla incelenmiştir. Araştırma neticesinde katılımcılar için dinin ölümü anlamlandırma ve süreç ile mücadele etmede kendilerine güçlü bir destek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kayıp yaşayan bireylerin temelde kendilerini tanrıya yakın hissetmesi ve ondan yardım istemesi ile yas sürecinin üstesinden geldiği vurgulanmıştır. Cansever, yas konusundaki teorik görüşlerini öz bir şekilde ortaya koymuş ve uygulamalı çalışmasını da olabildiğince spesifikleştirmiştir. Bu çalışma hem katılımcı sayısı artırılarak hem de Türkiye örneklemini ile farklı bir çalışmaya ilham olabilir. Ayrıca yas konusunda Ayşe Murat ve Tuğba Gül Cansever’in kadınlarla yaptığı bu çalışmalar erkeklerle ve Müslüman olmayan bireylerle de yapılabilir.

Yas konusunda çalışmamızla dolaylı ilgili olarak örnek vereceğimiz son çalışma Said Sami tarafından yapılan “Travmatik Kayıp (Ölümler) Sonrasında Dini İnanç Sahibi Olan ve Olmayan Bireylerin Ölümüne, Yasa ve Sonrasında Yaşanan Sürece Dair Tutumlarının Karşılaştırılması (Nitel Bir Araştırma)” adlı tezidir.⁷⁴ Bu çalışmada yarı-yapılandırılmış görüşme formu kullanılmış ve yakınına kaybetmiş, inancını net olarak inançlı ya da ateist olarak tanımlayan 14 kişi üzerinden yapılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre inançlı bireylerin daha çok dini başa çıkma yöntemlerini kullandığı, ateist olanların ise sosyal çevre ile iletişim kurarak yas sürecinde destek aldıkları gözlemlenmiştir. İnançlı olan katılımcılar yas sürecini atlattığında destek aldıklarını ifade ederken ateist olan katılımcılar, inançlı olanların ahiret inancı sayesinde yas sürecini daha kolay atlattıklarını belirtmişlerdir. Yukarıda yas konusunda

⁷³ Tuğba Gül Cansever, “İzmir’de Yaşayan Kadınların Yası Anlamlandırma ve Başa Çıkma Biçimleri: Dini Perspektif” (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2019).

⁷⁴ Said Sami, “Travmatik Kayıp (Ölümler) Sonrasında Dini İnanç Sahibi Olan ve Olmayan Bireylerin Ölümüne, Yasa ve Sonrasında Yaşanan Sürece Dair Tutumlarının Karşılaştırılması (Nitel Bir Araştırma)” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019).

bahsettiğimiz iki tez çalışması da inançlı olan katılımcılarla yapılmıştır. Sami'nin bu araştırmayı hem inançlı hem de inançsız katılımcılarla yapması ve aralarındaki farkı göstermesi bakımından çalışmayı önemli kılmaktadır. Çünkü bu aynı konuların tekrar edilmediğini göstermiş ve alana yeni soluk getirmiştir.

Maneviyat danışmanlığı ve rehberlik alanında hüznle ilgili yapılan bir çalışma bulunmamaktadır. Bu alandaki çalışmaların çoğunu hasta ve hastane üzerinden yapılan çalışmalar oluşturmaktadır. Cezaevleri, huzurevleri ve sosyal hizmetler koruması altındaki çocuklarla yapılan çalışmalar oldukça azdır. Yapılan çalışmaların çoğunluğu ise ilahiyat⁷⁵ ve sağlık⁷⁶ alanında toplanmıştır. Ayrıca manevî danışmanlığın kurumsallaşmasını inceleyen⁷⁷, logoterapi⁷⁸ ve bibliyoterapi⁷⁹ gibi yöntemlerin manevî danışmanlıkta kullanabilme imkânlarını araştıran ve farklı ülkelerin manevî danışmanlık uygulamaları⁸⁰ bu alandaki çalışmaların konularını oluşturmaktadır.

Bizim çalışmamız hüznü ve benzer kavramları birlikte ele alması, tarihi süreç içinde geçirdiği anlam başkalaşımına yer vermesi, Kur'an ve hadislerde geçen hüzn kavramıyla sonrasında İslam düşünce geleneğinde hüzn hakkında yazılan risalelerin bir araya toplanması bakımından ayrıca manevî danışmanlık ve rehberlik pratiğine teorik ve pratik katkı sağlama amacı gütmesi bakımından diğer çalışmalardan ayrılır.

⁷⁵ Nihal Esendir, "Sağlık Çalışanlarının Maneviyat ve Manevî Bakım Algısı, İstanbul Örneği" (Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2015).

⁷⁶ Berna Köktürk Dalcalı, "Onkoloji Birimlerinde Tedavi Gören Bireylerin Manevi Bakım Gereksinimleri ve Hemşirelerin Bakım Uygulamaları" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018).

⁷⁷ Metin Erdem, "Manevî Destek Hizmetleri ve Türkiye'de Kurumsallaşması" (Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, 2017).

⁷⁸ Ayşe Özoğul, "Manevî Danışmanlık ve Rehberlikte Logoterapinin Uygulanabilirliği" (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2020).

⁷⁹ Fatıma Zeynep Belen, "Manevî Danışmanlıkta Bibliyoterapi Tekniği ve Uygulaması" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014).

⁸⁰ Zuhâl Ağilkaya Şahin, *Manevî Bakım ve Danışmanlık (Almanya Örneği)* (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017). Gülsevîm Tınmaz, "Fransa'da Manevî Danışmanlık ve Rehberlik Çalışmaları" (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019).

BÖLÜM II

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Hüzün Kavramının Tahlili

2.1.1. Hüzün Nedir?

Türkçe sözlüklerde hüzün, “iç sıkıntısı, keder”⁸¹, “gönülde hissedilen gariplik ve burukluk, arzulanan bir şeyin elden kaçması veya istenmeyen bir şeyin başa gelmesi yüzünden duyulan tasa, üzüntü, gam, keder,”⁸² olarak geçmektedir. Genel olarak da “üzüntü” kelimesi ile ifade edilir. Arapçada ise “hzn” kökünden gelen “hüzün”, klasik Arapça sözlüklerde “ferahın ve mutluluğun zıddı”⁸³, “gam ve enduha (keder)”⁸⁴, “geçmişte, sevilen bir şeyin yitirilmesi veya kötü bir şeyin meydana gelmesi sebebiyle üzülmeye”⁸⁵, “arazideki sertlik, hüzün dolayısıyla kalpte meydana gelen katılık”⁸⁶ olarak tanımlanmıştır. Hüzün, İngilizcedeki genel kullanıma göre “blues” ve “sadness” kelimeleri ile ifade edilir.

Psikoloji sözlüklerinde “hüzün” tarifine pek rastlanılmasa da Budak hüznü, “derin bir gönül bağıyla sevilen insanın kaybedilmesine yönelik fiziksel, duygusal ve üzüntü tepkileri” olarak tanımlar. Budak, sevilenlerin kaybını insan ile sınırlamıştır. Bu yönüyle yas tanımına da benzemektedir.⁸⁷

İslam düşünce geleneğinde Kindî ile başlayan süreçte klasikleşmiş tanımda ise “sevilenlerin kaybı ve istenilenin elde edilememesine”⁸⁸ hüzün denilmiştir. Psikiyatrist

⁸¹ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük 2* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007): 2025.

⁸² İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük 2* (İstanbul: Kubbealtı Lugatı, 2005): 1315.

⁸³ İbn Manzur, *Lisânu'l Arab 3* (Beyrut: Dârü'l-İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1997): 158.

⁸⁴ Mütercim Âsım Efendi, *Okyânusu'l-Bâsît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît 6* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Daire Başkanlığı Yayınları, 2014): 5322.

⁸⁵ Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitabu't-Ta'rîfât*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997): 86.

⁸⁶ Ragıb el-İsfahani, *Müfredat*, çev. Mustafa Yıldız (İstanbul: Çınar Yayınları, 2017): 261.

⁸⁷ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000): 373-374.

⁸⁸ Mustafa Çağrıç, “Hüzün”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999) 19: 73.

Kemal Sayar hüznü, insan olmak ile aynı kefeye koyar. Sürekli mutlu olma dayatmasına karşılık insanın sahici gerçekliğine dikkat çeker ve hüznü ön plana çıkarır. Ona göre hüznünde hayat vardır. Hüzün insanı geliştirir ve dönüştürür.⁸⁹

İtalyan psikiyatrist Eugenio Borgna, hüznü “sadece, onu kendi ruhunun uçurumlarında yaşayanların derinlemesine bildiği bir hayat deneyimidir” diye tanımlar. Bizlere acımasızca acı çektirdiğini, ağlamayan kimsenin hüznü fark edemeyeceğini yalnızlık, terk edilmiş, ilgisizlikle kolayca yara alabileceğinden bahseder. Bahsettiği hüznün de hastalıklı, patolojik, depresyona giden hüznün olmadığını aksine hayatın içinden kırılma ile gelen yaratıcı hüznünden bahsettiğini belirtir. Ayrıca hüznün ve melankolinin anlam olarak birbiriyle örtüştüğünü ve kitabında kelimeleri birbiri yerine kullandığını ifade eder. Çünkü bu iki durumda da hastalık söz konusu değildir, hayatın akışında olağan olarak karşılaştığımız, karşılaşıcağımız duygu durumlarıdır.⁹⁰

Tanımlar genelde hüznün bir gönül sıkıntısı olduğu, hastalık derecesinde ise olmadığı yönündedir. Kelimenin söylenişinde ise farklılıklar olduğunu söylemek mümkündür. Sözelimi hüznün ile melankoli birbirinin yerine kullanılabilir. Bu durum daha çok dil farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Arapçadan yapılan çevirilerde bu durum söz konusu olmazken Batı dillerinden tercümelerde bu durum yaşanmaktadır.

2.2. Hüzünle Alakalı Komşu Kavramlar

2.2.1. Melankoli

Köken itibariye Yunanca melas (kara) ve khole (safra) kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşan, Türkçeye “mâlihülyâ; yalnızlık içinde hayal kurmaktan duyulan zevk, kara sevda; sürekli karamsarlık hali”⁹¹ olarak çevrilir. Terim olarak ise melankoli, “belli bir nedene bağlı olmaksızın dışa kapanma, çöküntüye girme, günah ya da suçluluk duyma hastalığı”⁹² olarak tanımlanır.

⁸⁹ Kemal Sayar, *Hüzün Hastalığı* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2017), 10-11.

⁹⁰ Eugenio Borgna, *Şu Bizim Kırılmalığımız*, çev. Meryem Mine Çilingiroğlu, 2.baskı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 22-23.

⁹¹ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük3*: 3122.

⁹² Orhan Hançerlioğlu, *Ruhbilim Sözlüğü*, 3.baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997): 256.

Freud'un melankoli tanımı şudur: "Melankoli ruhsal olarak, derin biçimde acı veren üzüntü, dış dünyaya duyulan ilginin sekteye uğraması, sevme yetisinin kaybı, tüm etkinliklere ket vurulması, yerini kendini suçlama ve aşağılamaya bırakmış, cezalandırılacağına dair sanrısız bir bekleyiş içinde kendilik duygusunun değerden düşmesi olarak tanımlanır."⁹³ Melankolide benlik duygusu bozulmuş, ben duygusu olabildiğince azalmıştır. Burada zarar gören ve boş hale gelen Ben'in ta kendisidir. Ayrıca Freud sevilen nesnenin kaybına, nesnenin ölmemiş olsa bile yitimine verilen tepkiyi de melankoli olarak adlandırmıştır. Freud'un "sevilen nesne kaybı" tanımıyla Kindî'nin hüznün tanımına yaklaştığını söylemek yerinde olacaktır. Melankolinin yastan farklarını dile getirirken melankolide neyin kaybedildiğinin net bir şekilde anlaşılmadığını ifade eder. Sözelimi melankolik kimi kaybettiğini bilir ama onunla neyi kaybettiği bilemez, tanımlayamaz haldedir. Dolayısıyla melankolinin bilinçten çekilmiş bir nesne yitimi ile ilgili olduğunu belirtir.⁹⁴

Robert Burton ise melankoliyi adından yola çıkarak tanımlar. Ona göre vücutta bulunan dört mizaçtan biri olan kara safra hem melankoliye adını verir hem de melankoliye sebebiyet verir. Bu bir hastalık durumudur fakat delilik ya da çılgınlık durumu değildir. Bu aklın ıstırabıdır, keder ve kaygının olması da melankoliyi delilikten farklı kılar. Yaygın olarak "hiçbir görünür vesilesi olmadan, her zaman korku ve kederle yoldaşlık eden, ateş olmayan düşkünlük durumu" tanımının daha çok kabul gördüğünü belirtir.⁹⁵ İlk Çağ tıbbından beri kabul edilen Orta Çağ tıbbında zirveye ulaşan ahlât-ı erbaa anlayışına göre bedende bulunan demevi, safravi (sarı safra), sevdai (kara safra) ve balgami mizaçlardan birinin fazla ya da eksik olması vücutta biyolojik, ahlaki ve psikolojik hastalıklara yol açar.⁹⁶ Burton'un melankoli tanımında bahsettiği kara safra da budur. Bu anlayışa göre bedenden kaynaklı problemler ruhsal sıkıntılara yol açmıştır.

Serol Teber melankoli hakkında şu ifadeleri kullanır:

Özellikle toplumsal huzursuzlukların arttığı dönemlerde yaşanan güvensizlik ortamlarında sıklıkla sözü edilmeye başlanan bir yaşam tarzı, bir ruhsal durum, bir kişilik tipidir. İçinde

⁹³ Sigmund Freud, *Yas ve Melankoli*, çev. Aslı Emirsoy (İstanbul: Telos Yayınları, 2015): 19.

⁹⁴ Sigmund Freud, *Yas ve Melankoli*, 20-23.

⁹⁵ Robert Burton, *Melankolinin Anatomisi II. Fasikül*, çev. Merve Tokmakçıoğlu (İstanbul: Aylak Adam Yayınları, 2017): 164- 165.

⁹⁶ Ayşegül Demirhan Erdemir, "Ahlât-ı Erbaa", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), 2: 24.

bulunduğu ortamla, diğer insanlar ve kurumlarla pek anlaşamayan, özcesi toplumsallaşamayan melankolik kişiliklerin ilk örneklerinin ozanca betimlenişi Homeros destanlarına kadar uzanır.⁹⁷

Melankoli nasıl meydana gelirse gelsin verilen tanımlardan yola çıkarak melankoliklerin, yaşadıkları iç sıkıntıları, çalkantıları sebebiyle kendilerini toplumdan soyutladıklarını söyleyebiliriz. Geçmişte kabul gören anlayışa göre melankolikler delilikle bir tutulmuş⁹⁸ hatta “DSM IV⁹⁹ sisteminde bir majör depresif bozukluk”¹⁰⁰ olarak tanımlanmıştır. Ama günümüzde yapılan tanımları, melankolinin hayatın içinden normal olan boyutu ve ileri derece boyutu olarak ikiye ayrılması¹⁰¹, terimlerin zenginlik ve farklılıklarına baktığımızda melankolinin hüznün ile depresyon arasında bir basamak olduğunu ifade edebiliriz.

2.2.2. Depresyon

Kelime itibariyle Türkçeye “çöküntü, çökkünlük”¹⁰² olarak çevrilir. Terim olarak tanımı ise; “Bir duygu ya da bir tanıya işaret eder. Duygu kastedildiğinde karamsar, çökkün anlamındadır, tanı kastedildiğinde ise ‘depresyon’ duygusunun bir parçası olduğu bir sendrom anlamındadır.”¹⁰³ Duygu kastediliyorsa bu duygular:

Ümitsizlik, karamsarlık, yetersizlik, kendine güvensizlik, çaresizlik, değersizlik duygusu, önemsiz nedenlerden ötürü suçluluk duyma veya kendini suçlama, sosyal yaşamdan çekilme, iştahsızlık veya aşırı yeme, uykusuzluk veya aşırı uyku, psikomotor heyecan veya yavaşlık, yoğunlaşma yetersizliği, unutkanlık, kararsızlık, neşesizlik, halsizlik, baş ağrısı gibi fiziksel şikâyetler, normalde hoşlandığı etkinliklere veya yaşama karşı ilgisizlik, zevk alamama, aşırı durumlarda ölüm veya intihar düşünceleri, vb. ile tanımlanan ve belirlenebilir bir olaya (bir sınavı, işini, yakınlarını kaybetme vb. gibi) bağlı olarak ortaya çıkan ruhsal çökkünlük¹⁰⁴ olarak tanımlanır.

Aynı açıklamada bu tanımıyla depresyonun normal, sıkça rastlanan, geçici bir ruh hali olduğu ve genellikle bir müdahale olmaksızın kendiliğinden geçtiği ifade edilir. Bu

⁹⁷ Serol Teber, *Melankoli Normal Bir Anamoli*, 9.

⁹⁸ Serol Teber, *Melankoli Normal Bir Anamoli*, 10-11.

⁹⁹ DSM: Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatiksel El Kitabı demektir.

¹⁰⁰ Doç. Dr. Oğuz Arkonaç, *Açıklamalı Psikiyatri Sözlüğü* (İstanbul: Nobel Tıp Kitabevi, 1999): (Sayfa sayısı bilinmiyor).

¹⁰¹ Eugenio Borgna, *Melankoli*, çev. Meryem Mine Çilingiroğlu (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014): 11-12.

¹⁰² Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Anı Yayınları, 2006): 79.

¹⁰³ Charles Rycroft, *Psikanaliz Sözlüğü*, çev. Doç. Dr. M. Sağman Kayatekin (İstanbul: Ara Yayınları, 1989): 31.

¹⁰⁴ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 204.

ruh halinise uzun sürmesi halinde, kişinin sosyal, bireysel veya mesleki yaşamını olumsuz etkilemesi ruh hali rahatsızlığı olarak kabul edilir. Bu durumda depresyonun DSM IV’te ağırlığına, tekrarlanma sıklığına ve mani veya hipomani ile birlikte ortaya çıkıp çıkmadığına bağlı olarak farklı kategorilerde değerlendirildiği belirtilir.¹⁰⁵

Tanımlardan yola çıkarak diyebileceğimiz şudur ki; depresyon, melankoliye göre çok daha medikalizasyona uğramıştır. Yani bir diğer deyişle depresyon tıbbileştirilmiş ve sınırları çizilmiştir. Yukarıda bahsedilen duygu durumlarının uzun sürmesi halinde ve DSM IV’ün ölçütlerine uyduğu takdirde depresyon tıbbî bir tanı halini almaktadır. Dolayısıyla melankoliden farklılaşmaktadır. Zaten psikanaliz sözlüğünde de ifade edildiği üzere “zamanımızda psikiyatri, depresyon tanısını, hastanın çökkünlük, düşünce ve hareketlerin yavaşlaması ve sanrısız kendini kötülemelerden muzdarip olduğu, eskiden melankoli denen durumu tanımlamak için kullanmaktadır.”¹⁰⁶

2.2.3. Yas

Yas, sözlükte “sevilen birisinin kaybedilmesine yönelik bir tepki (üzüntü ve buna bağlı olarak uykusuzluk, iştahsızlık, kilo kaybı gibi semptomlar) ve bu kayba uyum sağlama süreci”¹⁰⁷ olarak tanımlanır.

Freud, “Yas ve Melankoli” adlı makalesinde yası şöyle tanımlar: “Sevilen bir kişi ya da kaybedilen kişinin yerine konan soyut bir kavramın yitirilmesine verilen tepkidir; anayurt, özgürlük, ülkü gibi.”¹⁰⁸ Freud yasta normal davranışlarla birlikte anormal davranış ve sapmalar olsa bile insanın, bu durumu hastalık olarak kabul etmediği ve geçeceğine inandığını belirtir. Hatta bu duyguya müdahale, akışın bozulmasına neden olacaktır.¹⁰⁹

Yas ve melankoli ‘kayıpları’ sebebiyle benzer gibi gözükse de birbirlerinden farkları vardır. Sözgelimi yasta her şey daha belirgindir. Kişinin kime veya neye yas tuttuğu,

¹⁰⁵ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 204.

¹⁰⁶ Charles Rycroft, *Psikanaliz Sözlüğü*, 31.

¹⁰⁷ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 831.

¹⁰⁸ Sigmund Freud, *Yas ve Melankoli*, 18-19.

¹⁰⁹ Sigmund Freud, *Yas ve Melankoli*, 19.

ne için yasta olduğu açıktır. Freud'un ifadesi ile yasta kayıp ile ilgili bilinçsiz hiçbir şey yoktur. Ayrıca yas durumundaki kişi öz-saygısını korur, benliğin azalması ya da yitimi söz konusu değildir. Ama kaybedilen kişi ile birlikte dünya boş ve yoksul bir hale gelir.¹¹⁰

Son olarak şunu ifade edebiliriz ki; Freud hem melankoli hem yas tanımı yaparken "sevilen kişi veya nesne kaybı" ifadelerini kullanır. Freud'un, yas ve melankoli tanımları Kindî'nin hüznün tanımına çokça benzemektedir. Fakat biliriz ki sevilen nesne kaybı karşısında biz yas tutmayız. Matem içinde olmayız. Bu durum kelimelerin farklı dillerdeki ifade zenginliğinden kaynaklanmaktadır. Kelimelerin manasının benzer yanları olmakla birlikte aralarında az da olsa farklar bulunmaktadır. Sözelimi hüznün; keder, gam, tasa, elemle; yas matemle; melankoli depresyon ile kardeşir.

¹¹⁰ Sigmund Freud, *Yas ve Melankoli*, 22-23.

BÖLÜM III

İSLAM DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE HÜZÜN

3.1. İslam Düşünce Geleneği

Bir düşünceyi kendine özgü kılmak için üç önemli ayırıcı vasfı olması gerekmektedir: Yeni bir-ben idraki, âlim prototipi, bilgi birikiminin yeniden ele alınması ve yeni disiplinlerin ortaya çıkışını sağlama.¹¹¹

Yeni bir-ben idraki, İslam inancının getirdiği varlık telakkisi ile oluşmuştur. İslamın insan ayırmayan, statüye göre belirlenmeyen inanç esası bireye kendini yeniden tanımlama olanağı vermiştir. Böylece İslam medeniyetinin prototipi olan İslam bireyi yeni bir-benini idrak etmiş ve onu ortaya çıkarmıştır. Bu yeni bir-ben idraki ile özgün ilmî medeniyetin oluşmasını ve İslamî düşüncenin sistemleşmesini sağlayacak olan âlim prototipi de böylece doğmuştur. İşte bu iki başat, yeni bir-ben idraki ve âlim prototipi ile o güne kadarki ilmin yeniden yapılandırılması, konumlandırılması beklenir ve aynı zamanda yeni ilmi disiplinlere de kapı aralanmış olur. Böylece İslam düşünce geleneğinin oluşumunda hem İslam öncesi felsefe, teoloji, astronomi, kozmoloji vb. dalların kritiğe tabi tutularak yeniden yorumlanması hem de İslam medeniyetinin kendine özgü fıkıh, kelim, hadis gibi disiplinlerinin kavram ve teorik çerçevesini çizmesi etkili olmuştur.¹¹²

Davutoğlu'nun belirttiği üzere,

Kur'anî dünya görüşünün şekillendirdiği varlık şuuru ve ben-idraki İslam düşünce tarihi içinde ortaya çıkmış farklı ekollerin paradigmatik birlik temelini oluşturmaktadır. İslam düşüncesinin temel kategorik ayrımları kabul edilen kelim, felsefe ve tasavvuf aynı temel varlık şuurunun farklı metodolojik kalıplar içinde dile getirilmesinden vücut bulmuşlardır. İslam düşünce birikimi ve tarihi içindeki ilk paradigmasistemleştirilmesi, İslam siyasî coğrafyasının yayılması esnasında karşılaşılan düşünce gelenekleri ile girişilen hesaplaşma sürecinde Kur'anî varlık-bilgi-değer sisteminin yeniden ifadelendirilmesi gayretlerinin ürünü olmuştur.¹¹³

¹¹¹ Ahmet Davutoğlu, "İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (1996/1): 3-4.

¹¹² Ahmet Davutoğlu, "İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri", 3-4.

¹¹³ Ahmet Davutoğlu, "İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri", 12-13.

İşte bu çalışmada İslam düşünce geleneğinin oluşumunda etkili olan ilk ve en önemli kaynakları Kur'an ve sahih hadislerde, hüznün ele alınacaktır. Ayrıca kendini bu iki ana kaynağa göre sistemleştirmiş İslamî felsefe ve tasavvufta hüznün tartışmaları konu edinilmiştir.

3.2. Kur'an'ı Kerim'de Hüzün

Kur'an-ı Kerim'de hüznün ve hüznünden türeyen kelimeler kırk iki yerde geçer. Bunlardan ikisi "hüznün" olarak, üçü ise "hazen" olarak geçer. Otuz yedi âyette ise hüznünden türeyen farklı fiiller bulunur. "Hüznün" olarak geçen ayetlerde, Yakup (as)'ın oğlu Yusuf'un başına gelenlerden dolayı üzülmesi ve şikâyetini Allah'a bildirmesinden bahsedilir.¹¹⁴ "Hazen" olarak geçen âyetlerde ise genelde şu konular bulunmaktadır: Tebük seferine binekleri olmadığı için katılamayıp üzülen sahabeler¹¹⁵, Hz. Musa'nın Nil'e bırakılması ve onu bulan Firavun ailesi için ileride üzüntü kaynağı olacağı¹¹⁶, Adn cennetine girecekler ve orada hüznün bulunmayacağı.¹¹⁷

Hüznün ve hüznünden türeyen kelimelerin geçtiği sûre sayısı yirmi beştir. Bunlardan on dokuzu mekkî iken altısı medenîdir. İçinde hüznün en çok geçtiği sûre ise Bakara sûresidir. Altı yerde hüznünden bahsedilir.¹¹⁸ Bakara sûresinden sonra hüznün en çok geçtiği sûre Âl-i İmrân'dır ve dört yerde bahsedilir.¹¹⁹ Bu sûrelerden başka üç âyetinde hüznün geçen sûreler ise Yûsuf¹²⁰ ve Kasas¹²¹ sûreleridir. İki âyetinde hüznün bulunan sûrelerin sayısı beştir: Mâide¹²², A'râf¹²³, Tevbe¹²⁴, Yûnus¹²⁵. Geriye kalan

¹¹⁴ Yûsuf 12/84, 86.

¹¹⁵ Tevbe 9/92.

¹¹⁶ Kasas 28/8.

¹¹⁷ Fâtr 35/34.

¹¹⁸ Bakara 2/ 38, 62, 112, 262, 274, 277.

¹¹⁹ Âl-i İmrân 3/139, 153, 170, 176.

¹²⁰ Yûsuf 12/13, 84, 86.

¹²¹ Kasas 28/7, 8, 13.

¹²² Mâide 5/41, 69.

¹²³ A'râf 7/35, 49.

¹²⁴ Tevbe 9/40, 92.

¹²⁵ Yûnus 10/62, 65.

on altı surede hüznü birer ayette geçmektedir. Hicr¹²⁶, Nahl¹²⁷, Meryem¹²⁸, Tâhâ¹²⁹, Enbiyâ¹³⁰, Neml¹³¹, Ankebût¹³², Lokmân¹³³, Ahzâb¹³⁴, Fâtır¹³⁵, Yâsîn¹³⁶, Zümer¹³⁷, Fussilet¹³⁸, Zuhruf¹³⁹, Ahkâf¹⁴⁰, Mücâdele¹⁴¹.

Kur'an-ı Kerim'de hüznü ifade etmek için farklı kelimeler de kullanılmıştır: “Gamm, kerb, dıyk” gibi kelimeler bunlardandır. “Gamm” kelimesi Âl-i İmrân¹⁴², Yûnus¹⁴³, Enbiyâ¹⁴⁴, Hac¹⁴⁵ sûrelerinde; “kerb” kelimesi En'âm¹⁴⁶, Enbiyâ¹⁴⁷, Sâffât¹⁴⁸ sûrelerinde; “dıyk” kelimesi Şuarâ¹⁴⁹, Neml¹⁵⁰, Ankebût¹⁵¹ sûrelerinde geçmektedir.

Mekkî âyetlerdeki hüznü konuları şunlardır:

Hz. Peygamber'in âyetleri inkâr edenler ile onların umursamaz tavırları ve müşriklerin sözleri sebebiyle üzülmeleri¹⁵², iman eden, halini düzelten, kötülükten sakınanlara, Allah dostlarına ve cennetliklere hüznün uğramaması¹⁵³, Ya'kûb(as)'ın oğlu Yusuf

¹²⁶ Hicr 15/88.

¹²⁷ Nahl 16/127.

¹²⁸ Meryem 19/24.

¹²⁹ Tâhâ 20/40.

¹³⁰ Enbiyâ 21/103.

¹³¹ Neml 27/40.

¹³² Ankebût 29/33.

¹³³ Lokmân 31/23.

¹³⁴ Ahzâb 33/51.

¹³⁵ Fâtır 35/34.

¹³⁶ Yâsîn 36/76.

¹³⁷ Zümer 39/61.

¹³⁸ Fussilet 41/30.

¹³⁹ Zuhruf 43/68.

¹⁴⁰ Ahkâf 46/13.

¹⁴¹ Mücâdele 58/10.

¹⁴² Âl-i İmrân 3/153,154.

¹⁴³ Yûnus 10/71.

¹⁴⁴ Enbiyâ 21/88.

¹⁴⁵ Hac 22/22.

¹⁴⁶ En'âm 6/64.

¹⁴⁷ Enbiyâ 21/76.

¹⁴⁸ Sâffât 37/115.

¹⁴⁹ Şuarâ 26/13.

¹⁵⁰ Neml 27/70.

¹⁵¹ Ankebût 29/33.

¹⁵² En'âm 6/33; Yûnus 10/65; Hicr 15/88; Nahl 16/127; Neml 27/70; Lokmân 31/23; Yâsîn 36/76.

¹⁵³ En'âm 6/48; A'râf 7/35, 49; Yûnus 10/62; Enbiyâ 21/103; Fâtır 35/34; Zümer 39/61; Fussilet 41/30, Zuhruf 43/68; Ahkâf 46/13.

hakkındaki hüznü¹⁵⁴, Hz. Meryem kıssası, Hz. İsa'nın doğumu¹⁵⁵, Hz. Musa kıssası¹⁵⁶, Lut (as.)'ın kıssası.¹⁵⁷

Medenî âyetlerdeki hüznün konuları şunlardır:

Yahudi, Hıristiyan ve Sâbiilerden gönderilen rehberlere uyanlar, âhiret gününe inananlara, salih amel işleyenlere, namaz kılan ve zekât verenlere, Allah yolunda şehit olanlara âhirette hüznün olmaması¹⁵⁸, Tebuk seferi ile ilgili âyetler ve mallarını Allah yolunda harcayanlara hüznün uğramaması¹⁵⁹, Uhud Savaşı ile ilgili âyetler ve yenilgi tesellisi¹⁶⁰, inkârcıların inkârı, münafık ve Yahudilerin davranışları, Hz. Peygamber'in üzülmüşü¹⁶¹, Medine'ye göç esnasında Hz. Peygamber'in (s.a.) Hz. Ebû Bekir'i tesellisi¹⁶², Hz. Peygamber'in (s.a.) eşleriyle alakalı bir konu¹⁶³, üç kişi iken iki kişinin fısıldaşmasının mü'minleri üzebileceği gerekçesiyle yasaklanması.¹⁶⁴

3.2.1. Korku ve Hüzün

Korku TDK sözlüklerinde, “bir tehlike veya tehlike düşüncesi karşısında duyulan kaygı, üzüntü”, “kötülük gelme ihtimali, tehlike, muhatara”¹⁶⁵ şeklinde tanımlanır. TDK'nin ruhbilim sözlüğünde ise korku karşısında vücudun tepkisi şöyle belirtilmiştir: “Gerçek veya beklenen bir tehlike ile yoğun bir acı karşısında uyanan ve coşku, beniz sararması, ağız kurumaması, solunum ve kalp atışı hızlanması vb. belirtileri olan veya daha karmaşık fizyolojik değişmelerle kendini gösteren duygu.”¹⁶⁶

Doğan Cüceloğlu korkunun kaygıdan farklarını ifade ederken korkunun kaynağının bilindiğini, korkunun daha şiddetli ve daha kısa süreli olduğuna değinir.¹⁶⁷ Korku dinî boyutta “insanın Allah katındaki durumu hakkında hissettiği korku ve kaygıları ifade

¹⁵⁴ Yûsuf 12/13, 84, 86.

¹⁵⁵ Meryem 19/24.

¹⁵⁶ Tâhâ 20/40; Kasas 28/7, 8, 13.

¹⁵⁷ Ankebût 29/33.

¹⁵⁸ Bakara 2/38, 62, 112, 277; Âl-i İmrân 3/169, 170; Mâide 5/69.

¹⁵⁹ Bakara 2/262; Tevbe 9/92.

¹⁶⁰ Âl-i İmrân 3/139, 153.

¹⁶¹ Âl-i İmrân 3/176; Mâide 5/41.

¹⁶² Tevbe 9/40.

¹⁶³ Ahzâb 33/51.

¹⁶⁴ Mücâdele 58/10.

¹⁶⁵ <https://sozluk.gov.tr/> Erişim tarihi: 25.03.2021.

¹⁶⁶ <https://sozluk.gov.tr/> Erişim tarihi: 25.03.2021.

¹⁶⁷ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 15. baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006), 277.

etmek üzere kullanılan bir terim”¹⁶⁸ olarak tanımlanır. Gazzâlî’nin “ileride kötü bir durumla karşılaşılacağı beklentisinin insanın ruhunda sebep olduğu elem ve huzursuzluk” şeklinde yaptığı korku tanımı ise psikolojik bir bakış açısına dayanmaktadır.¹⁶⁹

Bu tanımlardan yola çıkarak korkunun insan üzerinde hem ruhi hem de bedeni etkileri olduğunu söylemek mümkündür. Hüznün de aynı şekilde hem bedeni hem ruhi etkileri olduğunu yukarıda anlatmıştık. İslam düşünürlerinden Ebû Zeyd el-Belhî ‘Mesâlihu’l-Ebdân ve’l-Enfûs’ isimli risalesinde buna dikkat çeken ilk kişidir. Belhî hüznü de korkuyu da psikolojik rahatsızlık olarak kabul etmiştir.

Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisine baktığımızda da güvenlik ihtiyacını yani korkudan emin olmayı ikinci sırada görmekteyiz.¹⁷⁰ Bu da demek oluyor ki korkudan emin olmak insanın en temel ihtiyaçlarından.

Allah insanların bu gereksinimlerini göz önünde bulundurmuş olacak ki hangi durumlarda kendileri için korku ve hüznün olmayacağını Kur’an-ı Kerim’de bildirmiş ve insanları psikolojik olarak rahatlatmıştır. Kur’an-ı Kerim’de korku (havf) ve hüznün kelimelerinin birlikte geçtiği âyetler vardır. Bunların sayısı on sekizdir. Konuları genel olarak iman eden, salih amel işleyen, Allah’ın emirlerini yerine getiren kimselerin âhirette bir korku ve üzüntü çekmeyeceğini belirtir. Kur’an-ı Kerim’de korku ve hüznün peş peşe gelmesindeki hikmet tefsirlerde şöyle açıklanmıştır: Korku gelecek, hüznün ise geçmiş ile alakalıdır.¹⁷¹ Korku dünya veya ahirette başa gelebilecek istenmeyen olaylar iken hüznün ise insanların dünyada bıraktıkları nimetler için üzülmelerini ifade eder.¹⁷² Kur’an’da hüznün genellikle bu bağlamda, yani kimlerin nasıl korku ve hüznünden emin kılındığına ilişkin ayetlerde yer almaktadır.

¹⁶⁸ Mustafa Kara, “Havf”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16: 528.

¹⁶⁹ Mustafa Kara, “Havf”, 529.

¹⁷⁰ Abraham Maslow, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, çev. Okhan Gündüz, (İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 2001), 212.

¹⁷¹ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, çev. Prof. Dr. Suat Yıldırım, Doç. Dr. Lütfullah Cebeci, Doç. Dr. Sadık Kılıç, Öğr. Gör. C. Sadık Doğru (Ankara: Huzur Yayınları, 1990), 9: 163.

¹⁷² Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 163, 164; Taberî, *Taberî Tefsiri*, çev. Kerim Aytekin, Hasan Karakaya (İstanbul: Hisar Yayınları, 1996), 1: 193; Muhyiddin İbn Arabî, *Tefsir-i Kebir Te’vilat*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Kitsan Yayınları, 2017), 1: 63; İbn Kesîr, *Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, çev. Prof. Dr. Bekir Karlığa, Prof. Dr. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2018), 2:311; İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhü’l Beyan Tefsiri*, çev. Heyet, 8. Baskı (İstanbul: Damla Yayınları, 2012),

3.2.1.1. Kur'an-ı Kerim'de Korku ve Hüzünden Emin Kılınanlar:

3.2.1.1.1. Gönderilen Rehber Uyanlar

قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا إِنَّا بِأَيْتِنَاكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

Onlara şöyle dedik: Oradan hepimiz için! Benden size muhakkak bir yol gösterici gelecektir. Kim benim gönderdiğim rehber uyanı takip ederse artık onlara ne korku vardır ne de üzüleceklerdir.¹⁷³

Bu âyetteki hitap Hz. Âdem, Hz. Havvâ ve gelecekteki evlatları içindir. Hz. Âdem ve Hz. Havvâ'nın yasak meyveden yemeleri, tövbe etmeleri ve affolunmalarının ardından Allah onlara cennetten yeryüzüne inmelerini söylemektedir. Gönderilecek peygamber, kitap ya da şeriata uyanlar Allah'ın azabına karşı güven içindedirler.¹⁷⁴

Elmalılı, Allah tarafından gönderilen hidayete uyanlara, ona gerçekten tabi olanlara korku ve azap olmayacağını ve üzüntülü de olmayacaklarını, aksine onlar için sevinç ve neşenin olacağını ifade eder. Allah aşkının ve hakka uymanın onlara korku ve hüznü tattırmayacağını, korkulara karşı siper olacağını söyler.¹⁷⁵

İsmail Hakkı Bursevî'nin bu âyet için tefsiri şöyledir: Şeriata tabi olanlar için “dünya ve âhirette başlarına gelebilecek kötü şeylerden dolayı korku yoktur” ve “istedikleri bir şey ellerinden kaçtı diye de üzülmeceklerdir. Çünkü insan, olabilecek tehlikeden korkar, olmuş şeylere de üzülür.”¹⁷⁶

وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ فَمَنْ آمَنَ وَأَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

Biz peygamberleri ancak müjdeciler ve uyarıcılar olarak göndeririz. Kim iman eder ve halini düzeltirse onlara korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyecekler.¹⁷⁷

Peygamberlerin gönderiliş amacına dikkat çeken âyet Fahrettin Râzî'nin bildirdiğine göre daha önce geçen, kâfirlerin “O peygamberin üzerine, Rabbinden bir âyet (mucize) indirilmeli değil miydi?”¹⁷⁸ sözlerine karşılık olarak inmiştir. Fahrettin Râzî, Allah'ın

1: 127; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Nesa Yayınları, 1997), 1: 43.

¹⁷³ Bakara 2/38.

¹⁷⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 1: 43.

¹⁷⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Ata Ofset, 1971), 1: 326-327.

¹⁷⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruh'u'l Beyan Tefsiri*, 1: 127.

¹⁷⁷ En'âm 6/48.

¹⁷⁸ En'âm 6/37.

bu âyetle murat ettiğinin, “Peygamberlerin Allah’ın rahmetinin müjdecileri ve azabının korkutucuları olarak gönderilmesi” şeklinde açıklamıştır. Peygamberler âyet ve mucize indirmeye güç yetiremezler. Bu ikisi Allah’ın emri altındadır. O isterse âyet iner ve mucize gerçekleşir. Dolayısıyla Allah yukarıda geçen âyeti indirmiş ve itaat edenler için mükâfat müjdesi verirken isyan edenler için de azap uyarısı yapılmıştır.¹⁷⁹

Kim, onların sözlerini tutar ve kalbin işi olan iman ile bedeninin işi olan “ıslahı” (güzel hal ve işleri) yerine getirirse¹⁸⁰, “dünyevî olsun, uhrevî olsun uyarıldıkları azap konusunda artık onlara korku yoktur. Kendilerine müjdelenen dünyevî veya uhrevî faydaları kaybetmelerinden dolayı onlar üzülmezler de.¹⁸¹

يَا بَنِي آدَمَ إِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي فَمَنْ اتَّقَى وَأَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ
Ey Âdemoğulları! İçinizden âyetlerimi size anlatacak peygamberler gelir de (onları dinleyerek) kim kötülükten sakınıp kendini ıslah ederse, onlara korku yoktur ve onlar üzülmeceklerdir.¹⁸²

En’âm sûresi 48.âyete benzer olarak gelen bu âyet peygamberlerin tebliğ yönüne dikkat çekmektedir. Peygamberler, Allah’ın emir ve yasaklarını, dinin hükümlerini tebliğ ettikten sonra eğer insanlar bu tebliğe uyar ve ona göre bir hayat düzenlemesi yaparlarsa Allah bu kimseleri mükâfatlarla müjdelemektedir.

Fahrettin Râzî âyetin son kısmını daha önce de geçtiği gibi “Onlar için gelecek haller sebebi ile bir korku yoktur ve onlar geçmişteki halleri sebebi ile de mahzun olmayacaklardır” şeklinde tefsir eder. “Onlar, mahzun da olmayacaklardır” sözü ile anlatılmak istenenin “o kimsenin dünyada iken yapamadığı şeylerden dolayı mahzun olmayacağı” olduğunu belirtir. Bu durum ise Allah’ın müjde verdiği o kimse için dünyadaki durumu ile âhiretteki durumunun farklı olacağına işaret etmektedir. O kimsenin kalbi âhirette hiçbir korku ve hüznle karşılaşmayacaktır.¹⁸³

Korku ve hüznün olmayacağı zaman hakkında ihtilafa düşen âlimlerin bir kısmı mü’minlerin kıyametin o dehşetli anlarında bile hiçbir korku ve keder hissetmeyeceklerini savunurken bu görüşlerine delil olarak “O en büyük korku, bunları asla tasaya düşürmez”¹⁸⁴ âyetini göstermişlerdir. Bazı âlimler ise mü’minlerin de

¹⁷⁹ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 9: 439.

¹⁸⁰ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 9: 439.

¹⁸¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhü'l Beyan Tefsiri*, 3: 19.

¹⁸² A'râf 7/35.

¹⁸³ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Râzî*, 10: 357.

¹⁸⁴ Enbiyâ 21/103.

kıyamet korkusu yaşacağını dile getirmiştir. Onlar ise görüşlerini şu âyete dayandırır: “Onu göreceğiniz gün, emzikli her kadın, emzirdiğini unutup geçer, yüklü her gebe yükünü (çocuğunu) düşürür. Sen insanları o gün, korkunun şiddetinden dolayı sarhoş görürsün. Hâlbuki onlar sarhoş değildir.”¹⁸⁵

3.2.1.1.2. İslam’dan Önceki Hak Dinlere İman Edenler

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَ وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

Şüphesiz, iman edenler; Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sâbiiler’den de Allah’a ve âhîret gününe inanıp salih amel işleyenler için rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler.¹⁸⁶

Taberî, Bakara sûresinin 62. âyetinin nüzul sebebinin Selmân-î Fârisî’nin Hristiyan arkadaşları olduğunu rivayet eder. Taberî’nin aktardığına göre Selmân-î Fârisî ve arkadaşları Hristiyan iken Resûlullah (s.a.)’in peygamberliğinden önce onun gelmesini beklediklerini, eğer gelmiş olsa ona iman edeceklerini, arkadaşlarının namaz kılıp oruç tuttıklarını ama ona yetişemediklerini Hz. Peygamber’e anlatmıştı. Hz. Peygamber de onların cehennem ehli olduğunu söyler. Salmân-î Fârisî bu duruma çok üzülür. Allah-u Teâlâ bu âyeti kerimeyi indirir.¹⁸⁷ Âyetin tefsiri, “İsâ Peygamber gelinceye kadar Hz. Mûsâ’nın dininde olanların kurtulmuş olacakları, Hz. Muhammed gelinceye kadar da Hz. İsâ’nın dinine tabi olanların kurtulmuş olacakları ancak kendi Peygamberlerinden sonra gelen Peygambere kendileri hayatta oldukları halde iman etmeyenlerin helak olacakları”¹⁸⁸ şeklinde olmuştur.

Tefsirciler bu âyette geçen korkuyu ise “onlara kıyametin dehşetinden korku yoktur”¹⁸⁹, “fillerinin akıbetinden dolayı korkmazlar”¹⁹⁰, “geleceklerinden endişeleri olmaz”¹⁹¹, “kâfirlerin cezadan dolayı korku içinde bulunduğu bir sırada bunlara korku yoktur”¹⁹², “kendilerine dünyada asla bir korku yoktur”¹⁹³ şeklinde tefsir etmişlerdir.

¹⁸⁵ Hac 22/2.

¹⁸⁶ Bakara 2/62.

¹⁸⁷ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 1: 229-231.

¹⁸⁸ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 1: 231.

¹⁸⁹ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 1: 228.

¹⁹⁰ Muhyiddîn İbn Arabî, *Tefsir-i Kebir Te’vilat*, 1: 74.

¹⁹¹ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, 2: 361-362.

¹⁹² İsmail Hakkı Bursavî, *Muhtasar Ruhü’l Beyan Tefsiri*, 3: 162.

¹⁹³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’anı Kerim’in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 1: 62.

Hüznün tefsirini de “onlar devamlı nimetleri bizzat gözleriyle görünce geride bırakmış oldukları dünyaya ve ondaki yaşayışa da üzülmeceklerdir”¹⁹⁴, “yaptıklarından ve geride bıraktıklarından dolayı hüznün ve keder yok”¹⁹⁵, “Ömürlerini boşa geçirip sevap kazanamayanların üzüldükleri günde, bunlar üzülmeceklerdir”¹⁹⁶ yapmışlardır.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أَلَمْ يَأْتِيهِمُ الْبُحْبُوحُ
İman edenler, Yahudiler, Sâbiiler ve Hristiyanlar, (bunlardan) Allah’a ve ahiret gününe inanıp dünyaya ve ahirete yararlı işler yapanlara korku yoktur ve onlar üzülecek de değillerdir.¹⁹⁷

Müfessirler Bakara suresindeki 62. âyet ile benzer olan Mâide suresindeki 69. ayete birbirine yakın yorumlar yapmışlardır.¹⁹⁸

3.2.1.1.3. Hayatının Her Anında Muhsin/ Samimi Olanlar

بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ
Bilâkis, kim güzel niyet ve davranış sahibi olarak kendini Allah’a teslim ederse rabbinin katında onun mükâfâtı vardır. Öylelerine korku yoktur, onlar üzülmecekler de.¹⁹⁹

Âyette Yahudi ve Hristiyanların kendilerinden başkasının cennete girmeyecek olduğuna dair iddiaları reddedilmektedir.²⁰⁰ Aksine ‘muhsin’ bir şekilde yani iyi niyetle, samimiyetle, Allah’ı görüyormuşçasına ibadet eden herkesin Allah katında bir değeri olduğu ve böyle kimseler için korku ve hüznün bulunmadığı ifade edilir. İşte bu kimseler cennete layıktırlar.²⁰¹

Bakara sûresi, hicretten sonra Medine döneminde indirilmiştir. Müslümanlar Medine’ye hicret ettikleri sırada ise Yahudi ve Hristiyanlar bulunmaktaydı.²⁰² Dolayısıyla bu dine mensup kimselerin asılsız iddialarına karşılık Allah âyetleri ile daha önce inanmış olanları ve Müslümanları desteklemiş ve gönüllerini ferahlatmıştır.

¹⁹⁴ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 1: 228.

¹⁹⁵ İbn Kesîr, *Hadislerle Kur’an-ı Kerim Tefsiri*, 2: 361-362.

¹⁹⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhu’l Beyan Tefsiri*, 3: 162.

¹⁹⁷ Mâide 5/69.

¹⁹⁸ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 3: 349-350; Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 10: 160-164; İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhu’l Beyan Tefsiri*, 2: 455; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1985), 2: 799-800. (Ömer Nasuhi Bilmen’e ait tefsirin ilk cildi hariç ikinci cildinden itibaren Bilmen Yayınevi’nde basılan tefsir kaynak olarak kullanılmıştır).

¹⁹⁹ Bakara 2/112.

²⁰⁰ Hayrettin Karaman, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağrı, Sadrettin Güneş, *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3.baskı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 1: 189-190.

²⁰¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 1: 101.

²⁰² M. Âsım Köksal, *Hazreti Muhammed ve İslamiyet* (İzmir: Işık Yayınları, 2011), 3-4: 48-49, 151.

Fahrettin Râzî, korku ve hüznün olmaması şöyle açıklamıştır:

Korkuya gelince, bu istikbale aittir. Hüzün ise bazen hâlde bazen de geçmişte ve bazen de geleceğe ait olur. Bu şekilde Cenâbı Hak bu iki husus (yani korku ve hüznün olmaması) ile saadetin sonsuzluğuna dikkat çekmiştir. Çünkü büyük nimet devamlı ve çok, korkudan ve hüzünden de uzak olup kişi elde ettiğine veya elde edemediklerine üzülmeyip, içinde bulunduğu halin sona ermesinden ve değişmesinden korkmayınca, işte o zaman nimet zirveye ulaşmış olur. İşte bu ifade de bu yola teşvik ve daha önce zikredilmiş olan ve bu yolun zıddı olan kâfirlerin yolundan bir sakındırma mevcuttur.²⁰³

Nitekim Fahrettin Râzî Bakara sûresi 38. âyetin tefsirinde, İbn Zeyd'den aktardığına göre korku ve hüzün müminlerde kâfirlere nazaran daha çok vardır. İbn Zeyd bunun sebebi olarak da Hz. Peygamber'in (s.a) şu hadisini nakleder: “Belalar peygamberlere, sonra velilere, sonra da derece itibarı ile onlara yakın olanlara has kılınmıştır.” Fahrettin Râzî, İbn Zeyd'in görüşlerine yer verdikten sonra korku ve hüznün dünyadayken değil âhiretteyken bulunmayacağını belirtir.²⁰⁴

İbn Arabî ise cennet mükâfatına ek olarak bir de korku ve hüzün halinin olmayacağı, lezzetleri tatmalarının, dinlenmelerinin, Allah'ın tecellisini müşâhede etmelerinin sürekli olarak bu hal üzere kalacağı şeklinde âyetin yorumunu yapmıştır.²⁰⁵

İsmail Hakkı Bursevî, “Onlara âhirette cennete girdiklerinde korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de” şeklinde âyeti tercüme ettikten sonra Onlar şöyle derler: “Bizden üzüntüyü gideren Allah'a hamd olsun”²⁰⁶ âyetini vererek cennet ehlinin durumundan bahsetmiştir. Bu kimselerin ‘dünyadayken başlarına gelebilecek musibetten dolayı korku içinde olduklarını’ aynı zamanda ‘yapamadıkları salih ameller için üzüntülü’ olduklarını aktarır. Mü'min bir kimsenin Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyeceğini fakat gazabından da emin olamayacağı görüşündedir. Bursevîâyetin yorumunu şu sözlerle bitirir: “İki korku ve iki güven bir araya gelmez. Dünyada korkan, âhirette güvencededir. Dünyada kendisini emin gören de âhirette korkacaktır”.²⁰⁷

²⁰³ Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 3: 345.

²⁰⁴ Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2: 440-441.

²⁰⁵ Muhyiddin İbn Arabî, *Tefsîr-i Kebîr Te'vilat*, 1: 96.

²⁰⁶ Fâtır 35/34.

²⁰⁷ İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhu'l Beyan Tefsiri*, 1: 222.

Dünyanın bir imtihan, musibet yeri olduğunu kabul eden müfessirler korku ve hüznün olmaması sözünün âhiret için geçerli olduğu konusunda hemfikir olmuşlardır.

3.2.1.1.4. Mallarını Hayra Sarf Edenler

الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يَتَذَكَّرُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنَّا وَلَا آذَى لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ
Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının arkasından başa kakıp incitmeyenler için rablerinin katında özel karşılık vardır. Artık onlar için korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyeceklerdir.²⁰⁸

Tebük gazvesi öncesinde Müslümanlar darlık içindeydiler. Hz. Osman ve Hz. Abdurrahman b. Avf orduya büyük yardımlarda bulunmuşlar ve böylelikle birçok sahabenin de gazveye katılmasını sağlamışlardır. Onların bu yardımları Allah katında karşılık bulmuş ve hem övülmüşler hem de korku ve hüznü karşı güven elde etmişlerdir.²⁰⁹ Allah Teâlâ bu âyetiyle bizlere sadaka verirken nasıl davranmamız, korku ve hüznünden emin olmak için de neler yapmamız gerektiğini göstermiş oldu.

Tefsirler genel olarak bu ayetteki korku ve hüznü birbirine yakın ifadelerle açıklamışlardır: “Onlara başlarına gelmesinden endişe ettikleri korku yoktur ve yine onlar geride bıraktıkları dünya işleriyle ilgili şeylerden dolayı üzülmeceklerdir.”²¹⁰

Fahrettin Râzî ise korku için benzer açıklamalarda bulursa da hüznün için şu yorumu yapmıştır:

Onların Allah yolunda yapmış oldukları harcamalar zayi olmaz. Aksine mükâfatı kıyamet gününde onlara tastamam ve bolca verilir. Onlar, kendilerine mükâfatlarının verilmemesinden endişe duymazlar; bundan dolayı bir hüznü de kapılmazlar. Cenâbı Hakk'ın ‘Kim mümin olarak iyi ameller işlerse, o ne (günahlarının arttırılması suretiyle) bir haksızlıktan ne de (iyiliklerinin) eksiltilmesinden endişe etmez’²¹¹ âyeti de böyledir.²¹²

Allah Teâlâ nasıl sadaka vermek gerektiğini, başkalarına nasıl yardımda bulunmak gerektiğini anlatmak ve bunun adabını iyice öğretmek için en güzel şekilde yardımda bulunanların hallerini bize örnek olarak vermiştir. Bakara 262’de de geçtiği üzere

²⁰⁸ Bakara 2/262.

²⁰⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 1: 277.

²¹⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhul Beyan Tefsiri*; 1: 456; Taberî, *Taberî Tefsiri*, 2: 139-140; İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, 3: 1043.

²¹¹ Tâhâ 20/112.

²¹² Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 5: 482.

âyetteki gibi davrananlara bu âyette sözünü yineleyerek akıbetleri hakkında garanti vermiştir.

الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ
Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık olarak hayra sarf edenler için rableri nezdinde ecirleri vardır; onlar için ne korku olacak ne de üzüleceklerdir.²¹³

Âyetin iniş sebebiyle ilgili çeşitli rivayetler vardır. Hz. Ali ve Hz. Ebû Bekir'in âyette de geçtiği gibi gece ve gündüz, gizli ve açık olarak infakta bulunması üzerine, atları besleyen ve cihat için hazır hale getirenler²¹⁴ için indiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Fahrettin Râzî daha umumi sebepler de gösterir: “Her durum ve her vakitte sadakalarının kendilerini hayra teşvik etmiş olduğu kimseler” hakkında inmiş olabileceğini söyler. O kimselerin hayrı geciktirmediğini, ihtiyaç halinde derhal hayır yaptıklarını, hayrı belli bir zaman dilimi ile kısıtlamadıklarını aktarır. Sebebi nüzuller içinde belirtilen görüşlerin en güzelinin bu olduğunu ileri sürer.²¹⁵

Fahrettin Râzî'nin korku ve hüznün ile aktardıklarına gelince ise; “Onlara hiçbir korku yoktur ve onlar mahzun da olmayacaklardır” âyetinin manasının açık olduğunu belirtir. Nitekim Râzî bu kavramları daha önce de etraflıca ele almıştır. Fakat burada iki hususa dikkat çeker:

Âyet-i kerime, müminlerin kıyamet gününde herhangi bir korkuya kapılmayacaklarına delâlet etmektedir. Bu husus, Hak Teâlâ'nın, “O en büyük korku bunları asla tasaya düşürme”²¹⁶ âyetiyle de kuvvetlenir. Bu Ehl-isünnetçe, peşinden herhangi bir küfrün bulunmama şartına bağlıdır. Mu'tezileye göreyse, bunun peşinde “ihbât” edici bir kebîrenin bulunmaması gerekir.²¹⁷

Fahrettin Râzî ‘korku ve hüznün bulunmaması’ meselesinde iman içinde olmak ve Müslüman olarak ölmek gerektiğine dair görüşlere de yer vererek, Allah'ın bu vaaadinin şartını dile getirmiştir. Ehl-i sünnet sadece küfür durumunda bu vadi

²¹³ Bakara 2/274.

²¹⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 5: 547-548; Taberî, *Taberî Tefsiri*, 2: 157, İbn Kesîr, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, 3: 1057-1063, Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 1: 291-292.

²¹⁵ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 5: 548.

²¹⁶ Enbiyâ 21/103.

²¹⁷ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 5: 549.

geçersiz kılarken, Mu'tezile'nin ihbâtı yani "bazı davranışların iyi amellerin sevabını yok etmesini"²¹⁸ de buraya aldığını görüyoruz.

3.2.1.1.5. İman Eden ve İmanın Gereğini Yerine Getirenler

إِنَّ الدِّينَ أَمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ,
Şüphe yok ki iman edenler, güzel şeyler yapanlar, namaz kılanlar ve zekât verenlerin rableri katında ecirleri vardır; onlara ne korku vardır ne de üzüleceklerdir.²¹⁹

Önceki âyetlerde hem faiz hem de faiz yiyenler sert bir dille eleştirilmiş ve uyarılmıştır. Eğer tövbe etmezlerse cehennem ehli oldukları bildirilmiştir. Sonra gelen bu âyette ise adeta bir kurtuluş reçetesi verilmiştir. Allah'a, Resûlüne ve onun bütün dini hükümlerine iman eden, iyi amel, ibadet ve itaatte bulunan, bizatihi kendilerine farz olan namazı şeriata ve adaba uygun olarak kılan, mükellef oldukları zekâtı da fakirlere veren kimseler geride bıraktıkları bir şey için üzülmecekler ve âhirette başlarına kötü bir şey gelme korkusu da olmayacaktır.²²⁰ İşte bu reçeteye uyan kimseler için Allah kurtuluş vaat etmiştir.

Fahrettin Râzî âlimlerin "Onlara hiçbir korku yoktur, onlar mahzun da olacak değiller" âyetinde ihtilaf ettiklerini nakletmiştir. İbn Abbas (r.a.) 'ın görüşüne göre,

Yüz yüze kalacakları kıyamet korkularından onların korkulan yoktur ve dünyada yapmadıkları şeyler sebebiyle de onlar mahzun olmayacaklardır. Çünkü bir halden, o halin üstünde başka bir hale geçen kimse, her ne kadar ikinci hale gıpta etse bile, alışık olduğu ve âdet haline getirdiği için, daha önce sahip olup da kaçırdığı bazı şeylerden ötürü üzülür. Bundan dolayı Allah Teâlâ, bu kadar bir üzüntünün bile mükâfat ve sevap ehline ulaşmayacağını beyan etmişti²²¹ demiştir.

Fahrettin Râzî'nin Esamm'dan yer verdiği diğer görüş ise şudur:

Onlara, kıyamet azabından dolayı herhangi bir korku yoktur ve diğer cennetliklere verilen büyük mükâfatları kaçırmış olmaları sebebi ile de onlar mahzun olmazlar. Çünkü artık ahirette yarışma yoktur. Yine onlar "Dünyada iken yaptığımız ibadetten daha fazlasını yapmış olsaydık ve şu anda elde ettiğimiz sevaptan daha fazlasını elde etmiş olsaydık" diyerek de üzülmezler. Çünkü bu tür düşünceler ahirette bulunmaz.²²²

²¹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "İhbât", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 21: 529.

²¹⁹ Bakara 2/277.

²²⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 1: 298.

²²¹ Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 6: 26.

²²² Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 6: 26.

يَا عِبَادِ لَا خَوْفَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ وَلَا أَنْتُمْ تَخْرَبُونَ

الَّذِينَ آمَنُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا مُسْلِمِينَ

“Ey kullarım, âyetlerimize iman edenler ve emirlerimize boyun eğenler! O gün size korku yoktur, üzüntü de çekmeyeceksiniz.”²²³

İbn Arabî kurtuluşa erecek, kendisine korku ve hüznün uğramayacağı iki gruptan bahsederken onların özelliklerini takvâ üzerine yoğunlaştırır. İlk grup takvâda kemale eren, günahlardan, gereksiz iş ve fiillerden, zatlardan uzaklaşıp kendisinde sadece sevgi nefsi bulunan kâmil insanlardır. İkinci grupta da takvâ bulunmasına rağmen bunlar takvânın zâhiriyle yetinen, âhîret ve dünyada kendilerine verilen nimet ve faziletlere rızâ gösteren kimselerdir. Bu iki grup da kendilerinden memnun olunan gruplardır. Bu sebeple Allah “Ey kullarım” -yani bu iki grup- derken bu ifade ile onları kendine nispet etmiştir. “Ey kullarım! Bugün size korku yoktur-Ben onları azaptan yana güvencede kılacağım- sizler üzülmeceksiniz de! Dünya lezzetlerini kaçırdılar diye üzülmecekler de. Çünkü artık dünya lezzetlerinden daha lezzetli, daha göz alıcı, daha güzel durumda, daha iyi nimetlerden lezzet almaktadırlar.”²²⁴ Âyette bahsedilen ‘o gün’ ise kıyamet günüdür.²²⁵

3.2.1.1.6. Allah Yolunda Şehit Olanlar

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ
فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma! Bilâkis onlar diridirler; Allah’ın, lütuf ve kereminden kendilerine verdikleriyle sevinçli bir halde rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır. Arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış olan şehit kardeşlerine de hiçbir keder ve korku bulunmadığı müjdesinin sevincini duymaktadırlar.²²⁶

Bu âyetin Uhud şehitleri ve ya Bi’rîmaûne hadisesinde şehit düşen sahâbiler hakkında nazil olduğunu ileri sürülmüştür.²²⁷ Fahrettin Râzî ise Bedir ve Uhud şehitleri hakkında nazil olduğunu söylemiştir. Râzî’nin bildirdiğine göre münafıklar Bedir ve Uhud’da şehit olan müslümanlar gibi olmamak için mücahitleri cihattan soğutmak istemişlerdir.

²²³ Zuhruf 43/68-69.

²²⁴ Muhyiddîn İbn Arabî, *Tefsir-i Kebir Te’vilat*, 2: 1129.

²²⁵ İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhû’l Beyan Tefsiri*, 7: 569.

²²⁶ Âl-i İmrân 3/169-170.

²²⁷ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 2: 403.

Allah ise bu gazvelerde şehit olanları yüceltmış ve Müslümanları onlar gibi olmaya teşvik etmiştir.²²⁸

Tefsirlerde şehitlerin ölmeyip buldukları yerde diri olduğuna dair savlar bulunmaktadır. 169. âyette geçen “Rızıklara mazhar olmaktadır” ifadesini bu savlarına delil olarak ileri sürmüşlerdir.²²⁹ Ömer Nasuhi Bilmen ise “Onları ölümler sanma” ibaresini “Onlar Rablerinin indinde şeref ve mertebe itibarıyla, ebedi bir hayata nailiyat suretiyle berhayattırlar” şeklinde yorumlamıştır.²³⁰

“Arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış olan şehit kardeşlerine de hiçbir keder ve korku bulunmadığı müjdesinin sevincini duymaktadırlar” âyetini İsmail Hakkı Bursevî “Kendileri gibi, Allah yolunda öldürülmeyen ve onlara yetişemeyen kardeşlerine, sevinç içerisinde müjdelere verirler. Çünkü şehit olanlar öne geçmiş, diğerleri ise geride kalmıştır. Kendilerine verilen müjdeden dolayı sevinç içerisindeyler. Çünkü ölür veya öldürülürse ebedi bir hayata kavuşacaklardır. Orada korku ve üzüntü hissetmeyeceklerdir”²³¹ şeklinde tefsir etmiştir. Korku ve hüznün ile ilgili belirtilenler daha önce de zikredildiği gibi, gelecekte başlarına kötü bir şey gelme korkusu yaşamadıkları ve dünyada bıraktıkları nimetler için üzüntü çekmemeleridir.²³²

3.2.1.1.7. Yoksul Fakat Dinde İhlâslı Kullar

Dünyada iken Müslümanlara karşı kibirlenip onları hor gören kâfirler birtakım hak olmayan sözler sarf etmişlerdir. Bunun üzerine inen âyet onlara gereken cevabı vermiştir:

أَهْوَاءَ الَّذِينَ أَفْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةٍ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ

²²⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 7: 197.

²²⁹ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 2: 401-402; İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhü'l Beyan Tefsiri*, 2: 119-120.

²³⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 1: 500.

²³¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhü'l Beyan Tefsiri*, 2: 120. Benzer yorumlar için bkz: Taberî, *Taberî Tefsiri*, 2: 403; Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 7: 207.

²³² Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 7: 207; Muhyiddîn İbn Arabî, *Tefsir-i Kebir Te'vilat*, 1: 235; İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhü'l Beyan Tefsiri*, 2: 120, Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 1: 500.

Allah'ın, kendilerini hiçbir rahmete erdirmeyeceğine dair yemin ettiğiniz kimseler bunlar mı? (Bakın onlara ne deniyor:) Girin cennete; artık size korku yoktur ve siz üzülecek de değilsiniz.²³³

Elmalılı'nın aktardığına göre, Velid b. Muğîre, Ebû Cehil Âs b. Vâil ve onlar gibi müşrikler, Selmân-ı Farisî, Ammâr²³⁴ ve onlar gibi fakir müminleri “Biz dururken bunlar mı cennete girecek” diyerek aşağılık sözler sarf ediyor, kendilerini onlardan üstün görüyorlardı.²³⁵

Fahrettin Râzî, A'raf ehlinin²³⁶ cehennemlikleri “Kendilerini Allah'ın rahmete erdiremeyeceğine yemin ettiğiniz kimseler bunlar mıydı?” diyerek azarladıklarını belirtir. Dünyada Müslümanları kendilerinden aşağı görüp kötü sözler sarf eden müşrikler âhirette bu kimselerin yüksek derece ve makamlar elde ettiklerini gördüklerinde üzülür ve pişmanlık duyarlar.²³⁷

Âyetin, “Girin cennete; artık size korku yoktur ve siz üzülecek de değilsiniz” kısmı ise Allah'a aittir.²³⁸

Müşrikler dünyada buldukları sürece Müslümanlara karşı sözlü ve fiziki şiddeti sürdürmüşlerdir. Dünya mallarının çokluğu kendilerini şımartmış, hak olana inanmama inatları onları azgınlığa sürüklemiştir. Bu sebeple daha korunmasız ve savunmasız olan Müslümanları kendilerinden aşağı görmüş ve fakirlikleri sebebi ile onların cennete giremeyeceklerine dair yemin etmişlerdir. Fakat Allah indirdiği âyet ile bu muratlarının asla gerçekleşmeyeceğini bir tokat gibi suratlarına vurmuştur. İleride gerçekleşecek olayı gözler önüne seren Allah, müşriklerin nedametlerini çok önceden haber vermekte ve sâlih Müslümanların yüreğine su serpmektedir. İşte böyle aşağılık bir ahlâka sahip olan inkârcılar tarih sahnesi boyunca hep var olmuş ve olacaklardır. Fakat Allah onlara hak ettikleri cevabı peşinen vermiştir.

²³³ A'râf 7/49.

²³⁴ Kurtubî tefsirinde 'Bilal, Selmân, Habbab ve benzerleri' demiştir. İmam Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kurân*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruc Yayınları, 1998) 7: 352-353.

²³⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3: 2167-2168.

²³⁶ Kurtubî, A'râf ehlini peygamberler veya melekler olduğunu belirtir. İmam Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kurân*, 7: 352-353.

²³⁷ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 10: 388.

²³⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 10: 389.

3.2.1.1.8. Allah Dostları

Kendilerine korku ve hüznün uğramayacağı garantisi verilen bir zümre de Allah dostlarıdır:

أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

Bilesiniz ki Allah dostlarına asla korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler.²³⁹

Âyette geçen ‘evliyâ’ kelimesi ‘dost’ olarak tercüme edilmiştir. Evliyâ, velinin çoğulu olup sözlükte “bir şeye çok yakın olmak, bir kimseyle yan yana bulunmak, yardımcı, dost”²⁴⁰ manalarına gelmektedir.

Fahrettin Râzî, velînin kim olduğuna dair bazı deliller ileri sürmüştür. Kur’an-ı Kerim’den delil olarak yukarıda zikredilen âyetin devamı olan 63. âyeti sunar: “Onlar iman edip, takvâyâ ermiş olanlardır.” Ona göre velîlerde bulunan bu özellikler itikat, amel ve ilmi içinde barındırır. İtikat ve amel, imana delalet ederken ilim, takvâyâ delalet eder. Râzî’nin hadisten delili ise birçok tefsir kitabında²⁴¹ da geçen şu rivayettir: Hz. Ömer (r.a.), Hz. Peygamber’in: “Onlar, aralarında bir akrabalık ve alıp-verecekleri bir mal olmadığı halde, birbirlerini Allah için seven kimselerdir. Allah'a yemin olsun ki onların yüzleri nurdur ve insanlar korkup hüznüledikleri zaman, onlar korkup hüznülenmezler”²⁴² dediğini ve bu âyeti okuduğunu rivayet etmiştir.²⁴³

Said b. Cübeyr’den gelen başka bir meşhur rivayette Hz. Peygamber velî kimseler için; “Onlar öyle insanlardır ki onları görenler, Allah’ı hatırlar”²⁴⁴ buyurmuştur. Fahrettin Râzî bunun sebebini şöyle açıklar: “Onlarda görülen, huşu ve huzû (tevazu) alâmetlerinden ötürü, bir de Hak Teâlâ onlar hakkında, ‘Onların nişanları yüzlerindeki secde izleridir’²⁴⁵ buyurduğu için, onların bütün bakıp müşâhede edişleri, âhireti hatırlamaya yöneliktir.”²⁴⁶

²³⁹ Yûnus 10/62.

²⁴⁰ Süleyman Uludağ, “Veli”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 43: 25.

²⁴¹ İmam Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kurân*, 8: 551-552; Taberî, *Taberî Tefsiri*, 4: 436; Muhyiddin İbn Arabî, *Tefsir-i Kebir Te'vilat*, 1: 503.

²⁴² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/343.

²⁴³ Fahreddin er-Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 12: 422-423.

²⁴⁴ İmam Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kurân*, 8: 551-552; Taberî, *Taberî Tefsiri*, 4: 436; Muhyiddin İbn Arabî, *Tefsir-i Kebir Te'vilat*, 1: 503.

²⁴⁵ Fetih 48/29.

²⁴⁶ Fahreddin er-Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 12: 423.

Tefsirlerde delilleriyle beraber geçtiği üzere “evliyâullah” kelimesinin manası bazı çevrelerce daraltılmış manasından çok daha geniştir. Evliyâdan illa keramet bekleyen tasavvufî çevreler²⁴⁷, onların en büyük kerametlerinin Allah’tan sakınma, korkma, takvâ ehli olma gibi durumlarını gözden kaçırmaktadır. Ya da sadece çevre ve dış görünüş itibariyle velî zannedilen ama içi kof kimselerin Allah dostu olamayacağı açıktır.²⁴⁸ Velî kimse devamlı sırât-ı müstakîm hali üzere olmaya çalışan, günah işlemekten korkan, “görünüşleriyle Allah’ı hatırlatan yani tutum ve davranışlarıyla Allah’ın iradesine uygun bir yaşayışı yansıtan” kimselerdir.²⁴⁹

Fahrettin Râzî’nin belirttiğine göre velîler için korku ve hüzn olmaması meselesi âhiret hayatı için geçerlidir. Çünkü hem dünya keder ve korku yurdudur hem de mü’min, dünya yaşantısında sıkıntı ile karşılaşmasa bile onun âhirette karşılaşacağı durumlar hakkında endişe duyması ve Allah’ın emirlerini layığıyla yerine getirememeye korkusundan dolayı kederden uzak kalmaz.²⁵⁰

Allah dostu, “Allah’tan başka hiçbir şey kalbine gelmeyecek şekilde, mârifetullaha gark olmuş, Allah’ın celâl nuruna dalmış, Allah’ın dışındaki her şeyden bihaber” olan kimsedir. Bu tam bir velîlik halidir. Bu hal üzere olan kimsede hiçbir korku ve hüzn emaresi görülmez. İnsandan bu hal kaybolunca diğer insanlarda olduğu gibi korku, hüzn ve vb. haller de görülebilir.²⁵¹

3.2.1.1.9. Dosdoğru Olan ve Buna Uygun Hayat Yaşayanlar

İlah olarak sadece Allah’ı tanıyıp ve bu inancına uygun bir hayat sürdüren kimseler için müjdelere verilmiştir:

“Rabbimiz إِنَّ الدِّينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ Allah’tır” deyip de dosdoğru çizgide yaşayanlar, işte onların üzerinemelekler şu müjdeyle inerler: “Korkmayın, kederlenmeyin, size vaad olunan cennetle sevinin!”²⁵²

²⁴⁷ Süleyman Uludağ, “Veli”, 30: 26.

²⁴⁸ Ahmet Nair, “Kur’an’da Korku Kavramı” (Doktora Tezi, Yalova Üniversitesi, 2017), 105.

²⁴⁹ Hayrettin Karaman ve diğerleri, *Kuran Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3: 117-118.

²⁵⁰ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 12: 424.

²⁵¹ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 12: 424.

²⁵² Fussilet 41/30.

، إِنَّ الدِّينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ²⁵³
“Rabbimiz Allah’tır” diyen sonra da devamlı bu söze uygun yaşayanlara ne bir korku vardır ne de onlar üzüntü çekeceklerdir.”²⁵³

Fussilet 30 ve Ahkâf 13 lafız ve mana olarak birbirine benzer âyetler olduğundan tefsirlerde de birbirine yakın yorumlar yapılmıştır. Bu sebeplerle iki âyeti birlikte ele alacağız. Tefsirlerin “dosdoğru olmaya ve buna uygun yaşamaya” getirdikleri açıklamalar şöyledir: Taberî’nin aktardığına göre “dosdoğru olmak ve buna uygun yaşamaktan” kastedilen, “İslam dini üzere devam etmek ve herhangi bir şeyi Allah’a ortak koşmamaktır.”²⁵⁴

Tirmizî’de geçen bir hadiste Hz. Peygamber’in yukarıda bahsedilen âyeti okuyup şöyle dediği rivayet edilir: “Bunu (Rabbimiz Allah’tır sözünü) insanlar söylediler ve sonra çoğu bunu inkâr ettiler. Kim bu söz üzerinde devam ederek ölecek olursa işte doğru yolda devam eden o’dur.”²⁵⁵

Tefsirlerde açıklamalar genel anlamda Allah’a şirk koşmamak, Allah’a itaat etmek ve bu hal üzere de ölmek şeklinde birleşmektedir.²⁵⁶ Dosdoğru olmayı üç cümle ile özetlemiş olsak ve yapılacak şeyler göze az görünmüş olsa bile bunları hayatın her alan ve anında yapmaya çalışmak, bu bilinç ile yaşamak ve elbette ölmek oldukça titiz davranmayı gerektirir.

Seyyid Kutub korku ve hüznün olmamasını ise şöyle açıklamıştır:

Dolayısıyla “Rabbimiz Allah’tır” bir düstur, öğrenilip seçildikten sonra ona göre hareket etme ikinci aşamadır. Allah’ın kendilerine doğru olma ve bilgi nasip ettikleri, seçilmiş kişilerdir. Âyetin “Onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir” ifadesiyle değindiği kimseler onlardır. Sistem hedefe götürür ve ona göre hareket etme de hedefe ulaşmanın güvencesi iken, korku üzüntü niçin olsun? İşte “Onlar cennetliklerdir, yaptıklarına karşılık olarak içinde temelli kalacaklardır.”

“Yaptıkları” kelimesi; “Rabbimiz Allah’tır” düsturu ile hayatta ona göre hareket etmenin anlamına açıklık getiriyor. O, karşılığı cennette temelli kalış olan bir amelin varlığına işaret ediyor ki o da; “Rabbimiz Allah’tır” düsturu çizgisinde gevşemeksizin çalışmanın vücuda getirdiği ameldir.²⁵⁷

²⁵³ Ahkâf 46/13.

²⁵⁴ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 7: 260.

²⁵⁵ Tirmizî, *Kitabu’t-Tefsir*, 3250; Taberî, *Taberî Tefsiri*, 7: 260.

²⁵⁶ İmam Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi’l-Kurân*, 15: 335-338; Taberî, *Taberî Tefsiri*, 7: 260-261.

²⁵⁷ Seyyid Kutub, *Fî Zılâl-il Kur’an*, çev. Mehmet Yolcu, Salih Uçan, Vahdettin İnce (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991), 9: 207-208.

Korku ve hüznün başlığı böylece tamamlanmış oldu. Fakat korku ve hüznün kelimelerinin birlikte geçtiği Yûsuf 12/13, Kasas 28/7 ve Ankebût 29/33 âyetleri konu bütünlüğünün sağlanması açısından “Peygamberlerin Hayatına İlişkin Hüzün” başlığı altında ele alınacaktır.

3.2.2. Âhiret Hayatına İlişkin Hüzün

Âhiret, Türkçe sözlükte “dinî inanışa göre, insanın öldükten sonra dirilip sonsuza dek kalacağı ve Tanrı’ya hesap vereceği yer, öbür dünya, öteki dünya”²⁵⁸ olarak tanımlanır. İslam Ansiklopedisi’nde ise “dünya hayatından sonra başlayıp ebediyen devam edecek olan ikinci hayat”²⁵⁹ olarak açıklanır.

Ölümden sonraki hayat olan âhirete inanç ise başlangıçtan günümüze, ilkel kabilelerden güçlü topluluklara, ilkel inançlardan kadim dinlere kadar insanlarda var olagelmıştır.

Ölüm tek başına insanlar için korku veren bir son olarak görünse de âhiret hayatı ile birleşince insanlar açısından daha az korkulu hatta rahatlatıcı bir dönüşüm olmaktadır. Çünkü âhiretin varlığını kabul eden bir insan öldükten sonra tamamen yok olmayı reddeder. Ruhunun ölümsüzlüğü ile dünya hayatının devamı olan âhiret hayatında yaşamını sürdüreceğine, sevdikleriyle tekrar bir araya geleceğine olan inancı insanın psikolojisine olumlu anlamda katkı yapar. Nitekim bu alanda yapılan araştırmalar da bunu doğrulamaktadır. Elisabeth Kubler-Ross araştırmaları neticesinde ölümden sonra ruhun devam edeceğine inanan kimselerde ölümün acısını yenebildiklerini belirtmiştir.²⁶⁰ Kubler-Ross aynı çalışmasında samimi dindarların inançlarının onlara hastalıklarını ve ölümü kabullenmede yardım ettiği sonucuna ulaşmıştır.²⁶¹

İslam’da âhirete inanmak, iman esasları arasındadır ki bu âhiretin önem derecesini göstermektedir. Bir zorunluluk olarak âhirete imanı kenara koyduğumuzda insan hayatına neler kattığına bakmak gerekir. Öncelikle âhirete, yaşamdan sonra bir hayata

²⁵⁸ <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 01.05.2021.

²⁵⁹ Bekir Topaloğlu, “Âhiret”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 1: 543.

²⁶⁰ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 368.

²⁶¹ Elisabeth Kubler Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, çev. Ekin Uşşaklı (İstanbul: April Yayıncılık, 2010), 263.

inanan kimsenin yaşamı anlam kazanır. Yapıp ettiklerinin bir karşılığı olacağını bilmesi insanı güzel işlere sevk ederken kötü fiillerden de alıkoyar. Zaten yok olmamak, yokluğa gitmemek inancı başlı başına hayatı anlamlı kılacak ve ruhsal sağlığı ve bunlardan kaynaklanan somatik rahatsızlıkları olumlu anlamda etkileyecektir. Eğer insan zorluklarla dolu bir hayat yaşamışsa, türlü hastalıklar geçirmiş ya da zulme uğramışsa âhiret ona bunların karşılığını almayı vaat edecektir. Bu da o kimse için dünya hayatını bir nebze olsun rahatlatacaktır. Bunlardan insan için belki de daha güçlü motivasyonu ölünce sevdiklerine kavuşacağına olan inancıdır. Bu inanç insanın tuttuğu yası da çektiği acıyı da hafifletmede en büyük yardımcısıdır.²⁶² Dolayısıyla İslam'da âhirete inanmanın zorunluluğu insanı manevi olarak desteklemek, umutsuzluğa düşmesine izin vermemek, yaşadıklarının bir anlamı, karşılığı bulunduğunu göstermek için olduğunu söyleyebiliriz.

Kur'an-ı Kerim'de de kendisinden sıkça bahsedilen âhiret, “el-yevm”, “el-yevmü'l-âhir”, “ed-dârü'l-âhire” ve “en-neş'etü'l-âhire” gibi isimlerle 110 yerde geçer.²⁶³ Şimdi hüznün geçtiği âhiret konulu âyetlere bakalım:

لَا يَحْزَنُهُمُ الْفَرَعُ الْأَكْبَرُ وَتَتَلَقَّيْهُمُ الْمَلَائِكَةُ هَذَا يَوْمَ الْيَوْمِ الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ

En büyük dehşet bile onları tasalandırmaz. Melekler onları, ‘İşte bu size vaad edilmiş olan (mutlu) gününüzdür’ diyerek karşılar.²⁶⁴

Mukâtil b. Süleyman, İbn Abbas'ın cennettekilerin yeniden ölüp doğma söz konusu olmadığı ve orada ebedi kalacakları için en büyük dehşetten/korkudan dolayı hüzünlenmedikleri, bu korkudan emin oldukları rivayetini aktarır. Cehennemlikler için de tekrar bir ölümün olmayıp cehennemde ebedi kalıcı oldukları haberi verilmiştir.²⁶⁵ İbn Arabî'nin tefsiri ise farklı yorumları bir çatı altında toplar niteliktedir:

Küçük kıyamette ölümle gerçekleşen o dehşet anı da onları kaygılandırmaz. Büyük kıyamette azamet ve celalin tecellisi de korkuya kapılmalarına neden olmaz. “Melekler kendilerini...karşılar...” ölüm anında müjde ile karşılar, onlar mahzun olmazlar. Veya nefsanî diriliş esnasında esenlik ve kurtuluşla yahut orta kıyamette ve hakiki dirilişte hoşnutlukla ya da istikamet halinde fena sonrası bekaya dönüş esnasında onları eksiksiz mutlulukla karşılarlar.²⁶⁶

²⁶² Hayati Hökelekli, “Dini Hayatın Bütünlüğü Açısından Âhiret Hayatının Psikolojik Temelleri”, *İlahiyat Fakülteleri Koordinasyon Toplantısı* (Cumhuriyet Üniversitesi, 2007).

²⁶³ Bekir Topaloğlu, “Ahiret”, 1: 543.

²⁶⁴ Enbiyâ 21/103.

²⁶⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), 3: 79-80.

²⁶⁶ Muhyiddîn İbn Arabî, *Tefsîr-i Kebîr Te'vilat*, 2: 805.

وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ

Şöyle derler: Bizden tasayı/hüznü gideren Allah'a hamdolsun. Doğrusu rabbimiz çok bağışlayıcıdır, şükürün karşılığını eksiksiz vermektedir.²⁶⁷

Önceki âyetlere bakıldığında bu sözleri söyleyen kimselerin Hz. Peygamber'in yoluna tabi olanlar, orta yolu tutan ve hayırda yarışanlar aynı zamanda Adn cennetlerine girenler olduğu anlaşılmaktadır.²⁶⁸ 34.âyette de bu kimselerden Allah'ın hüznü kaldırdığı bildirilmektedir.

Taberî'ye göre bu üzüntüler cehennem, ölüm, açlık, yorulma veya kıyamet üzüntüleridir. Allah günahkâr kullarını bağışlamış, Adn cennetlerine koymuş ve işte bu kimselerden hüznü defetmiştir.²⁶⁹

Fahrettin Râzî ise Allah'ın hüznü gidermesini şöyle açıklamıştır:

Olması gerekli olan şeylerin bulunması ve onların devamlılığının sağlanması iledir. Çünkü olması gerekli şeylerden birisinin bulunmaması halinde, bu sebeple, hüznün bulunacaktır; olup da devam etmemesi halinde ise, yine hüznün bulunacaktır. Zeval bulması ve elden çıkarılması sebebiyle de henüz gitmemiş olur.²⁷⁰

Râzî'nin hüznün giderilmesi yönündeki bu açıklamaları İslam düşünce geleneğindeki hüznün tanımlamalarına oldukça benzerdir. Olması gerekli şeylerin bulunması ve devamlılığının sağlanması hususu cennet ile müjdelenen insanın orada ebedi olarak kalacağına işaretidir. Âyette hüznün giderilmesi ile de buna dikkat çekilmiştir.

İsmail Hakkı Bursevî ise "hazen" ve "hüzn" kelimelerinin aynı manaya geldiğini ve bunların yerin sertliği ile gamdan dolayı insanın içinde oluşan sertlik demek olduğunu belirtir. Ferah ve sevinç kelimelerinin ise hazen ve hüznün zıddı olduğunu aktarır. Aynı zamanda şu hadise de yer verir: "Lâ ilâhe illallah diyenler için ne kalplerinde ne yeniden dirilmelerinde ne de mahşerde toplanmalarında bir ürkme yoktur. Sanki ben, kabirlerinden çıkıp yüzlerindeki toprağı silen ve 'Bizden tasayı gideren Allah'a hamdolsun' diyen Lâ ilâhe illallah (kelime-i tevhdin) ehlî ile birlikteyim."²⁷¹

²⁶⁷ Fâtır 35/34.

²⁶⁸ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 7: 22-24.

²⁶⁹ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 7: 24-25.

²⁷⁰ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 18: 414.

²⁷¹ Muhtasar İbn Kesîr, 3/149; İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhü'l Beyan Tefsiri*, 7: 19.

وَيُنَجِّي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمُ السُّوءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

İsyandan sakınanları da Allah, amaçlarına ulaşmış olarak kurtuluşa erdirecektir; onlara ne bir kötülük dokunacak ne de üzüntü çekecekler.²⁷²

Âyet kurtuluş reçetesini, hüzünden uzak ve emin olmayı takvâ sahibi olmakta göstermiştir. Müfessirler ise takvâ sahibi olmayı şirk ve isyandan uzak durmak, Allah'ın emirlerini yerine getirmek ve yasaklarından kaçınmak, kısacası faziletlere sarılıp reziletlerden kaçınmakla olacağını dile getirmişlerdir.²⁷³ “Bir kötülüğün dokunmaması ve onların mahzun olmayacakları” âyetine getirdikleri yorum ise hem dünyada elde edemedikleri için mahzun olmayacakları hem de cennete azap görmeden gidecek olmalarıdır. İsmail Hakkı Bursevî'ye göre burada asıl olan kurtuluşun takvâda gösterilmesinin sonucu olarak hüznü uğramamak değil, asıl olan sevinç halinin ebedi olarak sürmesidir. Dolayısıyla Bursevî, devamlı bir sevinç halinin dünyaya değil âhirete has olduğuna işaret etmiştir.²⁷⁴

3.2.3. İnkârcılara İlişkin Hüzün

İnkâr, sözlükte “bilmemek, tanımamak, ısrarla saklamak, doğruyu kabul etmemek” gibi manalara gelir. İkrarın karşıt anlamlısıdır. İnkârcı kimselere de münkir denir. Küfür, inkârın dindeki karşılığıdır. Sözlükte “örtmek, gizlemek; nankörlük etmek” manalarına gelir. Terim olarak da Allah'ın peygambere gönderdiği vahyi kabul etmemek ve ona inanmamaktır. Böyle kimselere de kâfir denir.

Her din ve inançta kâfirler vardır. Hak dinler geldiği vakit onları kabul etmeyen yalanlayanlar her zaman olmuştur. Allah Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde inkârcılardan bahsetmiştir. İslam Ansiklopedisi “Küfür” maddesine geçen ifadeye göre Kur'an'da kırk bir yerde küfür kök olarak geçmektedir. Aynı zamanda birçok sayıda da aynı kökten türemiş isim ve fiillerin bulunduğu belirtilir. İnkârcılardan bahseden ve hüznün de geçtiği âyet sayısı ise ondur. Şimdi bu âyetlere bakalım:

(Resulüm!) وَلَا يَحْزَنُكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ شَيْئًا يُدَالِلُ إِلَّا يَجْعَلْ لَهُمْ حَظًّا فِي الْأَخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

İnkârda yarışanlar seni üzmesin; Onlar Allah'a hiçbir zarar veremeyeceklerdir. Allah âhirette onlara bir pay murat ediyor; onlar için büyük bir azap vardır.²⁷⁵

²⁷² Zümer 39/61.

²⁷³ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 7: 184; Muhyiddin İbn Arabî, *Tefsir-i Kebir Te'vilat*, 2: 1068; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 6: 3100.

²⁷⁴ İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhü'l Beyan Tefsiri*, 7: 278-279.

²⁷⁵ Âl-i İmrân 3/176.

Âyette bahsi geçen “yalana kulak verenler”in ise münafıklar ve Yahudiler olduğu belirtilir. Zaten âyetin nüzul sebebinden biri de “inandık” deyip kalpleriyle inanmayan münafıklardır. Münafıklar ve Yahudiler yukarıda bahsi geçen zina olayına benzer yalanları hahamlardan dinliyorlardı. Âyetin işaret ettiği olayın bu olduğu rivayet edilir.²⁷⁸

Allah’ın âyetini evirip çeviren, kalbi mühürleşmiş böyle kimseler için Allah hem yakıcı bir azap hazırladığını bildirmekte hem de Resûlünü teselli etmektedir.²⁷⁹ Elmalılı’nın belirttiği üzere burada “üzülme” bir yasaklama değil aksine Hz. Peygamber (s.a.)’i manevi olarak destekleme ve teselli vermedir.²⁸⁰

قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ فَإِنَّهُمْ لَا يَكْتُمُونَكَ لَكِنَّا نَلْمُ بِأَيَاتِ اللَّهِ بِجَحْدُونَ

(Resûlüm!) Onların söylediklerinin gerçekten seni üzmekte olduğunu biliyoruz. Aslında onlar seni yalanlamıyorlar; fakat o zalimler açıkça Allah’ın âyetlerini inkâr ediyorlar.²⁸¹

Mekke müşrikleri Hz. Peygamber’i dilleriyle yalanlasalar bile kendileriyle baş başa kaldıklarında onun doğru söylediğini kabul ediyorlardı. Şair, kâhin, mecnun yakıştırmalarıyla Hz. Peygamber’i üzüyorlar ama onun el-Emin olduğunu da biliyorlardı. Sırf makam ve mevkilerinin ellerinden çıkmasından korktukları için inkârda ısrar ediyorlardı. Taberî’de geçen bir rivayete göre Cebrail (a.s.), Hz. Peygamber’e gelip onu teselli etmiş ve müşriklerin Hz. Peygamber (s.a.)’in zatını değil, Allah’ın âyetlerini yalanladıkları âyetini getirmiştir.²⁸²

وَلَا يَحْزُنُكَ قَوْلُهُمْ إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

Onların sözleri seni üzmesin. Kuşkusuz güç tamamıyla Allah’ındır; O her şeyi duymaktadır, bilmektedir.²⁸³

Tefsirlerde çoğunlukla bir önceki âyetin yorumuna benzer yorumlar yapılmıştır. Kâfirlerin yalanlamaları, tehditleri, eziyetlerine karşılık Hz. Peygamber bu âyetle de desteklenmiştir.²⁸⁴ “Güç Allah’ındır” âyetini ise Hz. Peygamber’e karşı kâfirlere bir

²⁷⁸ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 3: 296,297.

²⁷⁹ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 3: 298.

²⁸⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3: 1685.

²⁸¹ En’âm 6/33.

²⁸² Taberî, *Taberî Tefsiri*, 3: 482,483.

²⁸³ Yûnus 10/65.

²⁸⁴ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 4: 440.

güç verilmeyeceği şeklinde yorumlamışlardır. Allah onlardan gelecek zarardan Hz. Peygamber'i emin kılmıştır.²⁸⁵

Fahrettin Râzî ise “Hz. Peygamber’in hicret etmek, yurdunu terk etmek zorunda kaldığı ve zaman zaman da korkular içine düştüğü halde Allah onu korkulardan nasıl emin kılar?” sorusuna şöyle cevap vermiştir: “Allah Teâlâ, vakit tayin etmeksizin, peygamberine, mutlak manada zafer ve yardım vaat etmiştir. Binaenaleyh peygamber, daima bu vaktin, o muayyen vakit olmadığı korkusunu taşımıştır. İşte bu sebeple de o vakitte bir gönül kırıklığı ve eksiklik hissi bulunmuştur.”²⁸⁶

لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ
Sakın ola ki, onlardan bazı gruplara verdiğimiz geçici dünya nimetine göz dikmeyesin!
Onlardan yana üzülmeye, mü'minlere karşı da alçakgönüllü ol!²⁸⁷

İslam'ın ilk geldiği dönemlerde çoğunlukla müslüman halk fakir kâfirlerse zengindi. Tefsircilerin bildirdiğine göre Hz. Peygamber ve mü'minler kâfirlerin elindeki geçici dünyalık malları istememesi hususunda uyarılmışlardır.²⁸⁸ Çünkü onlara bunların kat be kat karşılığı olacak Kur'an verilmiştir, peygamber gönderilmiştir.²⁸⁹ Taberî'nin dile getirdiği üzere aslında Hz. Peygamber, iman etmeyen zengin kimselerin onlara katılmayıp onları güçlendirmediği için üzülyordu. Yoksa kendi nefsi için dünya malını isteyecek değildir. Fakir, zayıf mü'minler için de Hz. Peygamber'e “alçakgönüllülük kanatlarını indir” denilmiş olması onlara karşı yumuşak ve şefkatli davranması içindir.²⁹⁰

وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ
Sen sabret; sabır göstermen de Allah'ın ihsanı sayesinde olacaktır. Onlardan dolayı üzülmeye,
kurdukları tuzaklardan kaygı duyma.²⁹¹

Tefsirler bu âyet ile ilgili olarak çoğunlukla özel bir sebebi nüzul vermekten ziyade genel mana ile âyeti yorumlamışlardır. Bu genel ifadelerden en güzelini Râzî yapmıştır. Ona göre; Allah, Hz. Peygamber'e hikmet, güzel öğüt ve güzel bir üslup ile

²⁸⁵ Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 12: 428

²⁸⁶ Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 12: 429.

²⁸⁷ Hicr 15/88.

²⁸⁸ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 5: 172.

²⁸⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhü'l Beyan Tefsiri*, 4: 422.

²⁹⁰ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 5: 173.

²⁹¹ Nahl 16/127.

insanları hak dine davet etmeyi emretmiştir. Hak dine davette ise bâtil ve sapık din ve görüşleri reddetme, onları küfür sayma bulunduğu müşrikler de buna karşı çıkmışlardır. Zaman zaman Müslümanları dövmüş, işkence etmiş ve öldürmeye teşebbüste bulunmuşlardır. Allah ise Müslümanlara adaleti emretmiş, zulme karşılık vermede fazlaya kaçmayı yasaklamıştır. Sabretmeleri emredilen Hz. Peygamber ve Müslümanlara, böyle davranmaları karşılığında Allah, bizzat kendisinin sabrı onlara kolaylaştıracağına garantisini vermiştir.²⁹² İşte Allah kendisine inananları böyle desteklemektedir.

Râzî, “Onlardan dolayı üzülme” âyeti kerimesinin “Uhud’da şehit olanlar için üzülme”, “O dostlarını kaybetmekten ötürü üzülme” manalarının verildiğini belirtmiştir. Yani elden çıkan bir faydanın olduğuna dikkat çekmiştir. “Onların kurmakta oldukları tuzaklardan dolayı kaygı duyma” âyetinin de ileride başına bir şey gelmesinden korkmak olarak açıklamıştır.²⁹³

وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُنْ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ

Sen de onların yüzünden üzülme, tuzak kurmalarından dolayı da canını sıkma.²⁹⁴

Tefsirciler bu âyetin yorumuna bir önceki âyete benzer yorumlar getirmişlerdir.²⁹⁵ Fahrettin Râzî, “dayk” kelimesine “kalp sıkışıklığı ve darlığı” olarak mana vermiştir. Bu bakımdan âyetin “Onların hile ve tuzaklarından ötürü, dar ve sıkıcı bir iş içinde olma” manasının kastedilebileceğinin mümkün olduğunu belirtmiştir.²⁹⁶

وَمَنْ كَفَرَ فَلَا يَحْزُنكَ كُفْرُهُ ۗ إِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ فَنُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا ۗ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ

Kim de inkâr ederse artık onun inkârı seni üzmesin; çünkü onların dönüp gelecekleri yer yalnız bizim huzurumuzdur; yaptıklarının sonucunu kendilerine bildireceğiz; Allah kalplerin derinliklerindeki dahi çok iyi bilmektedir.²⁹⁷

فَلَا يَحْزُنُّكَ قَوْلُهُمْ ۗ إِنَّا نَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ

Onların sözleri seni üzmesin. Biz onların gizlediklerini de açığa vurduklarını da elbette biliyoruz.²⁹⁸

²⁹² Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14: 381.

²⁹³ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14: 382.

²⁹⁴ Neml 27/70.

²⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için: Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 3: 258; Taberî, *Taberî Tefsiri*, 6: 288; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 5: 2561.

²⁹⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 17: 456.

²⁹⁷ Lokmân 31/23.

²⁹⁸ Yâsîn 36/76.

Lokmân 23 ve Yâsîn 76. âyetlerine getirilen yorumlar önceki âyetlerin yorumlarıyla benzerdir. Bu ikisindeki fark ise Allah'ın kâfirlerin hem dilleriyle söylediklerini hem de içinde tuttuklarını bildiğini haber vermesi ve bu sebeple Hz. Peygamber'i kâfirlerin inkârına üzmekten nehyetmesidir.²⁹⁹

إِنَّمَا النَّجْوَى مِنَ الشَّيْطَانِ لِيَحْزُنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَلَيْسَ بِضَارِّهِمْ شَيْئاً إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ
(O tür) gizli konuşmalar ancak şeytandır. Bu mü'minleri üzme içindir. Oysa o, Allah'ın izni olmadıkça onlara hiçbir zarar veremez. Mü'minler ancak ve ancak Allah'a güvenip dayansınlar.³⁰⁰

Tefsirlerde bu tür gizli konuşmalar yapanların genellikle münafıklar olduğu belirtilmiştir. Fahrettin Râzî'de geçene göre ise şeytan, münafıkları mü'minlerin üzüntüsüne neden olacak bir fısıldaşmaya meylettiriyor. Mü'minler de onları fısıldaşırken görünce savaşa giden akrabalarının ya da sevdiklerinin başlarına kötü bir şey geldiğini zannediyor ve üzülmüyorlardı. Çünkü münafıklar böyle zamanlarda bir araya gelip fısıldaşırlardı. Allah âyette geçtiği üzere onların fısıldaşmalarının mü'minlere zarar vermeyeceğini ifade etmekte ve O'nun izni, bilgisi dışında onlardan bir zarar gelmeyeceğinin teminatını vermektedir.³⁰¹

3.2.4. Peygamberlerin Hayatına İlişkin Hüzün

Kelime anlamı ile Farsça'da “haber getiren” manasına gelen peygamber, dinîliteratürde ise “Allah'tan vahiy yoluyla aldığı bilgileri ve emirleri tebliğ etmek, muhataplarını hak dine çağırarak görevlendirilen yüksek vasıflı kimse” olarak tanımlanır. Kur'an-ı Kerim'de peygamber kelimesinin yerine nebî, resul ve mürsel kelimeleri kullanılmıştır.³⁰²

Peygamberler yukarıda tanımında da verildiği üzere Allah'tan gelen vahiy insanlara eksiksiz iletmekle görevlidirler. İnkârcı toplumlara gelen her peygamber de karşısında bir güçle karşılaşmıştır. Çoğu yurdundan çıkmak zorunda kalmıştır. Hakaretler işitmiş, eziyete uğramış ve ölümle tehdit edilmişlerdir. Yıllarca tebliğ etmelerine rağmen

²⁹⁹ Lokmân suresi için: Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 3: 23; Taberî, *Taberî Tefsiri*, 6: 440. Yâsîn suresi için: Taberî, *Taberî Tefsiri*, 7: 61; İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhü'l Beyan Tefsiri*, 7: 88-89.

³⁰⁰ Mücâdele 58/10.

³⁰¹ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21: 378.

³⁰² Yusuf Şevki Yavuz, “Peygamber”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 34: 257.

bazen aile fertleri bile peygamberlere iman etmemiştir. Dolayısıyla peygamberler herkesten çok sıkıntı çekmiş, herkesten çok üzölmüşlerdir. Üstlendikleri görevin büyüklüğü sebebiyle peygamberlerin hayatında hüznün vazgeçilmez bir duygu olmuştur.

Tebliğ hayatları dışında peygamberlerin zor zamanlar geçirip hüznülandikleri olaylar da olmuştur. İslami literatürde Hz. Peygamber'in risâletinin onuncu yılında Ebû Talib ve Hz. Hatice'nin vefat etmesi "hüznün yılı" olarak adlandırılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.)'in de bu ismi vermiş olduğı gelen rivayetler arasındadır. Hz. Hatice ve Ebû Talib tebliğ faaliyetlerinde Hz. Peygamber'in en büyük yardımcılarıydılar. Hz. Hatice kimsenin ona inanmadığı zamanlarda ona inanmış, ilk Müslümanlardan olmuş, Hz. Peygamber'i maddî ve manevî olarak desteklemiştir.³⁰³ Hatta servetini İslam davası uğruna harcadığı da bilinir.³⁰⁴ Ebû Talib ise her daim Kureyşlilerin zalimliklerine karşı onu korumuştur. Mekkeli müşriklerin Müslümanlara boykot uyguladığı zor yılların hemen ardından Hz. Peygamber'in hayatında çok önemli bir yere sahip olan bu iki şahsiyetin ard arda vefatları onu derinden üzmüş ve sarsmıştır. İşte bu sebeple bu yıl "senetü'l hüzn" olarak kaynaklara geçmiştir.³⁰⁵

Şimdi Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen sayıları 14 olan ve 8 farklı sûrede geçen, peygamberlerin hayatındaki hüznün konulu âyetlere bakalım:

قَالَ إِنِّي خِرْتُنِي أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذَّنْبُ وَأَنْتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ

Babalari, 'Doğrusu onu götürmeniz beni endişelendiriyor; farkında olmadığınız bir sırada onu kurt yer diye korkuyorum' dedi.³⁰⁶

وَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا أَسْفَلَ يَوْسُفَ وَإِبيضَتْ عَيْنَاهُ مِنَ الحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٍ

Onlardan yüz çevirdi, 'Ah Yüsufümâh! İçim yanıyor!' diyordu. Sonunda üzüntüden gözlerine boz geldi. Artık kederini içine gömüyordu.³⁰⁷

قَالَ إِنَّمَا أَشْكُوا بِنِّيؤُحْرَتِي إِلَى اللَّهِ وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ

Ya'küb da şöyle dedi: Ben acımı ve kederimi ancak Allah'a arz ediyorum ve ben sizin bilmediklerinizi Allah'tan gelen bilgiyle biliyorum.³⁰⁸

³⁰³ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Senetü'l-Hüzn", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 36: 519-520.

³⁰⁴ M. Yaşar Kandemir, "Hatice", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16: 466.

³⁰⁵ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Senetü'l-Hüzn", 36: 519-520.

³⁰⁶ Yüsuf 12/13.

³⁰⁷ Yüsuf 12/84.

³⁰⁸ Yüsuf 12/86.

Yûsuf sûresi, “Yûsuf kıssası” olarak da bilinir ve Yûsuf (a.s.)’in hayatından kesitler anlatır. Sûrede bahsedildiği üzere Yûsuf (a.s.) rüyasında on bir yıldızla güneşin ve ayın kendisine secde ettiğini görür. Babası Ya’kûb (a.s.), Yûsuf (a.s.)’a rüyasını kardeşlerine anlatmamasını, onu kıskanıp başına kötü bir iş açabileceklerini söyler. Nitekim gezip eğlenmeye gittikleri bir yerde Yûsuf (a.s.)’ı kuyuya atarlar. Ya’kûb (a.s.)’a da Yûsuf’u kurdun yediğini söyleyip kanlı bir gömlek gösterirler. İşte ele alacağımız bu âyetler de Ya’kûb (a.s.)’ın Yûsuf (a.s.) ile bir sonraki karşılaşmalarına kadar sürecek olan hüznünden bahseder. Şimdi ayetlere bakalım:

13.âyetten önceki âyetlerde kardeşleri Hz. Yûsuf’u kıra eğlenmeye götürmek için Hz. Ya’kûb’tan izin isterler. Hz. Ya’kûb ise oğlunun başına kötü bir iş gelmesinden korkar ve Yûsuf sûresi 13.âyette geçen sözlerini tekrarlar. Ya’kûb (a.s.)’ın neden kurtlardan bahsettiğine dair farklı görüşler vardır. Mukâtil b. Süleyman’ın belirttiğine göre burası kurtları çok olan bir yerdî.³⁰⁹ Fahrettin Râzî’nin aktardığı rivayetlerden biri de Ya’kûb (a.s.)’ın rüyasında Hz. Yûsuf’u kurtların yediğini görmesi üzerine bu sözleri söylediğidir.³¹⁰ Taberî ise Hz. Ya’kûb’un kurtlardan bahsetmesi üzerine oğullarının bu kurt hikâyesini uydurmayı akıl etmiş olduklarıdır.³¹¹ Netice itibarıyla burada ayrılık acısı karşısında oluşan bir hüznünden bahsedilmiştir.

Sûrenin ilerleyen bölümlerinde geçtiği üzere Hz. Yûsuf Mısır’da ekonomiden sorumlu devlet görevlisi olur. Bu arada her yerde baş gösteren kıtlık sebebiyle birçok yöreden Mısır’a yiyecek bir şeyler almaya gelirler. Gelenler arasında Hz. Yûsuf’un kardeşleri de vardır. Kardeşleri onu tanımaz ama Hz. Yûsuf onları tanır. Onların erzaklarını hazırlar. Bununla birlikte onlardan ana-baba bir kardeşi Bünyamin’i yanlarında getirmelerini aksi halde erzakları onlara vermeyeceğini söyler. Bünyamin’i, Hz. Ya’kûb’a onu koruma sözü vererek Mısır’a getirirler. Hz. Yûsuf kardeşine kendini tanıtır. Dönüş yolunda onun gitmesini istemediği için Bünyamin’in çantasına kendisinin tasını atar. Kenan kanunlarına göre çalınan eşya kimin çantasından çıktıysa o kimse eşyanın sahibine kölelik etmek zorunda kalır. Hz. Yûsuf böylece Bünyamin’in

³⁰⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 2: 273.

³¹⁰ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 13: 176.

³¹¹ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 5: 11.

kendi yanında kalmasını sağlar.³¹² Hz.Ya‘küb’un oğulları durumu babalarına anlattığında 84.âyette geçen cümleyi kurar.

Tefsirlerde geçen yorumlara göre Hz.Ya‘küb’un oğlu Bünyamin’i kaybetmiş olmasına rağmen “Ah, Yusuf’um!” sözleri için eski acısının iyice depreştiğinden³¹³ ya da Yûsuf ile Bünyamin’in aynı anadan olma oğulları olduğundan böyle söylediğidir.³¹⁴ Ayrılığın hüznüne dayanamayan Hz.Ya‘küb’un gözlerine boz gelmesi ise iki görüş etrafında birleşmiştir. Aralarında Mukâtil b. Süleyman, İbn Arabî, Ömer Nasuhi Bilmen’in de bulunduğu bir grup boz gelmesini görmesinin zayıflaması hatta âmâ olması olarak yorumlamışlardır.³¹⁵ Fahrettin Râzî’nin aralarında bulunduğu ikinci grup ise “çok ağlamaktan ötürü gözlerde yaşın çoğalması ve adeta o yaşların beyazlığından dolayı gözleri bozlaşmıştır/aklaşmıştır”, fikrini benimsemişlerdir.³¹⁶ Burada bahsedilen hüznün yine sevilenin elden çıkması, kaybedilmesi karşısında hissedilen duygudur.

85.âyette oğullarının Hz.Ya‘küb’a, hala Yûsuf için bu kadar çok üzülmesinin sonunda üzüntüsünden hasta olacağını dile getirmeleri üzerine Ya‘küb (a.s.) onlara 86.âyette karşılık vermiştir. Onlardan teselli sözleri beklemediğini, içinde bulunduğu zor durumu Allah’a arz ettiği ifade eder. “Ben sizin bilmediğiniz şeyleri bilirim” demesi de Hz. Yûsuf’un gördüğü rüyayı bilmesi, yaşadığına ve ona bir gün kavuşacağına olan inancından ileri gelir.³¹⁷

Fahrettin Râzî hüznün ve benzeri kelimelerle alakalı ulemadan bazı sözler nakletmiştir. “Hemm (keder)” hüznün ileri derecesi iken “hüznün” de ileri derecesine “bess” denilmiştir. Ulemâ insanın hüznü içinde tuttuğunda ona söz geçirebileceğini belirtir. Lakin eğer insan bu hüznünü içinde tutamayıp büyüdükçe başkalarına da anlatmaya kalkarsa o zaman “bess” hali ortaya çıkar. İşte o zaman hüznün hali insana hâkim olmuş olur ki bu durumda insan acizleşir. Kelimelerin manasını böyle veren ulemâ,

³¹² Bekir Topaloğlu, “Yûsuf Suresi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44: 29.

³¹³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 2: 305; Taberî, *Taberî Tefsiri*, 5: 47.

³¹⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 13: 317.

³¹⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 2: 305; Muhyiddîn İbn Arabî, *Tefsîr-i Kebîr Te’vilat*, 1: 575; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’anı Kerim’in Türkçe Meâlî Âlisi ve Tefsiri*, 3: 1597; Hayrettin Karaman ve diğerleri, *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3: 252.

³¹⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 13: 321; Hayrettin Karaman ve diğerleri, *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 3: 252.

³¹⁷ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 5: 48.

Hız.Ya'küb'un 86.âyette söylediği sözleri “Ben, az ve çok kederlerimi Allah’a açıklarım” şeklinde yorumlamıştır.³¹⁸ Görüldüğü üzere Yûsuf sûresinde geçen hüznün ifadeleri tamamıyla sevilen bir insanın kaybı sonrasında gerçekleşen bir duygu durumudur. Uhrevî bir boyutu yoktur.

وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَاِذَا جَفَّتْ عَلَيْهِ فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ وَلَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكَ وَجَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ ,
Mûsâ'nın annesine, ‘Onu emzir, başına bir şey gelmesinden endişe ettiğinde onu nehre bırak. Korkup kaygılanma. Biz onu sana geri döndüreceğiz ve onu peygamberlerden biri yapacağız’ diye vahyettik.³¹⁹

فَالْتَقَطَهُآ فِرْعَوْنُ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا إِنَّ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِبِينَ ,
Böyle de oldu. Firavun ailesi onu bulup aldı. Ama sonunda o kendileri için bir düşman ve tasa sebebi olacaktı. Şüphesiz Firavun, Hâmân ve askerleri yanlış yoldalardı.³²⁰

فَرَدَدْنَاهَا إِلَىٰ أُمِّهِ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ وَلِتَعْلَمَ أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ,
Böylelikle biz annesinin gönlü rahatlasın, gam çekmesin ve Allah'ın vaadinin gerçek olduğunu bilsin diye onu annesine geri verdik; fakat oradakilerin çoğu bunu bilmiyorlardı.³²¹

إِذْ تَمْثِي أُمَّتُكَ فَنَقُولُ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ مَن يَخْفَىٰ لَهُ فَرَجَعْنَاكَ إِلَىٰ أُمِّكَ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ وَقَتَلْتَ نَفْسًا فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا ,
فَلَبِثْتَ سِنِينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ ثُمَّ جِئْتَ عَلَىٰ قَدَرٍ يَا مُوسَى ,
Hani kız kardeşin onlara gidip de, ‘Ona bakabilecek birini size göstereyim mi?’ diyordu. Nihayet gözü gönlü şen olsun ve kederlenmesin diye seni annene kavuşturduk. Ve birisini öldürmüştün de seni tasadan kurtarmış, ardından da seni ciddi sınavlardan geçirmiştik. Bu sebeple yıllarca Medyen halkının arasında kaldın, sonra mukadder olduğu üzere buraya geldin, ey Mûsâ!³²²

Kasas suresi ve Tâhâ sûresinin bir kısmında Firavun’un zalimlikleri, buna karşılık inananların mücadelesi anlatılmaktadır. Firavun Mısır’da doğan erkek çocukları öldürüp kızları sağ bırakıyordu. İşte üzerinde duracağımız âyetler de Hz. Mûsâ'nın annesinin endişelerini dile getirmektedir.

Firavun’un bir yıl öldürüp bir yıl sağ bıraktığı erkek çocuklardan Hârûn (a.s.) sağ bıraktığı yıl olurken Mûsâ (a.s.) erkek çocukların öldürüldüğü yıl doğar. Allah'ın yardımını sayesinde Mûsâ (a.s.) doğumdan hemen sonra Firavun’un adamları tarafından öldürülmekten kurtulur.³²³ Ana yüreği telaş halinde olan Hz. Mûsâ'nın annesini ise ona ilham ettiği sözler ile sakinleştirir. Kasas suresi 7.âyette teskin edici sözler geçer. Tefsircilerin aktardığına göre Mûsâ (a.s.)'ın annesi o doğduktan bir süre sonra başına kötü bir şey gelmesinden korkunca da onu sandıkla Nil nehrine bırakır. Allah da Hz. Mûsâ'yı gelecekte başına kötü bir şey gelmesinden koruyacağı için anneye

³¹⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 13: 324.

³¹⁹ Kasas 28/7.

³²⁰ Kasas 28/8.

³²¹ Kasas 28/13.

³²² Tâhâ 20/40.

³²³ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 17: 478.

korkmaması gerektiğini ilham eder. Aynı zamanda Mûsâ (a.s.)'a tekrar kavuşacağı için de ondan ayrılmasından ötürü “hüzünlenme” der.³²⁴

Kasas 8'de bahsedilen Firavun ailesi için Firavun'un kızı ve karısı Âsiye olarak iki farklı yorum yapılmıştır. Yani bu iki kişiden birinin isteği ile Mûsâ (a.s.)'ı öldürmekten vazgeçmişlerdir. Böylece Allah kendi sonlarını getirecek çocuğu kendi elleriyle onlara büyüttürmüş oldu.³²⁵ Burada hüzün için ise özel bir açıklama bulunmamakla birlikte tefsirciler kelimeyi “ileride kendilerine dert, tasa, musibet olsun diye” manasına gelecek şekilde çevirmişlerdir.³²⁶ Mukâtil de Firavun'un ilk çocukları öldürmesi sebebiyle ona duyulan öfkeden dolayı tasalanacağı şeklinde âyeti açıklamıştır.³²⁷ Yani Firavun yaptığı hatadan dolayı pişman olacak, kaybettikleri ve elinden çıkanlar için de hüzün duyacaktır.

Bundan sonraki âyetlerde Mûsâ (a.s.)'ın annesinin durumu neredeyse açık edeceği ve onu alan Firavun ailesinin bir sütanne aradığından bahsedilir. Mûsâ (a.s.) Allah'ın hikmeti ile kendisine gelen hiçbir annenin sütünü kabul etmez. Mûsâ (a.s.)'ın teyzesi Meryem, Firavun ailesine kız kardeşini yani Mûsâ (a.s.)'ın annesini tavsiye eder. Firavun ailesi bu teklifi kabul eder ve Musa (a.s.) da Allah'ın inâyeti ile bir tek kendi annesinin sütünü kabul eder. Böylece Mûsâ (a.s.) annesine tekrar dönmüş olur. Kasas 13'de³²⁸ ve Tâhâ 40'da³²⁹ bahsedilen durum da budur. Böylece Allah ayrılığın hüznünü çekmesin diye Mûsâ (a.s.)'ı annesine geri vermiştir ve vaadini de yerine getirmiştir.

Tâhâ 40.âyette “annenin gönlü şen olsun ve kederlenmesin diye” âyetinin yorumunu Fahrettin Râzî şöyle yapmıştır: “Annenin, sana kavuşmandan dolayı gözü aydın olsun ve kendisinden başkasının sütünün senin midene girmemesi sebebi ile de hüznü zâil olsun.” 40.âyetin ikinci kısmında Hz. Mûsâ'nın biriyi öldürdüğünden bahsedilir. Hz. Mûsâ bu kimseyi yanlışlıkla öldürmüş sonrasında pişman olmuştur. Fahrettin Râzî'nin

³²⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 5: 2579.

³²⁵ Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 17: 479.

³²⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 5: 2579; Muhammed Ali es-Sabunî, *Safvetü't-Tefsîr*, çev. Sadrettin Gümüş, Nedim Yılmaz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1990), 4: 412-413.

³²⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr* 3: 266.

³²⁸ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 6: 311.

³²⁹ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 5: 455.

yorumuna göre ya dünyevî cezadan dolayı ya da ilâhi cezadan dolayı hüzünlenmiştir.³³⁰

وَلَمَّا أَنْ جَاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا سَيِّئًا بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذُرْعًا وَقَالُوا لَا تَخَفْ وَلَا تَحْزَنْ إِنَّا مُنْجُونَكَ وَأَهْلَكَ إِلَّا أُمَّرَأَتَكَ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ ,
Elçilerimiz kendisine geldiğinde Lût, onlardan dolayı huzursuz oldu ve ne yapacağını şaşırıldı. Ama onlar “korkma, tasalanma!” dediler; “Biz seni ve karın dışında bütün aileni kurtaracağız; karın ise geride kalanlar arasında yer alacak.”³³¹

Ankebût suresinde Hz. Nûh, Hz. İbrahîm ve Hz. Lût gibi peygamberlerin kıssalarına kısaca değinilmiştir. Üzerinde durduğumuz âyetLût (a.s.)’dan bahsetmektedir. Lût (a.s.)’ın kavmi kadınlarını bırakıp erkeklerle cinsi münasebette bulunuyordu.³³² 33.âyetten birkaç âyet öncekilerde bu ilişki yerilmiş ve onlara bu sapık davranıştan vazgeçmeleri söylenmiştir.³³³ Lût (a.s.)’ın Allah’tan yardım istemesi üzerine gelen melekler ise 33.âyette de bahsedildiği üzere Lût (a.s.) için bir endişe, hüzün sebebi olur. Çünkü Hz. Lût onları insan zannetmiş ve başlarına kötü bir iş gelmesinden korkmuştur.³³⁴

Zemahşerî’nin bildirdiğine göre âyette geçen “وَضَاقَ بِهِمْ ذُرْعًا” ifadesi “kolu kısa oldu” demek olup Arapçada bir şeye güç yetirememek manasına gelmektedir.³³⁵ Korku ve endişe ise insanda ruhun sıkılmasını, kalbin daralmasını meydana getirir. Kalbi daralan insanın da adeta kolu kısalmış gibidir. Fahrettin Râzî’nin Zemahşerî’den aktardığına göre Arapçada üzülen kimse için “kolu daraldı” ifadesi kullanılır.³³⁶ İşte tefsirciler de bu kelimeye “göğsü daraldı³³⁷, canı sıkıldı³³⁸, sıkıntıya düştü³³⁹” gibi anlamlar vermişlerdir. Lût (a.s.)’ı bu daralmışlık içinde gören melekler ona kendileri hakkında endişe etmeyip hüzünlenmemesini söylemişlerdir. Kendilerinin melek olduğunu söyleyip Hz. Lût’u ve ehlini kurtaracaklarını haber vererek onu korktuğu şeyden emin kılmışlardır.³⁴⁰

فَنَادِيهَا مِنْ تَحْتِهَا أَلَا تَحْزَنِي فَمَا جَعَلَ رَبُّكَ تَحْتِكَ سَرِيًّا

³³⁰ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 15: 510.

³³¹ Ankebût 29/33.

³³² Taberî, *Taberî Tefsiri*, 6: 356.

³³³ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 6: 371-372.

³³⁴ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 6: 374.

³³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Ed. Murat Sülün (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 5: 160.

³³⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 18: 13-14.

³³⁷ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 18: 13-14.

³³⁸ SeyyidKutub, *Fî Zılâl-il Kur’an*, 8:160.

³³⁹ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 6: 374.

³⁴⁰ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 18: 14.

Aşağısından biri ona şöyle seslendi: “Tasalanma! Rabbin senin altında bir su kaynağı yaratmıştır.”³⁴¹

Bilindiği üzere Hz. Meryem, Îsâ (a.s.)’ı Allah’ın hikmeti ile babasız dünyaya getirmiştir. Meryem kıssası denilen hadise işte bu surede anlatılmaktadır. 23.âyette Hz. Meryem’in doğum anının geldiği ve onun babasız çocuk doğuracağından endişesinden ötürü “keşke bundan evvel ölüp gitseydim de unutulseydim” dediği nakledilir. 24.âyette ise Hz. Meryem teskin edilmeye, rahatlatılmaya çalışılmıştır. Ona “tasalanma” sözünü söyleyenin Cebrail (a.s.) ya da Îsa (a.s.) olduğuna dair farklı rivayetler vardır. Taberî, Fahrettin Râzî, Seyyid Kutub gibi isimler bu sözü söyleyenin Îsâ (a.s.) olduğuna kanaat getirirken³⁴² Mukâtil, İbn Arabî, Muhammed es-Sâbûnî gibi isimler de Cebrail³⁴³ olduğunu söylemişlerdir. Netice itibariyle Hz. Meryem hem hissettiği hem de içinde bulunduğu zor duruma karşı desteklenmiş, yalnız bırakılmamıştır. Bu desteğin Allah’tan ya da yeni doğmuş bebeğinden gelmiş olması insanı toparlar, zor durumlara karşı dayanma gücü verir.

وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

Gevşeklik göstermeyin, üzülmeyin; eğer inanmışsanız şüphesiz en üstün olan sizsiniz.³⁴⁴

Uhud savaşında yenilgi alan Müslümanlara destek amaçlı indirilen bu âyet yaralanan ve şehit olan kardeşlerinden dolayı onlara “üzülmeyin” demektedir. Burada üzülmek yasaklanmış değildir. Gazi ve şehit olsalar, başarı elde edememiş olsalar bile yine de Müslümanlara sabır tavsiye edilmiştir.³⁴⁵ Çünkü âyette değinildiği üzere hüznün insanı gevşekliğe sevk edebilir. Yenilgi alan insan kendinde güç bulmakta zorlanabilir. Dolayısıyla düşmana karşı tekrar birleşemez hale gelir. Allah kendisine inanan halis kullarına zafer müjdesini işte böyle vermektedir. Çünkü Allah’a dayanıp güvenen insanları Allah yarı yolda bırakmaz.

إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَى وَكَلِمَةَ اللَّهِ هِيَ الْعَلْيَا وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

Siz peygambere yardımcı olmasanız da önemli değil. Nitekim inkârcılar onu, iki kişiden biri olarak yurdundan çıkardıklarında Allah ona yardım etmişti: Hani onlar mağaradaydılar; arkadaşına

³⁴¹ Meryem 19/24.

³⁴² Taberî, *Taberî Tefsiri*, 5: 405; Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 15: 321; SeyyidKutub, *Fî Zilâl-il Kur’an*, 7: 161.

³⁴³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 2: 528, Muhyiddin İbn Arabî, *Tefsir-i Kebir Te’vilat*, 1: 728; Muhammed Ali es-Sabunî, *Safvetü’t-Tefâsîr*, 3: 483.

³⁴⁴ Âl-i İmrân 3/139.

³⁴⁵ Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 7: 80-81; İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhu’l Beyan Tefsiri*, 2: 88.

üzülmemeleri içindir. Çünkü Allah bir sıraya koymasını isteseydi bu Allah'ın emri ile olacaktı. Bu durum ise Hz. Peygamber'in kendi isteğine bırakılmış ve hanımlarının hayrına olmuştur.³⁵¹

3.2.5. Kur'an'ı Kerim'de Hüznün Farklı Kelimelerle İfadesi

Kur'an-ı Kerim'de hüznü ifade etmek için farklı kelimeler de kullanılmıştır. “Gamm, kerb, dıyk” gibi kelimeler bunlardandır. “Gamm”; tasa, keder, ıstırap manasında beş yerde geçer.³⁵² “Kerb” ise iç sıkıntı, keder manasında üç yerde geçmektedir.³⁵³ “Dıyk” ise sıkıntı, tasa, göğsün daralması manasında üç yerde geçmektedir.³⁵⁴

Âl-i İmrân 153.âyette hüzünden türemiş bir fiil bulunmasına rağmen kendinden sonraki âyetle konu bütünlüğünün sağlanması için bu başlık altında ele aldık.

إِذْ تُصْعِدُونَ وَلَا تَلْوُنَّ عَلَىٰ أَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فَيَأْخُرُ بِكُمْ فَاتَّابَكُمْ غَمًّا بِغَمِّ لِكَيْلَاتُخْرَنُوا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا مَا صَابَكُمْوَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

O zaman siz dönüp hiç kimseye bakmadan yukarı doğru çekiliyordunuz; peygamber ise arkanızdan sizi çağırıyordu, kaybettiklerinizin ve başınıza gelenlerin üzüntüsüne katlanabilmeniz için (söz tutmamanıza karşılık) Allah size tasa üstüne tasa verdi. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.³⁵⁵

ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُم مِّن بَعْدِ الْغَمِّ أَمْنَةً نُّعَاسًا يَغْشَىٰ صَانِقَةً مِّنكُمْوَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُونَ هَل لَّنَا مِنَ الْأَمْرِ مِن شَيْءٍ قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ يُخْفُونَ فِي أَنفُسِهِم مَّا لَا يُبْدُونَ لَكَ يَقُولُونَ لَوْ كَان لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَّا قُتِلْنَا هَاهُنَا قُل لَّو كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِم الْقَتْلُ الْمَضَاجِعُ فِيهِمْ وَلِيَبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَجِّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْوَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ

Sonra o kederin ardından Allah size bir güven, bir grubunuzu kendinden geçiren uyuklama hali verdi; bir grup da kendi canlarının derdine düşmüşler, Allah hakkında haksız yere Câhiliye düşüncelerine kapılarak, “Bu işten bize ne?” diyorlardı. De ki: “İşin tamamı Allah'a aittir.” Sana açmadıklarımı içlerinde gizliyorlar: “Bu işte bizim görüşümüz alınsaydı burada öldürülmezdik” diyorlar. De ki: “Evlerinizde dahi olsaydınız, yine de haklarında ölüm yazılmış olanlar ölüp düşecekleri yere gelecektirdi. Bu, Allah'ın içinizde olanı ortaya çıkarması ve kalplerinizdeki şüpheyi gidermesi içindir. Allah kalplerde olanı bilir.³⁵⁶

Âl-i İmrân 153 ve 154 âyetlerinde bahsedilen olay Uhud savaşıdır. Savaş başlamadan evvel Hz. Peygamber'in okçulara yaptığı konuşma aşikârdır. Sözgelimi onlara her ne olursa olsun tepeyi terk etmemeleri gerektiğini onlara söylemiştir. Fakat savaşı bitti sanıp ganimetleri toplamaya giden askerler sebebiyle Müslüman ordusu müşrikler tarafından bozguna uğratılmıştır.

³⁵¹ Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 18: 280-281.

³⁵² Âl-i İmrân 3/153, 154; Yûnus 10/71; Enbiyâ 21/88; Hac 22/22.

³⁵³ En'âm 6/64; Enbiyâ 21/76; Sâffât 37/115.

³⁵⁴ Şuarâ 26/13; Neml 27/70; Ankebût 29/33.

³⁵⁵ Âl-i İmrân 3/153.

³⁵⁶ Âl-i İmrân 3/154.

153.âyette “yukarı doğru çekiliyordunuz” şeklinde açıklanan kelimeye müfessirler genel olarak “bulduğunuz yerden uzaklaşıyordunuz”³⁵⁷, uzaklara kaçıyordunuz”³⁵⁸ manasını vermişlerdir. Düşmanın bozgunu sonrası ise Hz. Peygamber, Müslümanları geri dönmeleri ve savaşmaları için çağırdığına âyette değinilmiştir. Devamında gelen “Allah size tasa üstüne tasa verdi” âyetini Taberî, “daha ağır üzüntülerin daha hafif üzüntüleri unutturduğu” manasına geldiğini belirtir. Ayrıca burada “tasa/üzüntü üzerine tasa/üzüntü” âyetini müfessirler Allah’ın insanlara iki türlü üzüntü verdiği şeklinde açıklamışlardır. Bu müfessirlerden biri olan Taberî, Müslümanlara isabet eden ilk hüznün sebebinin Uhud savaşı devam ederken Hz. Peygamber’in öldüğünü zannetmelerinden olduğunu, ikincisinin ise müşriklerin kendilerine tekrar saldıracaklarını zannetmelerinden ötürü olduğunu belirtir. Bu iki üzüntünün ise Müslümanlara hem yenilginin ve kaçırdıkları ganimetin hem de şehit olanların ve yaralıların üzüntüsünü unutturduğunu ifade eder.³⁵⁹

154.âyette ise Allah önce hüznü verdiği Müslümanlara sonra uyuklama hali vermiştir ki kendilerine güven gelsin ve endişeleri dinsin. Zira korku ve endişe hali devam eden insan uyuyamaz. Ancak kendini güvende hisseden insan uyuklar ya da uykuya geçer. Savaş henüz devam ediyorken Müslümanlara gelen bu uyuklama hali münafıklara gelmemiş onlar canlarının ve mallarının derdinde endişe halinde kalmaya devam etmişlerdir.³⁶⁰

Bu âyetlere baktığımızda Allah’ın hüznü/tasayı insanlara adeta bir terbiye edici olarak verdiğini söyleyebiliriz. Çünkü ilahi emirden çıkan insan ilk fırsatta bunun yanlışlığını görmüş ve o hüznü tatmıştır. Bazı müfessirlerin de değindiği gibi Allah’ın insanlara hüznü üzerine hüznü vermesinin sebebi buna alışmaları ve kaybettiklerinin hüznünü unutabilmeleri içindir.³⁶¹

وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ نُوحٍ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِن كَانَ كَبُرَ عَلَيْكُمْ مَقَامِي وَتَذِكْرِي بَيِّنَاتٍ فَأَلْقِ اللَّهَ تَوَكَّلْتُ فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ
وَشُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُنْ أَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غَمَةً تُمْافَضُوا إِلَيَّ وَلَا تَنْظُرُونِ

Onlara Nûh’un başından geçenleri anlat: Milletine, ‘Ey milletim! Eğer durumum, Allah’ın âyetlerini hatırlatmam size ağır geliyorsa ki ben Allah’a güvenmişimdir. Siz ve koştüğünüz

³⁵⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 1: 307.

³⁵⁸ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 2: 384.

³⁵⁹ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 2: 385-386.

³⁶⁰ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 2: 387-389.

³⁶¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhü’l Beyan Tefsiri*, 2: 100.

ortaklar elbirliği edin; yapacağınız iş sonra size bir tasa vermesin. Sonra onu bana uygulayın ve beni ertelemeyin' demişti.³⁶²

Âyette Hz. Peygamber (s.a.)'e Hz. Nûh'un kıssasını Mekkeli müşriklere anlatması istenmektedir. Bilindiği üzere Hz. Nûh çok uzun yıllar kavmini hak dine davet etmiştir. Kendisini öldürmek niyetinde olan kavmine karşı meydan okumuş, yapmak istediklerine bir an önce karar verip yapmalarını istemiştir. Burada "İş sonra size bir tasa vermesin" âyetinden maksadı müfessirler "Yapacağınız her ne ise içinizde kalmayın, açıkça ortaya koyun ki içinize dert olmasın" manasına gelecek şekilde açıklamışlardır.³⁶³

فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَجَجْنَاهُ مِنَ الْغَمِّ وَكَذَلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ

Bunun üzerine duasını kabul ettik ve onu sıkıntıdan kurtardık. İşte biz iman etmiş olanları böyle kurtarıyoruz.³⁶⁴

Enbiyâ 87.âyette Yûnus peygamberin kavminin ona iman etmemesi neticesinde öfkelenip onları terk ettiği anlatılır. Yûnus (a.s.) bir gemiye binip oradan uzaklaşmış fakat denizde dalgalar onu rahat bırakmamıştır. Geminin yükünün fazla olması sebebiyle birinin denize atılması için aralarında kura çekmişlerdir. Yûnus (a.s.)'a denk gelmemesi için 3 kere kura çekseler de üçünde de ona denk gelince Yûnus (a.s.) denize atlanmış ve bir balığın karnına düşmüştür. Kavmini bırakıp gitmesinin hata olduğunu anlayıp Allah'a kendisini affetmesi için dua etmiştir.³⁶⁵ 88.âyet bundan bahsetmektedir. Fahrettin Râzî, Allah'ın Hz. Yûnus'u gamdan kurtarmasını iki şekilde açıklamıştır: Hem balığın karnında olmaktan hem de hatasından ötürü meydana gelen kederinden kurtarılmıştır.³⁶⁶ Burada Yûnus (a.s.)'ın gamının geçmişe dönük hatasından meydana geldiğini görebiliyoruz. Bu da bize daha önce geçen hüznün açıklamalarını hatırlatıyor.

كَلَّمَا رَأَوْا أَنْ يُخْرَجُوا مِنْهَا مِنْ غَمٍّ أَعْيَدُوا فِيهَا وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ

Istıraptan ötürü oradan çıkmaya her teşebbüs ettiklerinde oraya geri döndürülecekler ve onlara, 'Tadın bakalım bu yakıcı azabı' denilecek.³⁶⁷

³⁶² Yûnus 10/71.

³⁶³ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 4: 443; Muhammed es-Sabûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 3: 53; İsmail Hakkı Bursevî, *Muhtasar Ruhu'l Beyan Tefsiri*, 4: 76.

³⁶⁴ Enbiyâ 21/88.

³⁶⁵ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 5: 546-547.

³⁶⁶ Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 16: 221.

³⁶⁷ Hac 22/22.

Âyette kâfirlerin cehennem azabından bahsedilmiştir. Önceki birkaç âyet ile cehennem ehlinin hali tasvir edilmiştir. Sözelimi bu kimselerin elbiselerinin ateşten olacağı, kaynar suların başlarından aşağı döküleceği ve bu ıstıraptan dolayı cehennemden çıkmak isteseler de çıkamayacakları anlatılır.³⁶⁸ Tefsirlere baktığımızda burada “gam” kelimesi ile anlatılanın daha çok maddi bir hissiyat olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bedenini çektiği acılara değinilmiş ama manevîacılardan bahsedilmemiştir. Yinede cehennem ehlinin yaptığı hatalardan dolayı pişman olup gam/ıstırap çektiği söylenebilir.

قُلِ اللَّهُ يَجْعَلُ مِنْهَا مَنْ يَنْصُرُكُمْ مِنْهَا وَمَنْ كَانَ كَرِبًا ثُمَّ أَنْتُمْ تُشْرِكُونَ

De ki: Ondan ve bütün sıkıntılardan sizi Allah kurtarır. Sonra siz yine O'na ortak koşarsınız.³⁶⁹

Allah bu âyetle Mekke kâfirlerine seslenmiştir. Onlar sıkıntıda olduklarında Allah'a yöneliyor ve sıkıntıları geçince de şirk koştuklarıyla beraber oluyorlardı. Bu yaptıkları davranış En'âm 64.âyette kınanmıştır. Bir önceki âyette Allah, kâfirlere kara ve denizden gelecek her türlü sıkıntıdan, doğal afetlerden, düşmanın hücumundan vs. koruduğunu bildirir. Müfessirlerin açıklamalarına göre Allah, aynı zamanda kara ve denizden gelecek türlü fenalığın insanda uyandırdığı korku, sıkıntı ve tasayı da giderdiğini bildirmiştir.³⁷⁰

وَنَجَّيْنَاهُمَا وَقَوْمَهُمَا مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ

Onları ve kavimlerini büyük bir sıkıntıdan kurtardık.³⁷¹

Mûsâ (a.s.)'ın kıssasına değinilen bu âyette “büyük sıkıntıdan” kastedilen Firavun zulmüdür. Firavun kız çocuklarını bırakıp erkek çocuklarını öldürüyordu.³⁷² İsrâiloğullarına kötü davranıyor, köle muamelesi yapıyordu. Firavun'un boğulması ve İsrâiloğullarının Mısır'dan göçü ile bu büyük sıkıntıdan kurtulmuşlardır.³⁷³ Burada İsrâiloğullarının sıkıntılarının/hüzünlerinin sevdiklerinin kaybından dolayı olduğunu ifade edebiliriz.

وَيَضِيقُ صَدْرِي وَلَا يَنْظِلُّ لِسَانِي فَأَرْسِلُ الْهَارُونَ

Göğsüm daralıyor, dilim dolaşıyor; onun için bu elçilik görevini Hârûn'a yükle.³⁷⁴

³⁶⁸ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 6: 18-19; İsmail Hakkı Bursevî, *MuhtasarRuhu'l Beyan Tefsiri*, 5: 385; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 5: 2214.

³⁶⁹ En'âm 6/64.

³⁷⁰ Taberî, *Taberî Tefsiri*, 3: 502; Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 9: 483.

³⁷¹ Sâffât 37/115.

³⁷² Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 19: 5.

³⁷³ Hayrettin Karaman ve diğerleri, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 4: 548.

³⁷⁴ Şuarâ 26/13.

Mûsâ (a.s.)'ın küçüklüğünde ağzına aldığı kızgın taş yüzünden dili zarar görmüştü. Küçüklüğünden beri de bu sebeple dili tutuktu.³⁷⁵ Hz. Mûsâ bir önceki âyette ise “Rabbim, beni yalanlamalarından korkuyorum” demektedir. “Kişinin yalanlanması kalbinin sıkışmasına neden olur. Kalbin daralması da dilinde tutukluk bulunan kimselerin konuşurken zorluk çekmelerine sebep olur.”³⁷⁶ İşte yalanlanmaktan endişe eden Hz. Mûsâ göğsünün daraldığını, dilinin dolaşacağını, bu sebeple Allah’tan Hârûn (a.s.)’a da elçilik görevi vermesini istemektedir. Burada geçmişe dönük konuşma kaybından dolayı bir hüznün, geleceğe yönelik derdini anlatamamaktan dolayı da bir korkunun/endişenin olduğunu söyleyebiliriz.

Kur’an-ı Kerim’de hüznün, genellikle korku kavramıyla birlikte geçmekte ve hüznün geçmişle korku ise gelecekle ilişkilendirilmektedir. Hüznün, insanların dünyada bıraktıkları nimetlere üzülmeleri anlamına gelirken korku ise âhirette başlarına istenmeyen olayların gelebilecek olmasından doğan duygudur. İşte bu iki kavramın birlikte geçtiği âyetlerde Allah, hüznün ve korkudan kimleri emin kıldığını bildirmiştir. Bizde ilgili başlıklar altında bu kimselerden bahsettik. Kur’an’ı Kerim’de hüznün kavramı, korku kavramı dışında tek başına da kullanılmakta, âhiretle, peygamberlerle ve inkârcılarla olmak üzere farklı konular bağlamında geçmektedir. Âhîret konulu âyetlerde geçen hüznün, insanların âhirette hüzne uğramayıp sevinenlerinden, peygamber konulu âyetlerde geçen hüznünde ise Hz. Ya’küb, Hz. Mûsâ, Hz. Lût ve Hz. Meryem’in kıssaları anlatılmakta onların hüznünden bahsedilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.) ile ilgili kıssalar da anlatılmakta; Uhud savaşında Müslümanlar desteklenmekte, Hz. Ebû Bekir ile yolculuk kıssası gibi kıssalar işlenmektedir. İnkârcılar konulu hüznün âyetlerinde ise Hz. Peygamber ve mü’minler, müşrik ve münafıklara karşı manevî olarak desteklenmekte, bu kimselerin sözleri ve davranışları sebebiyle üzülmemeleri öğütlenmektedir. Kur’an’da hüznün kavramının dışında, başka kavramlarla ifade edilen bazı hüznün konulu âyetlerde Hz. Nûh ve Hz. Yûnus (a.s.)’ın üzüldükleri durumlar anlatılmıştır. Kur’an’ı Kerim’de hüznünden bahseden âyetlerin genelinin mü’minlerin üzülmemeleri gerektiğini ve üzülmeyeceklerinin haber verilmesi konuları etrafında toplandığını söyleyebiliriz. Kur’an-ı Kerim’de hüznün konusundan sonra şimdi hadislerde hüznün konusunu ele alacağız.

³⁷⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’anı Kerim’in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, 5: 2444.

³⁷⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 17: 304.

3.3. Hadislerde Hüzün

Hadislerde geçen “hüzün” kelimeleri için kütüb-i sitede yer alan sahih rivayetlere baktık. Kütüb-i tis’ada yer alıyorsa o kaynağı da yazdık. Hüzün ile alakalı meşhur rivayetlerin genellikle kaynaksız ya da zayıf kaynaklı olduğunu gördük. Örneğin “Ben hüzün peygamberiyim” cümlesinin herhangi bir kaynağına rastlayamadık. Metin içinde veya konuşurken cümle arasında söylenmiş olsa dahi bunlarda herhangi bir kaynak gösterilmemektedir.

Hind b. Ebî Hale’den gelen “أنه كان متواصل الأحزان.”, “O daima hüzünlü idi”³⁷⁷, rivayetinde uzunca Hz. Peygamber’in şemâli anlatılır. Bu rivayete için İbn Kayyim, Medâricu’s-Salikîn adlı eserinde “lâyesbut” (mevzû), “isnadı bilinmiyor” değerlendirmesinde bulunmuştur.³⁷⁸ Hind b. Ebî Hale’den gelen aynı rivayet Tirmizî’de de geçmektedir. Fakat Tirmizî bu hadis hakkında bir değerlendirmede bulunmamıştır.³⁷⁹

“Hüzün benim arkadaşımıdır”, “الحزن : رفيقي.” şeklinde meşhur olan rivayet için de Şevkânî mevzu izleri taşıdığını ifade etmiştir.³⁸⁰

Bir diğer meşhur rivayet ise şudur: “Kur’ân hüzünle olarak nazil oldu, öyleyse onu okuyunca ağlayın. Eğer ağlayamazsanız ağlamaya çalışın ve onu güzel okuyun. Onu güzel okumaya gayret etmeyen bizden değildir.”³⁸¹ Bu rivayet için karşılaştığımız durum ise ravisinin zayıf ve metrûk (terk edilmiş) olmasıdır.³⁸² Yine bu rivayet başka kaynaklarda geçiyor olsa da güvenilir kabul edilen hadis kitaplarında yer almamaktadır. Rivayetlerin sıhhat dereceleri tartışılarsun biz Hz. Peygamber (s.a.)’in hayatına bakalım:

³⁷⁷ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, 22/155; Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-Evliyâ*, 5/61; Beyhakî, *Şuabü’l-Îmân*, 3/24

³⁷⁸ İbn Kayyim, *Medâricu’s-Salikîn*, (Beyrut: Darü’l-Kitabü’l-Arabiyye, 1973), 3: 14.

³⁷⁹ Prof. Dr. Mehmet Yaşar Kandemir, *Şemâil-i Şerîf Şerhi* (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2016), 2: 233.

³⁸⁰ Şevkânî, *el-Fevâ’idü’l-Mecmû’afi’l-ehâdisi’l-Mevzû’a* (Lübnan: Daru’l-Kitabi’l-İlmiyye, 1995), 326-327.

³⁸¹ İbn Mâce, *İkametü’s-Salâ*, 176.

³⁸² İbn Mâce, *İkametü’s-Salâ*, 176.

Hız. Peygamber daha anne karnında iken babasını kaybetmiş, 6 yaşında annesini, 8 yaşında da dedesini toprağa vermiştir. Çocuklarını birer birer kaybetmiş, tek çocuğu kalmış, Mekke halkının boykotunun sonunda hem can yoldaşı Hız. Hatice validemiz ve hem de himayesinde bulunduğu amcası EbûTalib aynı sene içinde vefat etmiştir. Üstelik tebliğ yaptığı Kureyş ahalisi ona inanmak şöyle dursun bir de üstelik ona ezâ vermişlerdir. Hatta Hız. Peygamber tebliğine cevap vermiyorlar diye kendini o kadar üzmüştür ki Allah şu âyeti indirmiştir: “İnanmıyorlar diye neredeyse kendini helak edeceksin.”³⁸³ Benzer bir âyet de Kehf suresi 6.âyette geçmektedir. Nihayetinde Hız. Peygamber (s.a.) 63 yıllık ömrüne birçok kayıp ve sıkıntı dolu anlar sığdırmıştır. Yukarıda hüznle alakalı bahsettiğimiz rivayetlerin sıhhatleri tartışılrsa bile Hız. Peygamber’in hayatının üzüntü, zorluk, darlık içinde geçtiği aşikârdır. Böyle bir hayat yaşarken de elbette hüzn dolu anları olmuştur. Bu yadsınamaz bir gerçektir. Şimdi de Hız. Peygamber’i hayatında hüznlendiren olaylara ve içinde hüzn kelimesi geçen rivayetlere bakalım:

عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - قَالَ دَخَلْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى أَبِي سَيْفِ الْقَيْنِ - وَكَانَ ظَنَرًا لِإِبْرَاهِيمَ - عَلَيْهِ السَّلَامُ - فَأَخَذَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِبْرَاهِيمَ فَقَبَّلَهُ وَشَمَّمَهُ ، ثُمَّ دَخَلْنَا عَلَيْهِ بَعْدَ ذَلِكَ ، وَإِبْرَاهِيمُ يَجُودُ بِنَفْسِهِ ، فَجَعَلَتْ عَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَدْرِفَانِ . فَقَالَ لَهُ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - وَأَنْتَ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ « يَا ابْنَ عَوْفٍ إِنِّي رَحِمَةٌ » . ثُمَّ اتَّبَعَهَا بِأَخْرَى فَقَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ « إِنَّ الْعَيْنَ تَدْمَعُ ، وَالْقَلْبَ يَحْزَنُ ، وَلَا نَقُولُ إِلَّا مَا يَرْضَى رَبُّنَا ، وَإِنَّا بِفِرَاقِكَ يَا إِبْرَاهِيمَ لَمَحْزُونُونَ .

1.Enes (r.a.)’den rivayet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.) ruhunu teslim etmek üzere olan oğlu İbrahim’in yanına girince gözlerinden yaşlar boşanmaya başladı. Bunun üzerine Abdurrahman İbn Avf: “Ey Allah’ın Resûlü! Siz de mi ağlıyorsunuz?” diye sordu. Hız. Peygamber ona: “Ey İbn Avf! Bu gördüğün gözyaşları rahmet ve şefkat eseridir” cevabını verdi. Sonra şunları ilave etti: Göz yaşarır, kalp hüznlenir. Biz ancak Rabbimizin razı olacağı sözleri söyleriz. Ey İbrahim! Seni kaybetmekten dolayı gerçekten üzgünüz.³⁸⁴

Hüzn burada ölüm karşısında, sevilenin kaybı karşısında hissedilen bir duygu olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanın evladını kaybettiğinde hüzn duyması, isyan etmeden ağlaması son derece doğaldır. Hız. Peygamber’in de dile getirdiği budur. Ayrıca Hız. Peygamber hüznünden bahsederken kalbe dikkat çekmiştir. Kalbin hüznlendiğinden bahsetmiştir.

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ رَجَاءٍ ، حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ ، عَنِ الْبَرَاءِ ، قَالَ : اشْتَرَى أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ مِنْ عَازِبٍ رَحْلًا بِثَلَاثَةِ عَشَرَ دِرْهَمًا ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ لِعَازِبٍ : مَرِ الْبَرَاءَ فَلْيَحْمِلْ إِلَيَّ رَحْلِي ، فَقَالَ عَازِبٌ : لَا ، حَتَّى تَحْدِثَنَا كَيْفَ صَنَعْتَ أَنْتَ وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ خَرَجْتُمَا مِنْ مَكَّةَ وَالْمَشْرُكُونَ يَطْلُبُونَكُمْ ؟ قَالَ : ارْتَحَلْنَا مِنْ مَكَّةَ ، فَأَحْبَبْنَا - أَوْ سَرِينَا - لَيْلَتَنَا وَيَوْمَنَا ، حَتَّى أَظْهَرْنَا وَقَامَ قَائِمُ الظَّهِيرَةِ ، فَرَمَيْتُ بِبَصْرِي ؛ هَلْ أَرَى مِنْ ظِلِّ فَاوِي إِلَيْهِ ، فِإِذَا صَخْرَةٌ أَنْتَيْتُهَا فَنظَرْتُ بِعَيْنِي ظِلَّ لَهَا ، فَسَوَيْتُهَا ، ثُمَّ فَرَشْتُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِيهِ ، ثُمَّ قُلْتُ لَهُ : اضْطَجِعْ يَا نَبِيَّ اللَّهِ . فَاضْطَجَعَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، ثُمَّ انْطَلَقْتُ أَنْظُرُ مَا حَوْلِي ؛ هَلْ أَرَى مِنَ الطَّلَبِ أَحَدًا ، فِإِذَا أَنَا بِرَاعِي غَنَمٍ يَسُوقُ غَنَمَهُ إِلَى الصَّخْرَةِ يُرِيدُ مِنْهَا الَّذِي أَرَدْنَا ، فَسَأَلْتُهُ ، فَقُلْتُ لَهُ : لِمَنْ أَنْتَ يَا غَلَامُ ؟ قَالَ : لِرَجُلٍ مِنْ قُرَيْشٍ ، سَمَاهُ فَعَرَفْتَهُ ، فَقُلْتُ : هَلْ فِي غَنَمِكَ مِنْ لَبَنٍ ؟ قَالَ : نَعَمْ . قُلْتُ : فَهَلْ أَنْتَ حَالِبٌ لَبَنًا ؟ قَالَ : نَعَمْ . فَأَمَرْتُهُ ، فَأَعْتَقَلُ

³⁸³ Suarâ 26/3, 4.

³⁸⁴ Buhârî, Cenâ’iz 43. Ayrıca Müslim, Fedâil 62, İbniMâce, Cenâ’iz 53.

شَاءَ مِنْ عَنَّمِ، ثُمَّ أَمَرْتُهُ أَنْ يَنْفُضَ صَرَّعَهَا مِنَ الْغُبَارِ، ثُمَّ أَمَرْتُهُ أَنْ يَنْفُضَ كَفَّيْهِ، فَقَالَ : هَكَذَا. صَرَّبَ إِحْدَى كَفَّيْهِ بِالْأُخْرَى، فَحَلَبَ لِي كُنْبِيَهُ مِنْ لَبَنٍ، وَقَدْ جَعَلْتُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِدَاوَةَ عَلَى فَمِهَا جُرْقَةً، فَصَبَبْتُ عَلَى اللَّبَنِ حَتَّى يَرِدَ أَسْفَلُهُ، فَأَنْطَلَقْتُ بِهِ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَوَافَقْتُهُ قَدْ اسْتَيْقَظَ، فَقُلْتُ : اشْرَبْ يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَشَرِبَ حَتَّى رَضِيْتُ، ثُمَّ قُلْتُ : قَدْ أَنْ الرَّحِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ ؟ قَالَ : " بَلَى ". فَارْتَحَلْنَا وَالْقَوْمُ يَطْلُبُونَا، فَلَمْ يَدْرِكْنَا أَحَدٌ مِنْهُمْ، غَيْرَ سَرَّاقَةَ بْنِ مَالِكِ بْنِ جُعْثِمٍ عَلَى فَرَسٍ لَهُ، فَقُلْتُ : هَذَا الطَّلَبُ قَدْ أَحَقَّنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَقَالَ : " لَا تَحْزَنْ ؛ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا".

2. Ebû Bekir dedi ki: Mekke'den yola çıktık. Gece boyunca ve ertesi gün öğle vaktine kadar yolumuza devam ettik. Etrafa sığmamağım bir gölge görür müyüm diye bir göz attım. Bir kaya görüverdim, yanına gittim. Onun gölgelendirdiği bölüme baktım ve orayı hazırlayıp düzenledim. Daha sonra orada Nebî (s.a.)'e bir yer açtım. Ona: "Ey Allah'ın Nebîi yat", dedim. Nebî (s.a.) yattı. Sonra etrafıma bakmaya gittim. Acaba takip eden birisini görür müyüm, diye. Önündeki koyunları kayaya doğru süren bir çoban görüverdim. O da bizim kayadan yararlandığımız gibi yararlanmak istiyordu. Ona: "Delikanlı, sen kimin için çalışıyorsun", diye sordum. O da, Kureys'ten adımı verdiği bir kişi için çalıştığını söyledi. O dediği kişiyi tanıdım. "Koyunlarında süt var mı", diye sordum. "Evet", dedi. "Peki, bizim için süt sağabilir misin?", diye sordum. Yine: "Evet", dedi. Ona süt sağmasını söyleyince, koyunlarından birisini yakaladı. Daha sonra ona memesindeki tozları silkelemesini emrettim. -O da "Şöyle yaptı deyip", ellerinin birini diğerine vurdu.- Benim için bir miktar süt sağdı. Ben Resûlullah için ağzında bez parçası olan deriden bir su kabı yapmıştım. Ondan sütün üzerine biraz su döktüm, süt kabının aşağısı serinledi. Akabinde süt kabını Peygamber'in yanına götürdüm. Uyanmış olduğunu gördüm. "İç, ey Allah'ın Resûlü", dedim. Ben hoşnut olana kadar içti. Sonra da: "Ey Allah'ın Resûlü, yola koyulma zamanı geldi mi?", diye sordum. "Evet", diye buyurdu. Bunun üzerine yola koyulduk. Onlar (Mekkeliler) de bizi takip ediyorlardı. Atı üzerinde (bizi takip eden) Sürâka b. Mâlik b. Cü'şüm dışında onlardan kimsede bize yetişemedi. "Ey Allah'ın Resûlü, işte bizi takip eden birisi bize yetişti", dedim.

O: "Üzülme, şüphesiz Allah bizimle beraberdir", dedi. (Tevbe 9/40 âyet-i kerime'de geçen).³⁸⁵

Bu rivayette anlatılan olaydan yukarıda Tevbe sûresi 40.âyette bahsetmiştik. Hz. Ebû Bekir o kadar sadık bir arkadaştı ki kendisi için değil Hz. Peygamber (s.a.)'in başına bir şey gelmesinden korkup üzülüyordu. Zaten insan tehlikeli bir anda sevdiği insanın başına kötü bir iş gelmesinden korkup hüznün duyabilir. Bu son derece insanî bir histir. Fakat burada Resûlullah (s.a.) yakın arkadaşımı teskin ediyor ve ona üzülmemesi gerektiğini söylüyor. Çünkü Allah'ın kendileriyle beraber olduğunu ve onlara yardım edeceğini belirtiyor.

حَدَّثَنَا أَصْبَغُ ، عَنْ ابْنِ وَهْبٍ ، قَالَ : أَخْبَرَنِي عَمْرُو ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْحَارِثِ الْأَنْصَارِيِّ ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرِو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ : اشْتَكَيْ سَعْدُ بْنُ عِبَادَةَ شَكْوَى لَهُ، فَأَتَاهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَغُودُهُ مَعَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْفٍ، وَسَعْدُ بْنُ أَبِي وَقَّاصٍ، وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ، فَلَمَّا دَخَلَ عَلَيْهِ فَوَجَدَهُ فِي عَاشِيَةِ أَهْلِهِ ، فَقَالَ : " قَدْ قَضَى ؟ " قَالُوا : لَا يَا رَسُولَ اللَّهِ، فَبَكَى النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَأَشَارَ إِلَى لِسَانِهِ، " وَأَشَارَ إِلَى لِسَانِهِ، " أَوْ يَرْحَمُ، وَإِنَّ الْمَيِّتَ يُعَذَّبُ بِبُكَاءِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِكَوًا، فَقَالَ : فِيهِ بِالْعَصَا، وَيَرْمَى بِالْحِجَارَةِ، وَيَحْتِي بِالتُّرَابِ "

3. Abdullah İbn Ömer (r.a.) şöyle demiştir: Sa'd İbn Ubâde yakalandığı bir hastalıktan dolayı şikâyet etti. Nebî (s.a.) yanına Abdurrahman İbnAvf, Sa'd İbn Ebî Vakkâs, Abdullah İbn Mes'ûd (r.a.)'ı alarak onu ziyarete geldi. Hastanın yanına girince ailesinin onun başında toplandığını gördü. Resûlullah (s.a.): "Yoksa öldü mü?" diye sordu. Ailesi: "Hayır, ey Allah'ın Resulü!" dediler.

Nebî (Sa'd İbn Ubâde'yi görünce) ağladı. Orada bulunanlar onun ağladığını görünce ağlamaya başladılar. Nebî (s.a.) şöyle buyurdu: "İşitmiyor musunuz? Allah gözün yaşarması ve kalbin hüznlenmesi sebebiyle azap etmez, ancak (dilini tutarak) bunun yüzünden azap veya merhamet eder.

³⁸⁵ Buhârî, Fezâilü's Sahâbe, 2.

Ölü, ailesinin kendisi için (feryat ederek) ağlaması sebebiyle azap görür.” Ömer, feryat ederek ağlayanlara sopa ile vurur, taş atar, böyle yapanların üzerine toprak saçardı.³⁸⁶

Bu hadiste de dikkat çekilen durum sevilen bir kimsenin hasta olması ya da kaybı karşısında isyan etmeden ağlayıp hüznülenmenin insanî bir hal olduğudur.

حَدَّثَنَا جَبَّانُ بْنُ مُوسَى ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ ، أَخْبَرَنَا يُونُسُ بْنُ يَزِيدَ ، عَنْ عَقِيلٍ ، عَنْ ابْنِ شِهَابٍ ، عَنْ عُرْوَةَ ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا ، أَنَّهَا كَانَتْ تَأْمُرُ بِالتَّلْبِينِ لِلْمَرِيضِ وَالْمَحْزُونِ عَلَى الْهَالِكِ ، وَكَانَتْ تَقُولُ : إِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ : " إِنْ التَّلْبِينَةَ تَجِمُ فَوَادَ الْمَرِيضِ ، وَتَذْهَبُ بِبَعْضِ الْحُزَنِ "

4. Hz. Âişe (r.a.) anlatıyor: Resûlullah (s.a.) buyurdular ki: Telbine (denen sütlü çorba) hastanın kalbini dinlendirir, hüznün bir kısmını giderir.³⁸⁷

Bu zamana kadar ki rivayetlerin en dikkat çekeni bu olmalıdır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.) ruhsal bir duygunun tedavisi için bir yemek çeşidi önermiştir. O (s.a.) daha başka hadislerinde bazı hastalıklar karşısında bal şerbeti içmeyi tavsiye etmiş³⁸⁸, çörek otunun ölümden başka her derde deva olduğundan bahsetmiştir.³⁸⁹ Ama ruhî bir sıkıntı için telbine çorbası içmeyi tavsiye etmesi oldukça dikkat çekicidir. Telbine çorbasının ana malzemesi arpadır. O dönemde arpa ucuz ve buğdaya göre daha kolay bulunabilen temel gıda maddelerinden³⁹⁰ olduğu için de Hz. Peygamber arpayı zikretmiş olabilir.

حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ عَمْرِو ، حَدَّثَنَا زُهَيْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ حَلْحَلَةَ ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ ، وَعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ : " مَا يُصِيبُ الْمُسْلِمَ مِنْ نَصَبٍ وَلَا وَصَبٍ ، وَلَا هَمٍّ وَلَا حُزْنٍ ، وَلَا أذى وَلَا غَمٍّ ، حَتَّى الشُّوْكَةِ يُشَاكُّهَا إِلَّا كَفَّرَ اللَّهُ بِهَا مِنْ خَطَايَاهُ "

5. Ebû Saîd (r.a) ile Ebû Hüreyre (r.a)’tan rivayet edilmiştir: İkisinin bildirdiğine göre Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: Mü’min bir kimsenin başına devamlı bir surette bir sızı, bir meşakkat, bir hastalık, bir hüznün, hatta kendisini üzen bir keder gelirse bundan dolayı o kimsenin günahlarından bazısı örtbas edilir.³⁹¹

Bu hadis-i şerif bize zorluklar karşısında farklı bir bakış açısı kazandırmaktadır. İnsanlar her ne kadar başlarına kötü bir iş gelmesini istemeseler de o musibet geldiğinde bu hadis insanlara güç verir. Zorluklar karşısında sabretmeyi kolaylaştırır. İnsan psikolojisinin daha dayanıklı olmasına yardımcı olur. Hüzn duyan, keder içinde olan kul, Rabbi tarafından destekleniyor ve ona yalnız olmadığı, merhamet edildiği

³⁸⁶ Buhârî, Cenâ’iz, 44.

³⁸⁷ Buhârî, Tıbb 8. Ayrıca Buhârî, Et’ime 24; Müslim, Selâm 90, (2216).

³⁸⁸ Buhârî, Tıbb 4, 24; Müslim, Selâm 91; Tirmizî, Tıbb 31.

³⁸⁹ Buhârî, Tıbb 7; Müslim, Selâm 89; Tirmizî, Tıbb 5,22.

³⁹⁰ Doç. Dr. İsmail Pırlanta, “Hz. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı”, *Siyer Araştırmaları Dergisi* (2019/5): 26. Elnure Azizova, “Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 152.

³⁹¹ Buhârî, Merdâ 1. Ayrıca Tirmizî, Cenâ’iz 1, 966; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2/303, 335, 3/4, 18, 24, 48, 61, 81; Müslim, Birr, 52.

Rabbi tarafından hissettiriliyor.³⁹² Bu hadis-i şerif zor zamanlarımız için bir yol gösterici, teselli edici bir müjdedir.

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عُمَرَ الْمَكِّيُّ ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابِ الثَّقَفِيُّ ، عَنْ أَبِي يُوَيْبِ السَّخْتِيَانِيِّ ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ : " إِذَا اقْتَرَبَ الزَّمَانُ لَمْ تَكَدْ رُؤْيَا الْمُسْلِمِ تَكْذُوبٌ ، وَأَصْدَقُكُمْ رُؤْيَا أَصْدَقُكُمْ حَدِيثًا ، وَرُؤْيَا الْمُسْلِمِ جُزْءٌ مِنْ خَمْسَةِ وَأَرْبَعِينَ جُزْءًا مِنَ النَّبُوءَةِ ، وَالرُّؤْيَا ثَلَاثَةٌ : فَرُؤْيَا الصَّالِحَةِ بُشْرَى مِنَ اللَّهِ ، وَرُؤْيَا تَحْزِينٍ مِنَ الشَّيْطَانِ ، وَرُؤْيَا مِمَّا يُحَدِّثُ الْمَرْءُ نَفْسَهُ ، فَإِنْ رَأَى أَحَدُكُمْ مَا يَكْرَهُ فَلْيَبْغِمْ فَلْيَبْصَلْ ، وَلَا يُحَدِّثْ بِهَا النَّاسَ " . قَالَ : " وَأَحَبُّ الْقَيْدِ ، وَأَكْرَهُ الْعُلَى ، وَالْقَيْدُ ثَبَاتٌ فِي الدِّينِ " . فَلَا أُدْرِي هُوَ فِي الْحَدِيثِ ، أَمْ قَالَهُ ابْنُ سِيرِينَ

6. Ebû Hüreyre, Nebî (s.a.)’den naklen rivayet etti: Zaman yaklaşıncâ Müslümanın rüyası hemen hemen yanlış çıkmayacaktır. Sizin en doğru rüya göreniniz, en doğru söyleyeninizdir. Hem Müslümanın rüyası Nebiliğin kırk beş cüz’ünden bir cüzdür. Rüya üç kısımdır: Biri sâlih rüya olup Allah’tan müjdedir, diğeri şeytanın verdiği üzüntüdür. Üçüncüsü kişinin kendi kendine konuştuğu şeylerdendir. Biriniz hoşlanmadığı bir şey görürse hemen kalkıp namaz kılmalı, onu kimseye söylememelidir.

Râvi diyor ki: Rüyada kösteği severim, bukağıdan hoşlanmam. Köstek dinde sebat demektir. Ama bu söz hadiste var mıdır, yoksa onu İbni Sîrîn mi söyledi bilmiyorum.³⁹³

Hadiste bizi ilgilendiren ve dikkat çeken nokta insanın rüyasında hoşuna gitmeyen, ona hüzün ve ezâ veren bir şey gördüğünde bunun şeytana atfedilmesidir. Bunun sebebi ise şeytanın hayırsız ve kötü işler peşinde olmasından dolayı mecaz olarak atfedildiği şeklinde açıklanmıştır.³⁹⁴ Hz. Peygamber (s.a.)’in öğütlediği şeyse insanın canını sıkan, hoşuna gitmeyen rüyalar, duygular vb. karşısında kalkıp namaz kılmak ve bunu kimseye söylememektir. Hz. Peygamber (s.a.)’in bu minvalde başka hadis-i şerifi de vardır:

Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Salih rüya Allah’tan, kötü rüya ise şeytandandır. Sizden birisi kendisini korkuya ve dehşete düşüren bir rüya görürse sol tarafına tükürüp onun şerrinden Allah'a sığınsın. Bu durumda (kötü rüya) kendisine zarar vermez.”³⁹⁵ Görüldüğü üzere Hz. Peygamber (s.a.) kötü rüya ve his üzerinde farklı rivayetlerle durmuştur. Bize ne yapmamız gerektiğini de bildirmiştir. Çünkü insan kötü bir rüya görüp bunun etkisinde kalarak daha hayırlı işler yapacakken hüzünlenmeye, sıkıntı duymaya, keder içinde olmaya hatta rüyasıyla amel etmeye vaktini harcayabilir. Hayırlı işler peşinde olacakken insanın bunlarla oyalanması da şeytanın hoşuna gider. Ya da diğer bir ifadeye göre vakti boşa harcamak şeytanın işidir.

³⁹² Ali Rıza Aydın, “İnanma İhtiyacı ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9 (2009/3): 89.

³⁹³ Müslim, Rüya 6. Ayrıca Buhârî, Tabir, 26; Tirmizî Rüya 1; Dârimî, Rüya, 6.

³⁹⁴ Nurettin Şentürk, “Hadislere Göre Şeytan”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2015/5): 159.

³⁹⁵ Buhârî, Bedü’l-Halk 11(3292); Müslim, Rüya, 1-2.

Hız. Peygamber (s.a.) de insanları daha hayırlı olan işe namaz kılmaya davet etmiş ve kötü rüyanın yayılmaması tavsiye etmiştir. Hüzünler, dertler, sıkıntılar ise insan için her zaman olacaktır. Ama mü'min ferasetli olmalı ve şu ayeti aklından çıkarmamalıdır: "Gevşeklik göstermeyin, üzölmeyin; eğer inanmışsanız şüphesiz en üstün olan sizlersiniz."³⁹⁶

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرٍ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ ، وَهَنَادُ بْنُ السَّرِيِّ ، قَالَا : حَدَّثَنَا أَبُو الْأَحْوَصِ ، عَنْ مَنْصُورٍ ح وَحَدَّثَنَا زُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ ، وَعُثْمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ ، وَإِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ - وَاللَّفْظُ لَزُهَيْرٍ - قَالَ إِسْحَاقُ : أَخْبَرَنَا ، وَقَالَ الْأَخْرَانُ : حَدَّثَنَا جَرِيرٌ ، عَنْ مَنْصُورٍ ، عَنْ أَبِي وَائِلٍ ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ ، قَالَ : قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : " إِذَا كُنْتُمْ ثَلَاثَةً ، فَلَا يَتَسَاجَى اثْنَانِ دُونَ الْأَخْرَى حَتَّى تَخْتَلِطُوا بِالنَّاسِ ؛ مِنْ أَجْلِ أَنْ يُخْرِتَهُ " .

7. Abdullah şöyle dedi: Resûlullah (s.a.): Üç kişi iseniz, ikiniz arkadaşlarınızı bırakıp da gizli konuşmasınlar. Çünkü bu onu üzer.³⁹⁷

Hız. Peygamber'in bu hadis-i şerifiyle yukarıda daha önce bahsi geçen Mücâdele sûresinin 10.âyeti benzerlik göstermektedir: "(O tür) gizli konuşmalar ancak şeytandandır. Bu mü'minleri üzömek içindir. Oysa o, Allah'ın izni olmadıkça onlara hiçbir zarar veremez. Mü'minler ancak ve ancak Allah'a güvenip dayansınlar." Zaten Buhârî de rivayette bab başlığından sonra bu âyete yer vermiştir. Âyetin yorumlarında gizli fısıldaşmaları yapanların münafıklar olduğu ileri sürölürken Buhârî'nin Fethu'l Barî şerhinde³⁹⁸ böyle bir açıklamaya yer verilmemiştir. Fakat nihayetinde mü'minleri üzüntüye sevk edecek bir davranışın yolu hem Allah hem Hız. Peygamber (s.a.) tarafından kapatılmak istenmiştir. Çünkü mü'minlerin kendileri hakkında konuşuluyor zannedip üzölmelerini, kardeşler arasında husumet çıkmasını, bu kötü iş ile uzun süre meşgul olmalarını istememiş olacaklardır.

حَدَّثَنَا مُعَاذُ بْنُ أَسَدٍ ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ ، أَخْبَرَنَا عُمَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ زَيْدٍ ، عَنْ أَبِيهِ أَنَّهُ حَدَّثَهُ ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ قَالَ : قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : " إِذَا صَارَ أَهْلُ الْجَنَّةِ إِلَى الْجَنَّةِ ، وَأَهْلُ النَّارِ إِلَى النَّارِ ، جِيءَ بِالْمَوْتِ حَتَّى يُجْعَلَ بَيْنَ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ ، ثُمَّ يُدْبِحُ ، ثُمَّ يُنَادِي مُنَادٍ : يَا أَهْلَ الْجَنَّةِ لَا مَوْتَ ، يَا أَهْلَ النَّارِ لَا مَوْتَ . فَيَزِدَادُ أَهْلَ الْجَنَّةِ فَرَحًا إِلَى فَرَحِهِمْ ، وَيَزِدَادُ أَهْلَ النَّارِ حُزْنًا إِلَى حُزْنِهِمْ

8. İbn Ömer'in nakline göre Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: Cennet ehli cennete, cehennem ehli de cehenneme ayrılıp gidince ölüm (bir koç suretine büründürölerek) getirilir. Bu koç cennetle cehennem arasında yatırılır, sonra kesilir, sonra bir nidacı "Ey cennet ehli artık ölüm yoktur! Ey cehennem ehli ölüm yoktur!" diye nida eder. Cennet ehlinin ferahına bir ferah daha eklenir. Cehennem ehlinin hüzün ve kederine bir hüzün daha eklenir!³⁹⁹

³⁹⁶ Âl-i İmrân 3/139.

³⁹⁷ Müslim, Selâm, 37. Ayrıca Müslim, Selâm, 38; Buhârî, İsti'zan, 47; Tirmizî, Edeb, 59; İbn Mâce, Edeb, 50; Darimî, İstizan, 28.

³⁹⁸ İbn Hacer Askâlânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sâhihi Buhârî* 11, nş. Abdulaziz b. Abdullah b. Baz, Muhammed Fuad Abdölbaki, Muhibbiddin el-Hatip (Kahire, 1986-1987), 81-82.

³⁹⁹ Buhârî Rikâk, 51. Ayrıca Müslim, Cennet, 43. Not: Buhârî'deki koç, Müslim de ölüm olarak geçmiştir.

Hadisin bildirdiğine göre ölümün artık olmaması cennet ehline müjde iken cehennem ehline kara haber olmuştur. Herkes dünyada ne yaptıysa âhirette onun karşılığını bulmuştur. Cennet ehli ölüm olmaksızın bunun keyfini sürerken cehennem ehli de geçmişte yaptıkların dolayısı azabı tadar. Belki burada cehennem ehlinin hem geçmişte yapmış olduklarından dolayı pişman olup hem de cehennemde başına gelecek azaplar sebebiyle hüznüne hüznün eklendiği yorumunu yapabiliriz.

حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عِمْرَانَ عَنْ أَبِي مَعَانَ الْبَصْرِيِّ عَنْ ابْنِ سِيرِينَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ « تَعَوَّدُوا بِاللَّهِ مِنْ حُبِّ الْحُزْنِ ». قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا حُبُّ الْحُزْنِ قَالَ « وَإِذِي جَهَنَّمَ تَتَعَوَّدُ مِنْهُ جَهَنَّمَ كُلَّ يَوْمٍ مِائَةَ مَرَّةٍ ». قُلْنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَنْ يَدْخُلُهَا قَالَ « الْفَرَّاءُ الْمَرَّاءُونَ بِأَعْمَالِهِمْ

9. Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivâyete göre, Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: Üzüntü kuyusundan Allah’a sığınım. Ashab: “Üzüntü kuyusu nedir, ey Allah’ın Resûlü?” dediler. Resûlullah (s.a.) de şöyle buyurdu: Cehennem’de bir vadi olup Cehennem her gün yüzkere ondan Allah’a sığınır. Bunun üzerine Ashab: “Oraya kimler girecektir?” deyince Resûlullah buyurdu ki: Gösteriş için okuyup gösteriş için kulluk yapanlar oraya girecektir.⁴⁰⁰

Hz. Peygamber cehennemdeki hüznün kuyusunun dehşetini vurgulamak için cehennemden bile bu kuyudan Allah’a sığındığı dile getirmiştir. Bu hüznün kuyusunda ise riya içindeki kurraların bulunduğunu haber vermiştir. Çünkü bu kimseler Kur’an’ı ezberleyip kendilerini samimi gibi gösterecekler ama münafıklık yapacaklardır. Hz. Peygamber (s.a.) dindarlık kisvesi altında insanlara gösteriş yapan, insanları kandıran belki de sırf bunun için Kur’an’ı ezberleyen kimselerin, cehennemden bile kendisinden Allah’a sığındığı hüznün kuyusuna gideceklerini belirtmiştir.

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ جَعْفَرٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِي عَمْرٍو مَوْلَى الْمُطَّلِبِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَنْطَبٍ أَنَّهُ سَمِعَ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِأَبِي طَلْحَةَ « التَّمَسَّنْ غَلَامًا مِنْ غِلْمَانِكُمْ يَخْدُمُنِي ». فَخَرَجَ بِي أَبُو طَلْحَةَ، يَرُدُّنِي وَرَاعَهُ، فَكُنْتُ أَخْدُمُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كُلَّمَا نَزَلَ، فَكُنْتُ أَسْمَعُهُ يَكْتُمُ أَنْ يَقُولَ « اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْهَمِّ وَالْحُزْنِ، وَالْعَجْزِ وَالْكَسَلِ، وَالْبُخْلِ وَالْجَبْنِ وَضَلْعِ الدِّينِ، وَعَلْبَةِ الرِّجَالِ ». فَلَمَّ أَرَلُ أَخْدُمُهُ حَتَّى أَقْبَلْنَا مِنْ خَبِيرٍ، وَأَقْبَلَ بِصَفِيَّةَ بِنْتِ حَيْبَةَ قَدْ حَارَهَا، فَكُنْتُ أَرَاهُ يَحْوِي وَرَاعَهُ بَعْبَاءَةَ أَوْ بِكَسَاءَ، ثُمَّ يَرُدُّهَا وَرَاعَهُ، حَتَّى إِذَا كُنَّا بِالصَّهْبَاءِ صَنَعَ حَيْسًا فِي نَطْعٍ، ثُمَّ أَرْسَلَنِي قَدْ عَوْتُ رَجَالًا فَأَكَلُوا، وَكَانَ ذَلِكَ بِنَاءَهُ بِهَا، ثُمَّ أَقْبَلَ حَتَّى إِذَا بَدَأَ لَهُ أَخَذَ قَالَ « هَذَا جَبَلٌ يُحِبُّنَا وَنُحِبُّهُ ». فَلَمَّا أَشْرَفَ عَلَى الْمَدِينَةِ قَالَ « اللَّهُمَّ إِنِّي أَحْرَمَ مَا بَيْنَ جَبَلَيْهَا مِثْلَ مَا حَرَّمَ بِهِ إِبْرَاهِيمُ مَكَّةَ، اللَّهُمَّ بَارِكْ لَهُمْ فِي مَدِينِهِمْ وَصَاعِهِمْ".

10. Enes İbn Malik’ten nakledildiğine göre Resûlullah (s.a.) Ebû Talha’ya şöyle demiştir: Oğullarınızdan bize hizmet edecek birini araştırın. Ebû Talha da beni arkasına alıp Resûlullah (s.a.)’e götürdü. Bu vakitten sonra Resûlullah (s.a.) seferde her konakladığında ona hizmet ederdim. Çoğu zaman şu duayı yaptığımı işitmişimdir: Allah’ım! Hüznün ve kederden, acizlik ve tembellikten, cimrilik ve korkaklıktan, borç sıkıntısından ve güçlülerin bana galip gelmesinden (tasallutundan) sana sığınırım.⁴⁰¹

Hz. Peygamber bu hadiste hüznünden Allah’a sığınmak için dua etmiştir. Hz. Peygamber de dünyadayken kaçınılmaz olarak hüznü yaşamıştır. Hatta en bir

⁴⁰⁰ Tirmizî Zühd 48. Ayrıca İbn Mâce Mukaddime 23.

⁴⁰¹ Buhârî, Et’ime, 28, Deavat, 36. Ayrıca Nesâî, İstiaze, 21 -sadece dua kısmı var -; Tirmizî, Deavât, 70.

peygamber olarak yaşadığı imtihanlar ve üzüntüleri çok daha büyük olmuştur. Ancak O (s.a.)'in bir itidal peygamberi olarak bu hadiste dua ederken hüzünden Allah'a sığınmasının nedeninide kanaatimizce bunu aşırı yaşamaktan, yaşarken aşırıya kaçmaktan Allah'a sığınması olarak açıklayabiliriz.

وَعَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَقُولُ عِنْدَ الْكُرْبِ: "لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الْعَظِيمُ الْحَلِيمُ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ رَبُّ السَّمَوَاتِ، وَرَبُّ الْأَرْضِ، وَرَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ".

11. İbn Abbâs (ra)'dan rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.) bir keder ve üzüntü hissettiği zaman şöyle dua ederdi: Azamet ve hilim sahibi olan Allah'tan başka ibadete lâyık hiçbir ilâh yoktur. Azametli arşın sahibi olan Allah'tan başka ibadete lâyık hiçbir ilâh yoktur. Göklerin Rabbi, yerin Rabbi ve yüce arşın Rabbinden başka ibadete lâyık hiçbir ilâh yoktur.⁴⁰²

Kur'an-ı Kerim'den âyetlerin bahsedildiği bölümde "kerb" kelimesinin geçtiği âyetlere yer vermiştik. Bu hadis-i şerifte de hüznün "kerb" kelimesi ile ifade edildiği belirtelim.

Peygamber Efendimiz hüzünlü, sıkıntı anında yaptığı bu dua ile yine ümmetine yol göstermiş, ne yapılması gerektiğini öğretmiştir. İnsan hüzünlü, kederli ve derthli hallerde daha çok içine kapanır, belki derdinden içi içine sığmaz olur; dünya, derdi olana dar gelir. Hz. Peygamber ise duasında Allah'ın büyüklüğünü, onun yerin ve göğün sahibi olduğunu, ondan başka da ibadete layık olacak hiçbir ilâhın bulunmadığını dile getirmekte, hem büyüklük hem merhamet sahibi olan Allah'a yakarmaktadır. Derdinden sıkılmış, daralmış insana kendinden her anlamda büyük, kuşatıcı bir rabbe dua etmek insanı o dar alanından kurtarıp ona biraz olsun nefes almasını sağlayacaktır. Duada geçtiği üzere Rabbinin büyüklüğünü ve merhametini hatırlayan insan derdi karşısında daha dayanıklı hale gelebilecek ve yalnız olmadığını bilecektir.

حَدَّثَنَا زُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ وَعُثْمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، قَالَا: حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، عَنْ عُمَارَةَ بْنِ الْقَعْقَاعِ، عَنْ أَبِي زُرْعَةَ بْنِ عَمْرٍو بْنِ جَرِيرٍ، أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّ مِنْ عِبَادِ اللَّهِ لَأَنَاسًا مَا هُمْ بِأَنْبِيَاءَ وَلَا شُهَدَاءَ، يَعْطِبُهُمُ الْأَنْبِيَاءُ وَالشُّهَدَاءُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِمَكَانِهِمْ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى". قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، تُخْبِرُنَا مَنْ هُمْ؟ قَالَ: "هُمُ قَوْمٌ تَحَابُّوا بِرُوحِ اللَّهِ عَلَى غَيْرِ أَرْحَامٍ بَيْنَهُمْ، وَلَا أَمْوَالٍ يَتَعَاطَوْنَهَا، فَوَاللَّهِ إِنْ وُجِدَ هُمْ لِنُورٍ، وَإِنَّهُمْ عَلَى نُورٍ، لَا يَخَافُونَ إِذَا خَافَ النَّاسُ، وَلَا يَحْزَنُونَ إِذَا حَزَنَ النَّاسُ". وَقَرَأَ هَذِهِ الْآيَةَ: أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ".

12. Ömer b. el-Hattâb (r.a)'dan, Resûlullah (s.a.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: Allah'ın kulları arasında öyleleri var ki, Nebî ve şehit değildirlen, ama kıyamet günü Allah katındaki mevkilerinden dolayı Nebîler ve şehitler onlara imrenirler. "Ya Resûlullah, onlar kim? Bize haber verir misin?" dediler. Resûlullah: "Onlar, aralarında alıp verdikleri bir mal ve akrabalık olmadığı halde Allah'ın ruhu ile birbirlerini sevenlerdir. Vallahî onların yüzleri nurdur ve kendileri nur üzerindedirler. İnsanlar korktuğu zaman onlar korkmaz, insanlar üzüldüğünde onlar üzülmezler"

⁴⁰² Buhârî, Deavât 27, Tevhîd 22, 23. Ayrıca Müslim, Zikir 83; Tirmizî, Duâ 40; İbni Mâce, Duâ 17.

buyurdu ve: “Haberiniz olsun, Allah’ın sevgili kullarına korku yok, onlar üzülecek de değillerdir”⁴⁰³
âyetini okudu.⁴⁰⁴

Korku ve hüznün uğramadığı kimselerden yukarıda bahsetmiştik. Şimdi aynı ifade bu hadis ile de karşımıza çıktı. Hz. Peygamber aralarında herhangi bir bağ olmaksızın ve maddi çıkar gözetmeksizin Allah için birbirini sevenleri müjdelemiştir. Daha önce yapılan yorumlara binaen, bu kimseler için geçmişe dair hüznün, geleceğe dair de korkuları bulunmaz, diyebiliriz.

Hüzün konusundaki sahih rivayetlerde hüznülenmenin insan doğası gereği normal olduğu, kayıplar karşısında itidal hali üzere hüznü yaşamak gerektiği, başına bir sıkıntı, hüznün vb. durumları gelen kimsenin günahlarından bazısının affedildiği, üç kişi iken iki kişinin bir kişiyi bırakıp gizlice konuşmasının o kişiyi üzebileceği gerekçesi ile gizlice konuşmanın yasaklanması konuları işlenmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber hüznünden Allah’a sığınmak için dua etmekte, şeytanın insana verdiği hüznün ile onu oyaladığına dikkat çekmektedir. Cehennem ehlinin hüznü, gösteriş için kulluk yapanların cehennemdeki hüznün kuyusunda olacakları, Allah için birbirini sevenlerin de insanlar üzüldükleri zaman üzülmeyecekleri haberini vermiştir. Bunlarla birlikte bir de hicret esnasında Hz. Ebû Bekir’in Hz. Peygamber’i müşriklerin bulacağı korkusu yaşadığı sırada Hz. Peygamber’in onu “Üzülme!”, diyerek teselli ettiği rivayet bulunmaktadır.

Hz. Peygamber’in hayatının kolay olmadığını, hatta bir peygamber olarak en zor sınavlardan geçtiğini, hayatında destek gördüğü kimselerin bir bir vefat ettiğini, çocuklarını kendi eliyle toprağa verdiğini ve memleketinden çıkartıldığını biliyoruz. Bu hali ile elbette Hz. Peygamber’in hayatında bir gerçek olarak hüznün, keder ve acı ile karşılaşırız. Fakat onun hüznün peygamberi olduğuna ve daima hüznün halinde bulunduğu dair rivayetlerin sıhhat dereceleri bakımından zayıf olması hatta senedinin bulunmaması, bazı ricalinin bilinmemesi gibi sebeplerle bu rivayetlere itibar etmedik.

⁴⁰³ Yûnus 10/62.

⁴⁰⁴ Ebû Dâvûd, Büyü’ ve İcare, 42.

BÖLÜM IV

İSLAM FELSEFE METİNLERİNDE HÜZÜN

İslam coğrafyasında sınırların genişlemesi, farklı kültür ve dinlerle karşılaşılması sonucu inancın savunulması gerekliliği ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple İslam dünyası kendine kadar gelen bilgi birikimini tercüme faaliyetini başlatır. Felsefe de İslam coğrafyasına bu vesileyle girmiştir. Mahmut Kaya'nın aktardığına göre "*Felsefe, antik ve Helenistik düşünce mirasını araştırmalarına temel yapmakla birlikte ele aldığı ontolojik, epistemolojik, etik ve teolojik problemleri kendine özgü yöntemlerle yorumladığı için çok farklı sonuçlara ulaşmıştır.*"⁴⁰⁵ İslam ilim dünyasında 500 yıl devam eden bu felsefe hareketleri nihayetinde kendi fikrini oluşturmuştur, felsefe İslamîleştirilmiştir. Ayrıca uzun yıllar devam eden bu hareket sonucunda İslam coğrafyasında felsefe ekolleri doğmuştur. "*Bundan dolayı İslam felsefe tarihinde felsefe denince, Kindî'den İbn Rüşd'e kadar İslam coğrafyasında yetişen filozofların gerçekleştirdiği fikri faaliyetler hatıra gelir.*"⁴⁰⁶ İşte biz İslam felsefe metinleri derken genelde bu Müslüman düşünürlerin metinlerini, özelde ise Kindî ile başlayan süreçte hüznün hakkındayazan Müslüman düşünürlerin risalelerini kastetmekteyiz. Ancak bununla birlikte bu çalışma Mustafa Çağrı'nın İslam Ansiklopedisi 'hüznün' maddesinde adını zikrettiği düşünürleri ve onların hüznün hakkındaki risaleleri ile sınırlıdır. Ele alacağımız düşünürler ve eserleri şunlardır: Kindî, "*Risâle fi'l-Hile li-Def'i'l-Ahzân*"; Ebû Bekir Râzî, "*Tıbbü'r-Ruhanî*"; Ebû Zeyd el-Belhî, "*Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs*"; Râgıb el-İsfahânî, "*ez-Zeri'a ilâ Mekarimi's-Şeri'a*"; İbn Miskeveyh, "*Tehzîbü'l-Ahlâk*"; İbn Sînâ, "*Risâle fi'l-Hüzn*"; İbn Hazm, "*el-Ahlâk ve's-Siyer fi Müdâvâtü'n-Nüfûs*"; Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, "*Menâzilü's-Sâirîn*" ve "*İlelü'l-Makamât*"; Gazzâlî, "*Mizânü'l-Amel*"; Nasîruddin Tûsî, "*Ahlâk-ı Nasîrî*"; Kınalızâde Ali Efendi, "*Ahlâk-ı Alâî*"; Muhyî-yi Gülşenî, "*Ahlâk-ı Kiram.*"

⁴⁰⁵ Mahmut Kaya, "Felsefe", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 12: 312.

⁴⁰⁶ Mahmut Kaya, "Felsefe", 311.

4.1. Kindî

Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî, Güney Arabistan'ın köklü ve aristokrat ailesi Kinde'ye mensup olarak 185/796 yılında Kûfe'de doğdu. Kindî tahsiline Kûfe ve Basra şehirlerinde başlayıp Bağdat'ta nihayete erdirdi. Bağdat'ta 252/866 yılında vefat etti. Basra'da Mutezile kelamının neşvünema olduğu sırada burada bulunan Kindî'nin Mutezile'den ilmî anlamda etkilendiği ve faydalandığı bilinmektedir.⁴⁰⁷ Onun kelamdan felsefeye geçişi sağlamada Mutezile ile bu mesaisinin önemli bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. Babası Abbâsî valisi olan Kindî, kendisi de saray çevresinden uzak kalmamış, Abbâsî halifelerinden özellikle Me'mun, Mu'tasım-Billâh ve Vâsik-Billâh dönemlerinde onlardan destek görmüştü. Fakat sonraki halifeler döneminde fikir ayrılıkları sebebiyle gözden düşmüş ve saraydan uzak bir hayat yaşamıştır.⁴⁰⁸

Çeşitli ilim sahalarındaki başarısıyla dikkat çeken Kindî, Halife Me'mun döneminde tercüme faaliyetleri için kurulan Beytü'l Hikme'de redaktör olarak görev yapmıştır. Kendisinin de tercüme yaptığına dair iddialar olsa da kaynaklar bu iddiaların ona yanlışlıkla nispet edildiğini ve asılsız olduğu nakleder.⁴⁰⁹ Kindî, yazdığı eserler ve tercüme faaliyetlerine yaptığı katkılarla İslam ilim coğrafyasına felsefenin girişini sağlamıştır.⁴¹⁰ "Arapların filozofu", "ilk İslam filozofu" gibi unvanlar almıştır ve bunu "ilimler sahasında uyguladığı yöntem ve kullandığı terminolojiyle kelamdan felsefeye geçişi sağlamasına"⁴¹¹ borçludur. Mahmut Kaya'nın belirttiğine göre o dönem kelamcılarının kullandığı yöntem cedeldi. Kindî ise daha çok mantığı (burhan) kullanmakla birlikte bazen de matematiği kullanmıştır. Aynı zamanda matematiğin önemi üzerinde durmuş ve felsefeyi öğrenmek için matematiği bilmenin şart olduğunu vurgulamıştır.⁴¹²

⁴⁰⁷ Mahmut Kaya, "Kindî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 26: 41.

⁴⁰⁸ İlhan Kutluer, "İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1989), 99.

⁴⁰⁹ Ya'kûb b. İshak el-Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, çev. Mustafa Çağrı, 2.baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 16.

⁴¹⁰ M. Cüneyt Kaya, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, 6.baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 92.

⁴¹¹ Mahmut Kaya, "Kindî", 26: 42.

⁴¹² Mahmut Kaya, "Kindî", 26: 43-44.

Kindî ilklerin insanıdır. Kendine özgü ilk ilimler tasnifini yapmış, “İslam düşünce tarihinde nefsin mahiyet ve işlevlerini, nefsi arındırmanın yollarını ve yöntemlerini, ölümden sonraki durumunu felsefî açıdan inceleyip temellendiren ilk filozof olmuştur.”⁴¹³ Ayrıca “dinî telakkinin dışına çıkarak ahlâkı bir felsefe problemi olarak tartışan ilk Meşşâî filozoftur.”⁴¹⁴ Onun kaleme aldığı eserler felsefe, fizik, ahlâk, siyaset, psikoloji, astronomi, astroloji, geometri, tıp, optik, kimya, musikî ve reddiye gibi geniş bir konu yelpazesini barındırmaktadır. Yazmış olduğu eserlerin sayısı hakkında net bir bilgi bulunmasa da çeşitli kaynaklar bu sayının 224, 242 ya da 277’ye ulaştığını belirtmektedir. Günümüze ulaşan eserleri arasında şunlar vardır: *Kitabfi’l-felsefeti’l-ûlâ*, *Risâle fi hudûdi’l-eşyâ’ ve rûsûmihâ*, *el-Kavlfi’n-nefs*, *Risâlefi’l-hîle li-def’i’l-ahzân*, *Risâle fi mâhiyyeti’n-nevmve’r-rü’yâ*.⁴¹⁵

4.1.1. Risâle fi’l-Hîle li-Def’i’l-Ahzân Hakkında

Çalışmamızda Kindî’nin ele alacağımız eseri ise *Risâle fi’l-Hîle li-Def’i’l-Ahzân*’dır. Süleymaniye Kütüphanesi’nde⁴¹⁶ yazma nüshası bulunan eserin 3 neşri yapılmıştır. Mustafa Çağrııcı ise Süleymaniye’de bulunan nüsha ile bu 3 neşri karşılaştırarak eseri “Üzüntüden Kurtulma Yolları” adı ile Türkçeye çevirmiştir.⁴¹⁷ Eserin bir tercümesi de Mahmut Kaya’nın *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* eserinin içinde “Üzüntüden Kurtulmanın Çareleri” başlığı ile yer almaktadır.⁴¹⁸

Kindî’nin kaleme aldığı *fi’l-Hîle li-Def’i’l-Ahzân* risâlesi, İslam dünyasında felsefî mahiyetteki ilk ahlâk kitabı, üzüntü ve ölüm korkusu konularına değinen, ahlakî ve psikolojik mahiyetteki ilk kitap olma özelliğini korumaktadır. Eserin ilk nâşirlerinin biri olan Richard Rudolf Walzer önce, Kindî’nin bu eseri Yeniplatoncu Aristo şârihi Themistius’un (317-385) kaybolan bir eserinin kopyası olduğunu iddia etmiştir. Daha sonra kaleme aldığı başka bir makalesinde ise Kindî’nin, Seneca’nın (4-73) fikirlerinden etkilendiğinden söz etmiştir. İlk iddiası kanıtlarıyla birlikte Abdurrahman

⁴¹³ Mahmut Kaya, “Kindî”, 26: 49.

⁴¹⁴ Mahmut Kaya, “Kindî”, 26: 50.

⁴¹⁵ Mahmut Kaya, “Kindî”, 26: 54-57.

⁴¹⁶ Ayasofya, nr.4832.

⁴¹⁷ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, çev. Mustafa Çağrııcı (İstanbul: İFAV Yayınları, 1998).

⁴¹⁸ Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2001), 37-53. Mahmut Kaya, “Kindî”, 26: 56.

Bedevi tarafından çürütülmüştür. İkinci iddiasında ise Kindî ve Seneca'nın metinlerinde geçen sperma aşamalarının benzerliği sebebiyle Kindî'nin Seneca'nın fikirlerinden haberdar olduğu kabul edilir. Bununla birlikte spermanın dünyaya gelişi, hayat ve hayatın geçiciliği, ölüm ve ötesi gibi konuların İslam'da temel öğretiler olması sebebiyle bu iddia tümüyle kabul edilebilir değildir.⁴¹⁹

Abdullah Bedevi tarafından neşredilen fakat kime ait olduğu konusunda ve tercüme olup olmadığı konusunda da bir kesinliği bulunmayan “Risâletü Eflâtûn ilâ Furfiriûs fi hakîkati nefyi'l-hemm ve isbâti'r-ru'yâ...” adlı risâle ile Kindî'nin fi'l-Hîle li-Def'i'l-Ahzân'ı arasında benzerlikler olduğu ortaya çıkarılmıştır. Mustafa Çağrıçı, *Üzüntüyü Yenmenin Çareleri*'nde Kindî'nin bu eserden yararlanmış olsa bile tek kaynağının bu olmadığını belirtir. Söz gelimi Seneca'nın Kitabu'l Gadab isimli eserinden bir hikâye benzerliği olduğunu ve Stoacı apathie/etkilenmeme/ duygusuzluk idealinin de metne yedirildiğini söylemek mümkündür.⁴²⁰ Kindî her ne kadar Yeniplantonculuk ve Stoa'dan etkilenmiş ve faydalanmış olsa da bu görüşlerini İslamî sahaya aktarmayı, dönüştürmeyi ve mezcedebilmeyi başarmıştır. Eserindeki İslamî unsurlar da bunun bir göstergesidir.⁴²¹

Fi'l-Hîle li-Def'i'l-Ahzân'ın etkilendiği eserler olduğu gibi etkiledikleri de olmuştur. Mustafa Çağrıçı'nın aktardığına göre bu eserler; Ebu Bekir er-Râzî'nin “*Tıbbü'r-Ruhanî*”si, Belhî'nin “*Mesâlihu'l-Ebdânve'l-Enfûs*”ü, Râğıb el-İsfahânî'nin “*ez-Zeria*”sı, İbnMiskeveyh'in “*Tehzibü'l-Ahlâk*”ı, İbnSînâ'nın “*Risâle fi'l-Hüzn*”ü, İbn Hazm'ın “*el-Ahlâk ve's-Siyer*”i, Gazzâlî'nin eserlerinden bazı bölümleri, Tûsî'nin “*Ahlâk-ı Nâsırî*”si, Kınalızâde'nin “*Ahlâk-ı Alâî*”si, Muhyî-yi Gülşenî'nin “*Ahlâk-ı Kirâm*”ı bunlardandır.⁴²² Çalışmamız da adı zikredilen bu eserler ele alınacaktır. Şimdi fi'l-Hîle li-Def'i'l-Ahzân ile başlayalım:

⁴¹⁹ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 20-22.

⁴²⁰ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 22-26.

⁴²¹ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 27.

⁴²² Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 28-41.

4.1.2. Üzüntüyü Yenmenin Çareleri

Kindî'ye göre acının sebebini bilmek bizi şifaya götürür. Bu sebeple hüznü giderebilmek için de hüznün manasını ve neyin hüzne sebep olduğunu bilmek gerekir.⁴²³ Bu mantıkla hareket eden Kindî hüznü, “sevileni kaybetme ve arzulanan şeyi elde edememe nedeni ile ortaya çıkan psikolojik bir acı” olarak tanımlar.⁴²⁴

Âlemde her an meydana gelen oluş ve bozuluş sevdiğimiz şeyleri kaybetmeden, devamlı olarak bizimle olmasını engeller. Oluş ve bozuluşun olduğu yerde değişimler ve kayıplar kaçınılmazdır. Oysa akıl âlemi bunun zıddıdır. Akıl âlemi istemediğimiz zararların, ölümün bile ulaşamayacağı bir yerdir. Dolayısıyla seveceğimiz şeyleri kaybolacak, değişime uğrayacak, tehlikelere maruz kalacak kevn ve fesad âleminden seçmek yerine kalıcı, başka insanların saldırılarına kapalı olan akıl âleminden seçmeliyiz ki hüzne kapılmayalım.⁴²⁵ Arzuladığımız, sevdiğimiz şeyleri akıl âleminden seçmeli, bunlardan faydalanmalı ve mutlu olmaya çalışmalıyız. Mutsuz olmaktan ise kaçınmalıyız, uzak durmalıyız. Kindî'ye göre işte bu hal şerefli kralların ahlâkıdır. Akıllı olan insan ise bayağı bir ahlâkı benimsemektense şerefli kralların ahlâkını benimsemelidir.⁴²⁶

Kindî, aklın dışında, alışkanlıkların da hüznle ilişkili olduğuna işaret ederek sevdiğimiz şeylerin kısmen alışkanlıklara bağlı olduğunu ileri sürer. Eğer elde ettiğimiz şeyler için sevinmeyi ve kaybettiğimizde de teselli olmayı alışkanlık haline getirirsek bu nefsimiz için iyi bir terbiye unsuru olur.⁴²⁷ Ruh terbiye etmek ve iyileştirmek bedeni iyileştirmek ve terbiye etmekten daha önemlidir. Çünkü ruh ebedidir. Kindî de bu sebeple nefse yapması ağır gelen şeylerin ağırlık derecesini yavaş yavaş arttırarak alışkanlık seviyesine çıkartılması gerektiğini söyler. Böylece insan acılara karşı daha dayanıklı olur ve daha kolay teselli olur.⁴²⁸

Kindî risalesinin bundan sonraki bölümünde üzüntüyü yenmenin yollarından maddeler halinde bahsetmiştir:

⁴²³ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 49.

⁴²⁴ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 51.

⁴²⁵ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 51, 53.

⁴²⁶ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 53.

⁴²⁷ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 55, 57, 59.

⁴²⁸ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 59, 61, 63.

Üzüntüyü Yenmenin Başlıca Yolları

1. Üzüntü bizim yaptığımız bir şeyden kaynaklanıyorsa o işi yapmayı bırakmamız gerekir. Eğer üzüntü verdiği halde biz bu işi yapmaya devam ediyorsak ve üzülmeyi de istemiyorsak o halde aklımızla çelişiyoruz demektir. Üzüntünün sebebi başkasından kaynaklı ise gücümüz yetiyorsa o sebebi ortadan kaldırmamız gereklidir. Eğer ki üzüntü sebebini kaldırmaya gücümüz yetmezse başımıza gelmeden de üzülmemeliyiz. Çünkü üzüntü veren şeylerin ortadan kalkma ihtimali vardır. İhtimal dâhilinde ve henüz ortamda bulunmayan şeyler için üzülmememiz gerekir. Hüzün kaçınılmaz olarak başımıza geldi ise bunun geçiciliği bize bir süre teselli verir. Ama bu üzüntü veren şeyi ortadan kaldırmak için çabalamak gerekir.

2. Kindî, üzüntüden kurtulmanın bir diğer yolunu Kral İskender'in annesiyle olan hatırasını anlatarak göstermektedir. Bu hikâyeye göre İskender ölüm döşeğindedir ve annesi onun bu durumuna üzülmemektedir. Annesini teselli etmek isteyen İskender, dünyanın faniliğinden bahseder. Kendisinin şerefli kralların ahlâkına sahip olduğunu ve ona göre davranacağını, annesinin de böyle davranması gerektiğini söyler. Ölümünün ardından ise Afrika, Avrupa ve Asya'daki insanlara haber gönderilip bir davet verilmesini ister. Fakat bu davete hayatında hiçbir sıkıntı ile karşılaşmamış, hiçbir acı yaşamamış olanların katılabileceğini belirtir. Davet günü gelir fakat davete kimse katılmaz. Kral İskender'in annesi davete neden hiç kimsenin katılmadığını sorunca, herhangi bir musibete, acıya uğramamış hiç kimse bulunmadığından davete kimsenin katılmadığı söylenir. Kral İskender'in annesi de oğlunun böylece kendisini teselli etmek istediğini, dünyada bu acıyı yaşamış ilk insan olmadığını anlar. Dünya üzerinde herhangi bir musibete, üzüntü veren bir şeye uğramamış hiçbir insan yoktur. Krallar ve onların aileleri bile başlarına üzüntü veren bir şeyin gelmesinden kaçamamışlardır.

3. Bu maddede faniliğe vurgu yapan Kindî, sevdiği şeylerin mahrumiyetini ya da kaybını yaşayan insanların bu durumlarına razı geldiklerini belirtir. Evlat acısı ya da mal mülk kaybı yaşayanlar üzülseler de mutlu olabilmenin bir yolunu bulmuşlardır. Çünkü bunlar fanidir, gelip geçici nimetlerdir. Hatta hüzün de eşyanın tabiatında var olan değil sonradan ortaya çıkan arızı, gelip geçici bir durumdur. Kindî'nin buradaki

vurgusu da akıllı insanadır. Ona göre akıllı insan bu nimetlerin faniliğini bilen ve ona göre davranan insandır.

4. Kindî cahil insanı ise başına hiçbir üzüntü veya musibet gelmesini istemeyen kimse olarak tanımlar. Çünkü o başına musibet gelmesini istemeyerek imkânsızı istiyor demektir. Oluş (kevn) ve bozuluşun (fesad) olduğu yerde insanın başına bir musibetin gelmesi kaçınılmazdır. İmkânsızı isteyen insan ise bedbaht bir insandır.

5. İnsan eğer kendisinden başkasının da elde edebileceği şeylere sahipse bunları ileride kaybedebileceği anlamına gelmektedir. Kindî'ye göre insan seveceği şeyleri akıl âleminde seçmeli, manevî yönünü güçlendirmeli ve kendini bu erdemli yola yönlendirmelidir. Bu âlembaşka insanların el uzatamadığı, yalnızca bize ait olan bir âlemdir. Kindî, insanın yalnızca bu uhrevî âlemden kaybettiklerine karşı duyduğu hüznü haklı görür. Ayrıca Kindî, hasetçi insana da dikkat çekmiştir. Ona göre insan, herkesin sahip olabileceği maddî şeylere sahipse ve bunlara dost ya da düşman hiç kimsenin sahip olmasını istemiyorsa o halde bu insan hasetle nefisini kirletmiştir ve aşağılık bir ruha sahiptir.

6. Kindî'nin üzüntüden kurtulmak için ileri sürdüğü bir diğer şeyse ortak maddî menfaatlere emanet vurgusu yapmasıdır. Bu emanetlerin asıl sahibi Allah'tır. İnsan emanetleri geçici süre elinde bulundurur. İnsan bir gün bu emanetlerin elinden alınabileceğini aklından çıkarmamalıdır. Eğer asıl mülk sahibi Allah emanetleri geri aldığı anda insan gönül hoşluğu içinde rıza göstermişse şükrünü yerine getirmiş sayılır. Aksi halde insan adaletsizlik etmiş olur ve bu bayağı insanların ahlâkıdır. Emanetler insanın elinden düşman eliyle çıkmış olsa bile üzüntüye kapılmamak gerekir. Çünkü insan kimsenin mülküne geçiremeyeceği, kendisine ait manevî değerlerin elinden olmasından dolayı Allah'a şükretmelidir.

7. Kindî üzülmek istemeyen kişiye, kaybettiğinde üzüleceğin maddî şeylere sahip olma, der. Eğer insan maddî şeylere sahip olmadığı halde yine de üzüntü duyuyorsa o halde hüznün kaçınılmazdır. Bu durum ise çelişki doğurur. Çünkü insan ya sahip olmadığından ya da kaybettiğinden hüznü kapılır. Oysa akıllı insan aklını sürekli olarak bunlarla meşgul etmez, mümkün olduğunca aklını bunlardan uzak tutar. Böylece hüznün insan için zorunlu olmaktan çıkar.

Kindî burada Atinalı Sokrat ile ilgili bir diyalogu da bize aktarır: Atinalı Sokrat'a "Üzülmemeyi nasıl başarıyorsunuz?" diye sorulur. O da: "Çünkü kaybettiğim takdirde üzüntüsünü çekeceğim şeye sahip olmuyorum" der. Kindî'nin risâle boyunca bize bahsettiği şey de aslında budur. Risâlede Sokrat'la ilgili bir hikâye daha yer alır: Sokrat bir seferinde kırık bir küfenin içine oturmuştur. Kuyumcuyla konuşur. Ona "Kaybettikten sonra üzüntüsünü çekeceğimiz şeye sahip olmamalıyız" der. Kuyumcu da ona "İçinde olduğunuz küfe parçalanırsa sizi ne koruyacak?" diye sorar. Sokrat da küfe parçalansa bile mekânın varlığını koruyacağını ifade eder.

Kindî, kaybedildiğinde üzüntü verecek şeyler için bir hikâye daha anlatır: Roma Kralı Neron'a pahalı, şeffaf bir çardak hediye edilir. Kral bu hediyeden çok memnun olur, etrafındakiler çardağın güzelliğinden bahseder. Kral, değer verdiği yanındaki filozofa hediye hakkındaki görüşünü sorar. Filozof ise bu hediye karşısında kralın yoksulluğunun ortaya çıktığını ve ileride bununla bir musibete uğrayacağını haber verir. Kral bu sözler karşısında şaşırır ve filozofa ne demek istediğini sorar. Filozof, krala bu hediyeyi bir gün kaybederse aynısını bir daha bulamayacağını söyler. Aynısını bulamayınca da ömrü boyunca bunun eksikliğini hissedeceğini ve bu durumun kral için bir musibet olacağını anlatır. İlerleyen yıllarda da olay filozofun dediği gibi gerçekleşir.

Kindî'nin bu hikâyelerle bize anlatmak istediği gerçekten ihtiyacımız olmayan şeylere sahip olmamamız gerektiğidir. Aksi halde hepimiz için kayıplara uğramak ve hüznün duymak kaçınılmaz olacaktır.

Kindî'ye göre Allah hiçbir şeyi eksik yaratmamıştır aksine her şey kendine yetecek durumdadır. Yaratılanlar içinden sadece insan hep daha fazlasını elde etmek isteyip hüsrana uğrayandır. Kindî'nin burada söylediği söz günümüz insanının yaşayışına da ışık tutacak niteliktedir: "Bir insanın nefsi, kendi varlığına ait olmayan şeylerle kendisini meşgul ediyorsa onun ebedi hayatı yıkılır; üstelik fani hayatındaki yaşayışı da ona dert olur; hastalıkları çoğalır; acıları dinmek bilmez." İnsanın fitratına aykırı işlerle meşgul olması Kindî'ye göre insana zarar verir.

Düşüncelerini desteklemek için Kindî 'gemi yolcuları' hikâyesinden bahseder. Bir grup insan memleketlerine gitmek için gemiye binerler. Gemi insanların ihtiyaçlarını

gidermesi için bir süre mola verir. Bu sürede insanların bazısı neye ihtiyaçları varsa onu temin edip kimseyle itişip kakışmadan geminin en iyi yerine geçerler. Bazıları ormanın güzelliği, hoş kokuları ve kuş cıvıltıları karşısında büyülenmiş halde sadece ihtiyaçlarını karşılayıp gemiye geri dönerler. Onlar da rahat ve güzel yerlere yerleşmişlerdir. Üçüncü grup ise ihtiyaç duydukları şeylerin bulunduğu bölgeden çıkmadan orada bulunan değerli taşları ve çiçekleri toplamaya başlarlar. Gemiye döndüklerinde ise hem onlara dar bir alan kalmıştır hem de toplayıp getirdikleri şeyler onların yerini daha da daraltmıştır. Üstelik bir de korumaları gereken değerli taşları vardır. Yerleştikleri alanın dar oluşu bir yandan taşlarını zararlara karşı koruma endişeleri diğer yandan onları endişeye ve hüzne sevk eder.

Kindî'nin bahsettiği son grup ve dördüncü ise asıl ihtiyaçlarını, gidecekleri vatanlarını hatta kendilerini bile unutmuş bir halde ormandaki çiçekleri, değerli taşları toplamakla meşgul olan insanlardır. Bu insanlar ne zamanın geçtiğini anlıyor ne de kendilerini bekleyen tehlikelerden haberdardılar. Geminin kaptanı gitme vaktini haber verdiğinde kimisi bu sesi duyup geldi. Ama ihtiyaçları olmayan, kendilerine yük olacak, eziyet verecek şeyleri de yanlarında getirmişlerdi. Üstelik bu son gelenlere gemide yer de kalmamış, bir süre sonra solup gidecek, bozulacak şeylerle ayakta kalakalmışlardı.

Kaptanı hiç duymayanlar ise bu tehlikeli yerde kalmış ve hepsi çeşitli felaketlere maruz kalmışlardı. Onların durumunu bilmeyenler onlara üzülürken, bilenler için ise bu durumları ibret olmuştur. Kaptanı duyup gemiye son anda yetişen grubun yanında getirdikleri ise bir süre sonra bozulmaya başlar. Kötü kokular yaymaya başlayan bu çürümüş çiçek ve değerli taşları denize atmaktan başka çare bulamazlar. Bir süre sonra da kaldıkları yerin darlığı ve ihtiyaçları dışı getirdikleri şeyleri koruma stresinden dolayı hastalığa yakalandılar. Kimisi gemide ölürken kimisi de vatanına ancak hasta bir şekilde ulaşmıştır. İhtiyacını karşılayıp ormanın büyüüne kapılıp seyretmekten dolayı geç kalanlar geniş yer bulamamışlardır. İhtiyacını karşılayıp hemen gemiye dönen ilk grup ise hem en geniş yere yerleşmişler hem de sağlıklı halde kalabilmişlerdir. Kindî anlattığı bu hikâye ile gerçek ihtiyacı olandan fazlasını elde etmek için uğraşmamak gerektiğinin mesajını verir. Çünkü bunlar insana hem varlıklarıyla yük olur hem de onların korunma ihtiyacı insana yük olur, zahmet verir. Bir gün yok olup gittiklerinde ise insan eli boş bir halde çektiği zahmetle, duyduğu hüznle kalır.

Kindî hüznle baş etmenin yollarını gösterirken diğer yandan üzüleceksek de neye üzülmemiz gerektiğini bize söyler: İnsan gerçek vatanından ayrıldığına üzülmelidir. Kindî'nin gerçek vatan ile kastı âhret yurdu olmalıdır. Çünkü oradan herhangi bir musibetin, kaybın, yokluğun olmadığı yer olarak bahseder. Kindî hüznü hep akılla ilişkilendirir. Ona göre hüzünden kurtulduğuna sevinen cahildir. Eğer insan üzülmemeye karşı direncini kaybettiyse o halde üzülmelidir. Çünkü üzülmemek aklın özelliğidir. Kindî'nin burada "hüzünden kurtulduğuna sevinen cahildir", derken kendi görüşlerine tezat bir söz söylemiş gibi gözükmektedir. Kindî herhalde aslî vatanından ayrı kaldığına üzülmeyeni akılsız olarak nitelemiştir.

8. Kindî risalenin sonunda ölüm korkusuna da değinmiştir. Ona göre ölüm bizatihi ile kötü değildir. Çünkü ölüm insanı tamamlar. Ama ölüm korkusu kötü bir şeydir. Kindî'ye göre ölüm olduğu için varlık vardır. Ölüm olmasaydı varlıktan söz edemezdik. Dolayısıyla ölüm, bir son değil bir tamamlayıcıdır. Ölümde bir kötülük yoksa bu durumda yaşadığımız diğer kayıplar için de kötülük söz konusu değildir.

Ölüm korkusunun bilgisizlikten kaynaklandığını söyleyen Kindî, burada bir benzetmeye yer verir: Karaciğerde bulunan ve başka bir organı da bilmeyen bir besin eğer akli olsaydı başka bir yere gitmeyi istemezdi. Daha iyi bir forma kavuşacak olsa bile, karaciğerden ayrılmak onu üzerdi. Aynı şekilde rahimdeki cenin de dünyaya gelmek istemez. Fakat dünyanın genişliği ve yerinin rahatlığını gördükten sonra da bir daha rahme dönmek istemez. İnsan ölümden de işte böyle korkar. Ölmek istemez. Ama hiçbir acının, üzüntünün, kaybın bulunmadığı âhret âlemine göç ettikten sonra da dünyaya dönmeyi istemez. İnsan ölüm hakkında bilmediğinden korkar.

9. Kindî'nin hüzünden kurtulmak için tavsiye ettiği bir diğer yol da insanın musibetlerden sonra elinde kalanı düşünmesidir. Eğer elinde kalanı düşünürse bu kendisi için teselli kaynağı olacaktır.

10. Maddi kayıplar yaşanılan bir musibet ise aynı derece başka bir maddi kaybın yaşanmasına engel olduğundan bu musibet insan için bir nimettir. Çünkü bu kayıp başka bir kaybın üzüntüsünün azalmasını sağlamıştır. Kindî'nin burada bahsettiğini daha iyi anlamak için kayba gemi yolcuları hikâyesini örnek verebiliriz. Gemide ihtiyaç fazlasını yanlarında getiren insanların bir süre sonra bu yanlarında getirdikleri

şeyler çürümüş, bozulmuştu. Kendileri için kıymetli olan bu şeyleri denize atmak zorunda kalmışlar ve bir kayıp yaşamışlardı. Kindî'nin bu son maddesinde bahsettiğine göre aslında bu kayıp, gemi yolcuları için bir nimettir. Çünkü bir kere kıymetli eşyalarını kaybederlerse bu musibete bir daha uğramayacaklardır. Böylelikle bir musibet başka bir musibeti engelmüş olur.

Kindî risâlenin sonunda şerefli kralların ahlâkından bahseder. Ona göre sadece kendi varlığını en yüce erdemlere taşımakla meşgul olan kimse şerefli kralların ahlâkına sahiptir. O kimse öfke ve şehvet duygularının da kölesi değil hâkimidir. İşte bu en yüksek ahlaktır.⁴²⁹

4.4.2. Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî

Ebû Bekir Râzî, İslam tarihinde hekim-filozof olarak karşımıza çıkar. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmasa da 251/865 yılında Rey'de doğduğu tahmin edilmektedir. Batlıların daha çok 'Rhazes' adıyla bildikleri Râzî, gençliğinde bir dönem müzikle ilgilenir. Fakat daha sonra kuyumcуда çalışırken kimyaya merak salar. Gözlerinin rahatsızlığı sebebiyle bundan da vazgeçmek zorunda kalır. Râzî'nin tıp tahsiline ne zaman başladığı tam olarak bilinmese de "Arapların Galeni" unvanını almış olması tıp ilmine önemli katkılar yaptığını göstermektedir.⁴³⁰ Nitekim Bağdat'ta bulunduğu esnada muntazam bir sistem kurduğu hastanede başhekimlik de yapmıştır.⁴³¹

Râzî, Sîretü'l-felsefiyye adlı eserinde ilme ne kadar önem verdiğinden, sabırla çalışıp devamlı surette yazdığından ve 200'e yakın eser bıraktığından bahseder. Eserlerinin hepsi günümüze ulaşmamış, kaynaklar eser sayıları hakkında ihtilaf etmiş olsalar da Râzî'nin özveri ve çalışmaları göz ardı edilemez. 313 yılında Rey'de vefat eden Râzî, tıp ve felsefe başta olmak üzere geometri hariç çağının bütün ilim dallarında eser vermiştir.

Râzî'nin felsefî görüşlerinin oluşmasında Eflâtun etkili olmuştur. Deist bir dünya görüşü benimseyen Râzî, insanın Allah'ın verdiği akıl ve adalet yetileri ile dünya

⁴²⁹ Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 63-103.

⁴³⁰ Mahmut Kaya, "Ebû Bekir Râzî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 34: 479.

⁴³¹ Mahmut Kaya, "Ebû Bekir Râzî", 34: 484.

düzenini sağlayabileceğini ve mutlu bir yaşam süreceğini, bunlar için de din ve peygambere gerek olmadığını ileri sürer. Bu fikirleri sebebiyle sert bir şekilde eleştirilere maruz kalan Râzî, mülhîd ve zındık olarak nitelenir.⁴³²

Günümüze ulaşan eserlerinden bazıları şunlardır: *et-Tıbbü'r-Ruhaî*, *es-Sîretü'l-Felsefiyye*, *Ahlâku't-Tabib*, *Kitabü's-Şükük 'ala Calinus*, *Makale fimaba'de't-tabi'a*, *el-Havi*.⁴³³

4.2.1. et-Tıbbü'r-Ruhanî Hakkında

Râzî'nin bizim inceleyeceğimiz eseri et-Tıbbü'r-Ruhanî'dir. Eseri 1939'da ilk defa Paul Eliezer Kraus 'Resa'il Felsefiyye' (s. 15-96) içinde Kahire'de yayımlamıştır. Arthur J. Arberry 'The Spiritual Physick of Rhazes' başlığıyla 1950 yılında İngilizceye çevirmiştir. Türkçeye ise Hüseyin Karaman tarafından 'Ruh Sağlığı' adıyla 2004'te çevrilmiş ve eser İz Yayıncılık'tan neşredilmiştir.⁴³⁴ Bizim çalışmamızda ele aldığımız et-Tıbbü'r-Ruhanî tercümesi ise Mahmut Kaya'nın 'Felsefe Risaleleri' adıyla çevirdiği Râzî'nin birkaç risâlesinden oluşan kitaptır. Risâle 'Üzüntüden Kurtulma Üzerine' başlığıyla on ikinci bölümde yer alır.

Râzî, Tıbbü'r-Ruhanî ile Kindî'den sonra İslam ilim sahasında ahlâkî kelimadan ayrı olarak ele alan ikinci düşünürdür. Dinden ziyade akla verdiği önem, "insan psikolojisini ve toplumsal gerçeklikleri esas alarak felsefî bir ahlâk anlayışını temellendirmeye çalışan Râzî'nin bu eseri kendi alanında bir ilk sayılır." Tıbbü'r-Ruhanî, tıbbi konulardan ziyade ahlâkî iyileştirilmesi ile ilgilenir.⁴³⁵ Nefs, akıl, hazzın eleştirisi, gam, ölüm korkusu gibi konular üzerinde durur. Şimdi Tıbbü'r-Ruhanî kitabının 'Üzüntüden Kurtulma Üzerine' başlığı altında Râzî'nin hüznü hakkındaki görüşlerini inceleyelim:

⁴³² Mahmut Kaya, "Ebû Bekir Râzî", 34: 479.

⁴³³ Mahmut Kaya, "Ebû Bekir Râzî", 34: 484-485.

⁴³⁴ Mahmut Kaya, "Ebû Bekir Râzî", 34: 484.

⁴³⁵ Ebû Bekir er-Râzî, *Felsefe Risaleleri*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 33.

4.2.2. Üzüntüden Kurtulma Üzerine (gam)

Râzî, ‘Üzüntüden Kurtulma Üzerine’ adını verdiği risalesinde üzüntüyü sevilen kimsenin kaybıyla ortaya çıkan bir hal olarak tanımlamıştır. İnsanın aklına ve bedenine verdiği zarardan dolayı üzüntüden kurtulmak gerektiğinden bahsetmiştir. Bu düşüncelerinin Kindî ile benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz.

Râzî üzüntüden kurtulmak için iki yol göstermektedir: Ortaya çıkmadan önce önlem alma, ortaya çıktıysa en az zararlarla atlattır. Râzî’ye göre üzülmemek için seveceğimiz çok fazla şeye de sahip olmamız gerekir. Çünkü bunların elimizden çıkması ve başkalarının sahip olması kuvvetle muhtemeldir. Kindî gibi Râzî de akli ön plana çıkarmakta ve akıllı bir kimsenin duygusal hislerin verdiği geçici zevke kapılmaması gerektiğini önermektedir. Râzî iki türlü üzüntü ayrımı yapar: Ona göre sevdiği bir şeyi kaybedenin üzüntüsü ile ona hiç sahip olmamanın verdiği üzüntü aynı değildir. Eğer o arzulanana şeye sahip olsak ve sonrasında onu kaybetsek bile bu durumun verdiği üzüntü hiç sahip olmamanın verdiği üzüntüden daha fazladır. İşte akıllı insan herkesin sahip olabileceği o arzu edilen şeye sahip olmaktan vazgeçer ve üzüntüyü baştan kabullenir. Bu sahip olup kaybetmenin verdiği üzüntüye de denk değildir.⁴³⁶

Râzî ayrıca Kindî’den farklı bir iddia ortaya atar. Ona göre insanın sahip olduğu şeylerin verdiği mutluluk, onları kaybettiğinde ortaya çıkan üzüntüden çok değildir. İnsan sevdiği şeylerin varlığına alışmıştır ve kaybedeceğini hiç düşünmez. Aksine bu sevdiği şeye sahip olmayı kendisinin hakkı olarak görür ve verdiği mutlulukla da ilgilenmez. Ama sevdiği şeyleri kaybettiği zaman bunun verdiği üzüntü kısa süreli olsa bile ona sahip olduğu bütün anlardaki mutluluğundan daha fazladır.

Râzî’nin üzüntüden kurtulmak önerdiği bir başka yol ise ölümü düşünmektir. İnsan bir gün sevdiklerini kaybedeceğini aklından çıkarmamalıdır. Üzüntü veren bu kaçınılmaz ayrılık gelmeden önce insan bunun olacağını ne kadar iyi aklına yerleştirirse üzüntüsü de o kadar hafif olacaktır. Bunu yapamayacak insan içinse Râzî, sevdiklerinden birini vazgeçilmez olarak seçmesini ister. Eğer insan sevdiği başka birinin kaybını yaşayacak

⁴³⁶ Ebû Bekir er-Râzî, *Felsefe Risaleleri*, 146.

olursa bu vazgeçilmez kişiyi onun yerine koyacak ve kaybına duyduğu üzüntüyü azaltacaktır.

Üzüntü meydana gelmişse yani insan bir kayıp ya da kayıplar yaşamışsa o halde ne yapılmalıdır? Râzî bu soruya Kindî'den farklı cevap vermemiştir: Kevn ve fesad. Her şeyin bir başının olduğu bu dünyada her şeyin bir de sonu olduğunu bilmek gerekir. Doğumlar kadar kayıplar da normaldir. Aksini istemek insana üzüntüden başka bir şey getirmeyecektir. Çünkü o imkânsız olanı istemiştir.⁴³⁷

Eğer insan yaşamı için hayati öneme sahip olmayan bir şeyini yitirirse onun yerine başka bir şey koyabilir. Bu sebeple üzüntüsü de uzun sürmez. Akıllı kimse bu musibet sonrasında tekrar normal hayatına dönmek için çaba harcar. Kendisini bu önemsiz şey için meşgul etmez. Sevdiğini kaybeden insan ise aslında bu üzüntüyü geçirdiği için rahatlar. Yani yitirdiği kişi tarafından gelecekte tekrar aynı üzüntüye kapılmayacağı için bundan artık emin olur. Kindî ve Râzîbu görüşte ortaktırlar.⁴³⁸

Râzî, 'Ölüm Korkusu Üzerine' başlığıyla yazdığı risalesinde ise ölüm hakkında sürekli olarak düşünmenin insanı korkuya ve hüzne sevk edeceğinden bahseder. Oysa yukarıda sevdiğimiz bir gün öleceğini aklımızdan çıkarmamamızı tavsiye etmiş, böylelikle o kaçınılmaz gün geldiğinde daha az acı çekeceğimizi ifade etmişti. İki ifadesi çelişkili gibi görünse de aslında ölüm üzerine saplantılı olarak düşünmenin bizi hüznlendirebileceğini bu sebeple de bu düşünceden kurtulmak gerektiğini söyler. Gerçekleşmesi kaçınılmaz olan bir şey için üzölmek gereksizdir. Ölüm korkusu da yersizdir. Ama insan ölümden korkup hüznleniyorsa o halde akıllı insana düşen bu korkudan, ölüm düşüncesinden uzaklaşmaktır.⁴³⁹

Kindî ve Râzî üzüntüye karşı filozofça yaşamak üzerine yol göstermişlerdir. Bu sebeple ikisi de üzüntüden kurtulmak için akla çokça vurgu yapmışlardır. Üzüntüden kurtulmak için akıldan yardım almak gerekir. Akıllı insanın kendisine fayda vermeyen

⁴³⁷ Ebû Bekir er-Râzî, *Felsefe Risaleleri*, 148-150.

⁴³⁸ Ebû Bekir er-Râzî, *Felsefe Risaleleri*, 152.

⁴³⁹ Ebû Bekir er-Râzî, *Felsefe Risaleleri*, 192.

bir hal üzere kalmayacağına ve üzüntüden kurtulmak için çeşitli yollar araması gerektiğine inanırlar.⁴⁴⁰

4.3. Ebû Zeyd el-Belhî

236/850 yılında Horasan'ın Belh şehri yakınlarında doğan Belhî, ilim dünyasında filozof, ahlâkçı, tıpçı, coğrafyacı ve hatta edebiyatçı olarak bilinir. Klasik kaynaklardan aktarıldığına göre İbn Nedim el-Fihrist kitabında, Belhî'yi edebiyatçıların arasında zikreder.⁴⁴¹ Filozof, ilim tahsili için gittiği Irak ve çeşitli bölgelerin birinde Kindî ile tanışır ve onun talebesi olur. Belhî o zamana kadar yalnızca dini ilimleri tahsil ederken hocası Kindî'nin tedrisi ile aklî ilimleri de tahsil etmeye başlar.⁴⁴²

Belhî, ilimler sahasında uzlaştırmacı bir tavır takınmış din ve felsefe, felsefe ve edebiyat uzlaşısının yollarını göstermiştir. Tefsir, coğrafya, tıp, ahlâk, siyaset, matematik, astronomi gibi çeşitli alanlarda eserler vermesi de bunu kanıtlar niteliktedir. Ayrıca Belhî'nin şu sözleri din ve felsefe uzlaşısı konusunda ne kadar ciddi olduğunu gözler önüne serer: “Din yüce felsefedir. Bir kimse dinin emirlerini yerine getirmediğiçe filozof olamaz.”⁴⁴³ Dolayısıyla Belhî dini pratik olarak yaşamakla ahlâklı olmayı birbirinden ayırmaz.⁴⁴⁴

Eserlerinin sayısını kırk üç ya da elli altıya çıkaranlar olsa da onun günümüze birisi tıp-ahlâk diğeri coğrafya alanında olmak üzere sadece iki eseri ulaşmıştır: *Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs* (tıp-ahlâk), bizim ele alacağımız eseri budur. Diğeri kitabı ise *Şuverü'l-Ekalîmdir* (coğrafya). *Şuverü'l-Ekalîm*, *Takvîmü'l-Büldân* adıyla da bilinir. Eserin tek yazma nüshası Necef'te⁴⁴⁵ bulunmuştur.⁴⁴⁶

⁴⁴⁰ Ebû Bekir er-Râzî, *Felsefe Risaleleri*, 154.

⁴⁴¹ İlhan Kutluer, “Ebû Zeyd el-Belhî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 5: 412.

⁴⁴² Ebû Zeyd El-Belhî, *Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs*, Giriş Bölümü, çev. Nail Okuyucu, Zahit Tiryaki, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2012), 22.

⁴⁴³ Belhî'nin bu sözü için bk. Beyhakî, 27. İlhan Kutluer, “Ebû Zeyd el-Belhî”, 5: 413.

⁴⁴⁴ İlhan Kutluer, “İslam Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü”, 133.

⁴⁴⁵ *Mektebetü'l-hakîm el-âmmeh*, nr.632.

⁴⁴⁶ İlhan Kutluer, “Ebû Zeyd el-Belhî”, 5: 413-414.

4.3.1. Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs Hakkında

Belhî'nin tıp-ahlâk alanındaki bu eseri İslam ilim dünyasında adeta ilklerin kitabıdır. Tıp ve ahlâk ilimlerini aynı çatı altında bir araya getiren, kendisinin de iddiasıyla ruh sağlığından ilk defa bahseden, ruhsal rahatsızlıkların bedeni etkilediğini dile getirip psikosomatik hastalık kavramına kapı aralayan, müstakil olarak sağlığın korunması konusundan bahseden ilk eserdir.⁴⁴⁷ Eser iki bölümden oluşmakta olup ilk bölüm sağlığın korunması hakkındadır. İnsan tabiatı, ev, su, hava, yeme, içme, uyku gibi ihtiyaçlar ve nelere dikkat edilmesi gerektiği gibi hususları burada ele almıştır. Ayrıca Belhî müzikle tedavi konusuna da değinmiştir.⁴⁴⁸ İkinci bölümde ise bedenî ve ruhî sağlık bozulduğunda tekrar nasıl sağlığına kavuşturulacağı, psikolojik hastalıklar, öfke, korku, hüznün gibi konuları ele almaktadır. Bizim ele alacağımız konular da bu ikinci bölümde yer almaktadır.⁴⁴⁹ Sekiz baktan oluşan ikinci bölümün yedinci babı hüznün ve kaygının giderilmesi hakkındadır.

Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs'ün Süleymaniye Kütüphanesi'nde iki yazma nüshası bulunmaktadır.⁴⁵⁰ Bizim yararlandığımız kaynak 3740 numaralı nüshayı esas almış olup Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından basılmıştır.⁴⁵¹

4.3.2. Hüznün ve Kaygının Giderilmesi İle İlgili Düzenlemeler

Ebû Zeyd El-Belhî, kendinden önceki iki filozoftan farklı olarak hüznü, kaygı ile birlikte ele alır. Belhî'ye göre kaygı, hüznün en şiddetli halidir. Bu durumu açıklamak için Belhî, kaygıyı yanan bir alev benzettirirken hüznü de bu alevin kor haline gelmiş şekli diye açıklar. Ona göre kaygı insanın yüzünün aydınlığının kaybolmasına, vücudun canlılığını yitirmesine neden olur. Kaygı aynı zamanda neşenin zıttıdır.

Belhî, üzüntünün ortaya çıkış sebebini açıklarken korkunun da çıkış sebebine değinir. Kindî ve Râzî gibi Belhî de üzüntüyü sevilenin kaybedilmesi olarak tanımlar. Korku ise hoşlanılmayan bir şeyin ortaya çıkmasıdır. Korku ve üzüntüyü psikolojik birer

⁴⁴⁷ Ebû Zeyd El- Belhî, *Mesâlihu 'l-Ebdân ve 'l-Enfûs*, Giriş Bölümü, 24.

⁴⁴⁸ Ebû Zeyd El- Belhî, *Mesâlihu 'l-Ebdân ve 'l-Enfûs*, Giriş Bölümü, 24-25.

⁴⁴⁹ Ebû Zeyd El- Belhî, *Mesâlihu 'l-Ebdân ve 'l-Enfûs*, Giriş Bölümü, 25.

⁴⁵⁰ Ayasofya, nr.3740, 3741.

⁴⁵¹ Ebû Zeyd El- Belhî, *Mesâlihu 'l-Ebdân ve 'l-Enfûs*, Giriş Bölümü, 30-31.

rahatsızlık olarak görür. Aynı zamanda ona göre bu ikisi en güçlü psikolojik rahatsızlıktır.⁴⁵² Belhî, korku ve hüznün dünyada tamamen ortadan yok olmayacağını ileri sürer. Hüznün ve korkunun olmadığı yer olarak âhireti gösterir.⁴⁵³ Sözlerini kuvvetlendirmek için de şu âyeti delil olarak verir: “Onlara ne bir korku vardır ne de üzülmürler.”⁴⁵⁴

Belhî, Kindî ve Râzî’den farklı olarak hüznü ikiye ayırır: Sebebi bilinen hüznün ve sebebi bilinmeyen hüznün. Sebepleri bilinen hüznün artık bildiğimiz tanım olan sevilen şeylerin kaybıdır. Sebebi bilinmeyen hüznü ise kalpte meydana gelen ve her daim hissedilen, insanı yaşama zevki ve mutluluğundan mahrum bırakan keder olarak tanımlar.⁴⁵⁵ Sebebi bilinmeyen hüznün verdiği ‘durgunluk’ ve ‘kırgınlığın’ geçmesinin mümkün olmadığını iddia ederken bir sonraki paragrafında bu hüznün neyden kaynaklandığını ve çözüm yollarını da göstermiştir. Sebebi bilinmeyen hüznün ortaya çıkış nedenine geldiğimizde ise bedende meydana gelen değişikliklerdir. Kanın saflığının azlığı veya kanın soğuk olmasını buna örnek olarak göstermiştir.⁴⁵⁶ Tıpkı eski Yunan tıp geleneğinde⁴⁵⁷ olduğu gibi bedende bulunan 4 sıvıdaki (ahlât-ı erbaa) değişimin insanı hem biyolojik hem psikolojik olarak etkilediği görüşündedir.

Belhî, hüznü sebebi bilinenler ve bilinmeyenler olarak ayırırken aslında Kindî ve Razi’den farklı olarak psikolojik rahatsızlıkların hem beden hem de ruhen kaynaklanabileceğini bize ilk defa göstermiş oluyor.

Belhî bu iki hüznün şifası olacak, ortadan kalkmasını sağlayacak yöntemleri de bize anlatmıştır. Vücuttaki kan oranlarının değişmesinden kaynaklanan hüznün tedavisi için kanın temizlenmesi, dengeyi yerine getirecek yiyecek ve ilaçların kullanılması gerektiğini söyler. Ruhsal tedavi için ise sosyal hayata karışmayı, biriyle sohbet etmeyi, dostluk ilişkisi kurmayı tavsiye eder. İnsanın yapmayı sevdiği şeyleri yaparak mutlu olma ve hatta müzik dinleyerek hüznü giderme gibi yollar gösterir. Belhî, sebebi

⁴⁵² Ebû Zeyd El- Belhî, *Mesâlihu ’l-Ebdân ve ’l-Enfûs*, 488.

⁴⁵³ Ebû Zeyd El- Belhî, *Mesâlihu ’l-Ebdân ve ’l-Enfûs*, 490.

⁴⁵⁴ Yûnus 10/62.

⁴⁵⁵ Ebû Zeyd El- Belhî, *Mesâlihu ’l-Ebdân ve ’l-Enfûs*, 490.

⁴⁵⁶ Ebû Zeyd El- Belhî, *Mesâlihu ’l-Ebdân ve ’l-Enfûs*, 492.

⁴⁵⁷ Ayşegül Demirhan Erdemir, “Ahlât-ı Erbaa”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), 2: 24.

bilinen hüznün dışarıdan ve içeriden olmak üzere iki tedavi şekli olduğunu söyler. Dışarıdan tedavi, başkasından nasihatler ve vaazlar dinleme yoluyla olur. Bu da doktorların bedenî hastalıklarda kullandığı ilaçların benzeridir. İçerden tedavi ise nefsin eğitilmesi ile olur. Nefis hüzne karşı çıkacak düşüncelerle eğitilir.⁴⁵⁸Belhî bu düşünceleri 9 maddede sıralamıştır:

1. Belhî'ye göre insan en çok kendi canını sever. Eğer insan kendi bedenine herhangi bir zararın geleceğini düşünürse o halde kaybetmekten korktuğu ailesi ve mal varlığı kendi canının önüne geçemez.

2. İnsanın istediği her şeyin olduğu, sevdiklerini hiç kaybetmediği bir dünya mümkün değildir. Bunun aksine insan elinde olan nimetlerden faydalanmasını bilmeli, elde edemediği şeyler için de üzülmemelidir. Kayıpların olmadığı, sürekli kazancın ve mutluluğun peşinde olmayan insanın hayatı güzelleşir.

3. Belhî bu maddede insanın sabır melekesine vurgu yapar. O, başına gelebilecek felaketler karşısında insanın sabır melekesini kaybedip üst üste felaketler yaşadığını düşünmesini ister. Bu noktada insan sabrın önemini anlayıp nefsinin sabırla eğitirse başına gelebilecek felaketler için de bir kalkan oluşturmuş olur. İnsanın sabrı ne kadar büyük olursa acıları göğüslemesi de o kadar kolay olur.

4. Başa gelen felaket ve sıkıntılar karşısında insanın kendini hüzne ve endişeye teslim etmesi zayıf tabiatlı, başarısız ve çocuk gibilerinin işidir. Ama bunlara katlanmak olgun ve kararlı insanların özelliğidir. Bu insanların felaketler karşısında gösterdikleri tahammül, sabır, olgunluk daha sonra insanlar arasında onlar için bir övgü haline gelmiştir. Belhî, insana kendi tabiatının olumsuzluklarına odaklanmaktansa olumlu yönlerine odaklanıp faziletli bir insan olmasını tavsiye etmektedir.

5. Belhî birinci maddede söylediğini burada tekrar etmiş gibidir. İnsanın nefsi var oldukça diğer her şey asılsızdır. Her şeye kendi nefsinin varlığı için katlanmalıdır. Bunun dışındakiler için şiddetli hüznün duymaya gerek yoktur.

⁴⁵⁸ Ebû Zeyd El- Belhî, *Mesâlihu 'l-Ebdân ve 'l-Enfûs*, 492-494.

6. Kindî ve Râzî’de dile getirilen ve Belhî’nin de hüzn karşısında başvurduğu benzer düşünce, insanın aynı felaketleri yaşamış, aynı acıları duymuş başka insanların da olduğunu düşünmesidir. Eğer insan acısında yalnız olmadığını, derdine ortak olanların olduğunu bilirse acısı hafifler, hüznü azalır.

7. İnsanın başına gelen felaketi küçük görüp daha büyüğünden korunduğunu düşünmesi gerekir. Böyle düşündüğünde insan küçük felaketlere hüznlenmek yerine sevinir.

8. İnsan kaçırdıklarına, kaybettiklerine üzölmek yerine elinde kalanlara bakmalıdır. Elinde kalan nimetler, kaybettiklerine karşı bir teselli kaynağı olur. İnsanın hüznü sevince döner. Bu düşüncesinde Kindî ile benzerlik göstermektedir.

9. Belhî bu son maddede hüzne boğulan insanlardan gelecek günleri düşünmesini ister. İçinde bulunulan anın ıstırap verici, acı olsa da gelecek günlerde bu sıkıntılı azalacağını ve insanın teselli bulacağını düşünmesini ister. İstenilmeyen bu sıkıntılı hal ortadan kalktığında da insanın duyduğu hüzn yerini neşeye bırakacaktır.

Belhî sıkıntılı durumlarda, felaket anlarında bu düşüncelerin hüznü ve endişeyi gidermede faydalanılacak şeylerden olduğunu söyleyerek risalesini sonlandırır.⁴⁵⁹

4.4. Râğıb el-İsfahânî

Hayatı hakkında oldukça az bir malumat bulunan Râğıb İsfahânî’nin 343/954 yılında İsfahân’da doğduğu rivayet edilir. Ömer Kara’nın belirttiğine göre Râğıb İsfahânî’nin hocaları arasında Ebû Mansûr el-Cebbân er-Râzî, İbn Miskeveyh ve İbn Fûrek el-İsfahânî, Ebü’l Abbas ed-Dabbî gibi isimleri olması muhtemeldir. Diğer birçok İslam düşünürü gibi onun da yolu hapse uğramıştır. Mümkün olduğunca resmi görevlerden kaçınmış, kendisini daha çok ilim sahasında geliştirmeye, eser kaleme almaya yöneltmiştir. Aklî çıkarımlarda bulunması ve Mutezile âlimlerinin fikirlerinden yararlanması sebebiyle Mutezilî, Ehli Beyt’e olan sevgisi sebebiyle Şîilikle itham

⁴⁵⁹ Ebû Zeyd El- Belhî, *Mesâlihu ’l-Ebdân ve ’l-Enfûs*, 494-500.

edilmiştir. Fakat Râgıb'ın itikatta Eş'ari'ye bağlı olup amelde de Şâfiî olduğu iddia edilmektedir. Bununla birlikte Şâfiî olduğu kesin değildir.⁴⁶⁰

Râgıbİsfahânî müfessir olarak öne çıkmış olmakla birlikte hem bir dil âlimi hem de ahlâk felsefecisidir.⁴⁶¹ Bu alanlarda kaleme almış olduğu eserler de onun yetkinliğini göstermektedir. Eserlerinden bazıları: *Câmi'u't-tefsîr*, *Muhâdarâtü'l-üdebâ'* ve *muhâverâtü's-şu'arâ'* ve *l-bülegâ*, *ez-Zeri'a ilâ mekârimi's-şeri'a*.⁴⁶²

4.4.1. ez-Zeri'a ilâ Mekarimi's-Şeri'a Hakkında

Bizim ele alacağımız Râgıb İsfahânî eseri ise ez-Zeri'a'dır. Süleymaniye⁴⁶³ ve Nuruosmaniye⁴⁶⁴ gibi kütüphanelerde yazma nüshaları mevcuttur. Eserin bir kısmını Yasin Muhammed İngilizceye tercüme etmiştir. Çalışmamızda esas aldığımız Türkçe çeviri ise İz Yayınları'ndan çıkmış olup Muharrem Tan'a aittir. İsfahânî, Zerîa'da 'Üzüntünün Tedavisi ve Korkuyla Mücadele' başlığı altında üzüntü hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir.

4.4.2. Üzüntünün Tedavisi ve Korkuyla Mücadele

Râgıb İsfahânî, 'Üzüntünün Tedavisi ve Korkuyla Mücadele' başlıklı yazısına adeta bir teselli ve kabullenişle ile başlar. Dünyanın acı çekme ve felaketler yeri olduğunu, bu durumun ise sürekli olarak devam ettiğini hiç sonlanmadığını belirtir. Yenilen her yiyecek ve içilen her içekte bu acı, bela ve musibetler insanı bekler.⁴⁶⁵ Râgıb İsfahânî sözlerini kuvvetlendirmek için birkaç söz ve şiire yer vermiştir. Şair Ebu Nuvvâs :

Akıllı biri dünyayı sınıadığında görür ki,
Dost kılığına bürünmüş bir düşmandır o.

Hasan-ı Basrî (r.a.)'ınKüseyir'den aktardığı şiiri bize nakletmiştir:

Bize ister kötülük et, ister iyilik; kınanmazsın
Gözümüzde, küssen de bize küsülmezsin.

⁴⁶⁰ Ömer Kara, "Râgıb el-İsfahânî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 34: 398.

⁴⁶¹ Ömer Kara, "Râgıb el-İsfahânî", 34: 398-399.

⁴⁶² Ömer Kara, "Râgıb el-İsfahânî", 34: 399- 401.

⁴⁶³ Süleymaniye Ktp., Yeni Camii koleksiyonu, nr.2973, 4113.

⁴⁶⁴ Nuruosmaniye Ktp., Nuruosmaniye koleksiyonu, nr. 2383.

⁴⁶⁵ Râgıb İsfahânî, *Erdemli Yol*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayınları, 2009), 248.

Râgıb İsfahânî, bütün insanların payına düşen üç şeyden bahseder: Bela, musibet ya da temenni payı. Ardından da bu sözünü destekleyen şu şiiri ekler:

Afetler her taraftan yağar üstüne,
Bir gün şaşsa da bir gün isabet eder ona.

Râgıb İsfahânî, hüznün tanımını çeşitlerinden bahsederek vermiştir. Kendisi hikmet ehli bir zattan aktardığını ifade ederek hüznün çeşitlerinden bahseder. Bunları da sevilen birinin kaybı ve arzu edilenin elde edilememesi olarak göstermiştir. Bu zaten bizim bildiğimiz yukarıda da geçen tanımdır. Râgıb İsfahânî bu iki hüznün sebebinden kaçınılamayacağını çünkü dünyanın her daim oluş ve bozuluş içinde olduğundan aynı hal üzere sürekli kalınamayacağını söyler. Bulduğu hal üzere ailesi ve arkadaşlarıyla başına herhangi bir musibet gelmeden yaşayacağını zanneden ve isteyen kimseyi de akılsız olarak niteler. O da daha önceki düşünürler gibi elimizde bulunanların emanet olduğunu ve bir gün geri alınacağını hatırlatır. Düşünceleri Kindî, Râzî ve Belhî ile benzerlik taşımaktadır.

İbn Rumi'nin şiirinde mürit ve halvet ilişkisinden, orada geçen zamanın mücadele süreci olduğundan bahsetmesi Râgıbİsfahânî'ye daha büyük/makro ölçekte insan ve dünya ilişkisini hatırlatmış olmalıdır. Netice itibariyle insanın dünyadaki zamanı kısıtlıdır ve bu zamanı da mücadele ile geçmektedir. Dünyada iken insanın başına bir musibet gelmesi tesadüfî değil beklenen bir olaydır. İnsan bu musibetlerin gelebileceğini aklından çıkarmamalı ve musibetlere hazırlıklı olmalıdır. Aslında İbn Rumi'nin şiiri metni veciz bir şekilde özetlemiştir. Râgıb İsfahânî de bu sebeple şiiri eserine almış olmalıdır.

Halvetlerde düşünürken görmedin mi daha önce
Akıp giden zamanın mücadele süreci olduğunu
Ondan sana mermi atılıp, beklenmedik bir üstünlüktür gelen
Bize gelen herbir şey, zorunludur diyorsan
O zaman tehlikelidir de kendiliğinden gelir
Günlerce tehlikelidir arka arkaya gelse bile
Yine nefis usanmaz gördüğü tehlikelerden.
Eğer şeyler, geçmişte benzeri gibi meydana geliyorsa
Sanma hiç de onları ansız gelirmiş gibi.

Yine daha öncekiler gibi Râgıb İsfahânî de insanın kendisini üzecek şeylere sahip olmaması gerektiğini tavsiye etmiştir. Bu tavsiyesi ile alakalı Sokrat'la geçen diyalogu

Sokrat'ın ismini vermeyerek bu kişiyi hikmet sahibi olarak tanıtmıştır. Biz bu diyaloga Kindî ve Râzî'nin de yer verdiğini görmüştük. İsfahânî bir şairin, Sokrat'ın sözlerine benzer şu sözlerine yer vermiştir:

Kendini üzecek bir şey görmek istemeyen,
Yitirdiğince umursamayacak bir şey edinmesin.⁴⁶⁶

Râgıb İsfahânî hikmet ehlinden birine yöneltilen soruyu aktarmıştır. Söz gelimi soruda “İnsanın tamamen güvende yaşaması mümkün olabilir mi?” diye sorulmuş o da “Günahtan korunup sahip olduğuyla yetindiğinde ve olması kaçınılmaz bir şey olup üzülmeyişiğinde” cevabını vermiştir.

Râgıb İsfahânî'nin gelecek hakkında üzüntü duyma konusundaki görüşleri Kindî ve Belhî ile benzerlik gösterir. Gelecek hakkında üzülmeye şu üç sebeple olabilir: Olması muhtemel, muhakkak ve imkânsız olan bir olayın başa gelmesinden korkarak duyulan hüznün. Başa gelen istenmeyen bir durumu uzaklaştırmak mümkün ise herhangi bir hüznün uğramadan bu baştan savılır. Başa gelmesi kaçınılmaz bir olayı sabırla karşılamaktan başka yapacak bir şey yoktur. Bunun için devamlı olarak hüznlenmek fayda vermez. Başına gelmesi imkânsız bir olay için hüznlenmek ise ancak aptalların işidir. Akıl sahipleri bu duruma düşmezler.⁴⁶⁷ Görüldüğü üzere fikirler daha önceki düşünürlerde de geçmiştir.

İsfahânî insanlara musibetin uğraması ile ilgili olarak şu âyete yer vermiştir: “Yeryüzüne veya kendinize isabet eden hiçbir musibet yoktur ki ona yol vermeden önce bir kitapta yazılmış olmasın. Muhakkak ki, bu Allah için çok kolaydır. Bu şunun içindir ki kaybettiğiniz için gam etmeyesiniz ve Allah'ın size verdiği ile de şımarmayasınız.”⁴⁶⁸ İsfahânî buâyete yer vererek insanlar için ilâhî yardımcıyı göstermiştir. Âyeti okuyan ve canı gönülden inananlar musibetlere karşı hazırlıklı olacak ve başına gelenden Allah'ın haberdar olduğunu ve yanında olduğunu bilecektir. Bu da insanın sabretme gücünü arttıracaktır.⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ Râgıb İsfahânî, *Erdemli Yol*, 249.

⁴⁶⁷ Râgıb İsfahânî, *Erdemli Yol*, 250.

⁴⁶⁸ Hadîd 57/22, 23.

⁴⁶⁹ Râgıb İsfahânî, *Erdemli Yol*, 250.

Râgıb İsfahânî ölüm korkusuna da değinmiş ve ölüm korkusundan dolayı gamlanmanın/hüzünlenmenin sebeplerini dörde ayırmıştır:

- a. Mide ve cinsellikle ilgili arzuları tatmin edememe endişesidir.
- b. Geride bırakılacak mal ve servetin akıbeti.
- c. Kendisini bekleyen sonu bilememe kaygısı.
- d. İşlenmiş olan günahlardan dolayı çekilen gam.

Midesini ve şehvetini tatmin edememekten korkup ölüm için hüzünlenen kimseyi Râgıb İsfahânî, bir derde başka bir dertle çare arayan kişiye benzetir. Bu da insan için içinden çıkması zor bir kısır döngüdür. Lezzet alarak yemek yemek isteyen biri açlığı seviyorsa bu makul, orta yollu bir istektir. Ama arkasında bırakacağı serveti sebebiyle hüzünlenen kimse ise cahildir. Dünya malının kıymetsiz, bayağı olduğundan bihaberdir. Ölümün bilinmezliği ve sonrası hakkında yeteri kadar malumatın bulunmayışından dolayı hüzünlenen kimse için düşünür, o kimsenin ancak gerçek bilgiyle tedavi edilebileceğini belirtir. Fakat bu gerçek bilgi ile neyi kastettiğini anlamayadık. Son olarak İsfahânî'ye göre eğer bir kimse günahları sebebiyle de hüzün duyuyor ve ölüm için gamlanıyorsa bu durumda akıl ve basiret sahibi kimselerden beklenen tövbe etmeleri ve Allah'tan bağışlanma dilenmeleridir.⁴⁷⁰

4.5. İbn Miskeveyh

Doğum tarihi ve yeri hakkında kesin bir bilgi bulunmayan düşünürün gerçeğe en yakın görüş olarak 320/932 yılında Rey'de doğduğu tahmin edilmektedir. Hayatının ilk dönemleri hakkında fazla bilgi bulunmayan İbn Miskeveyh uzun yıllar Büveyhî vezirlerinin hizmeti altında çalışmış, kütüphanecilik, defterdarlık, beytülmâl yöneticiliği, hükümdar hazinedarı ve nedimî gibi görevlerde bulunmuştur. İbn Miskeveyh çok erken yaşta saray erkânına katılmış, hem devlet hem bilim insanı olan vezirlerin talepleri ve onların geniş kütüphanelerine girebilme imkânı sayesinde tarih, felsefe, mantık, matematik ve kimya gibi ilimleri tahsil etmiştir. Büveyhî hükümdarı Adudüddeve'nin hizmetinde bulunduğu sırada saray tabibi İbnü'l-Hammar ile tanışmış ve bundan sonra tıp ilmiyle de meşgul olmuştur. 421/1030'da vefat ettiği

⁴⁷⁰ Râgıb İsfahânî, *Erdemli Yol*, 251.

tahmin edilendüşünürün ilmî ve fikrî sahalarda kendini geliştirmesinde devlet bürokratlarının ve devrindeki âlimlerle tanışmasının etkin rolü olduğu anlaşılmaktadır.

“El-muallimü’s-sâlis” unvanı alan İbn Miskeveyh tarih, felsefe, matematik, tıp, ahlâk ve edebiyat alanında eserler vermiştir. Fakat daha çok bir ahlâk düşünürü olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁷¹ Ahlâk konusunda kendisine kadar gelen birikimi tasnif edip, yorumlamış ve telif etmiştir. Ahlâkın bağımsız ve sistematik bir disiplin olmasının temellerini atmıştır.⁴⁷² Yaptığı çalışmalarla kendisinden sonraki Müslüman ahlâkçıları etkilemiştir.⁴⁷³ Bu da aldığı unvanının hakkını verdiğini kanıtlar niteliktedir.

Eserlerinden bazıları şunlardır: *Tehzîbü’l-Ahlâk*, *Tecâribü’l-Ümem* ve *Te’akibü’l-Himem*, *Câvidâb-Hired*, *el-Fevzü’l-Aşgar*, *Kitabü’l-Hevâmil* ve *’ş-Şevâmil*, *Risâle fi Mâhiyyeti’l-‘Adl*, *el-Lezzâtve’l-Âlâm*, *Risâle fi’n-Nefs* ve *’l-‘Akl*.⁴⁷⁴

4.5.1. Tehzîbu’l Ahlâk Hakkında

Bizim çalışmamızda ele alacağımız İbn Miskeveyh eseri ise Tehzîbü’l-Ahlâk’tır. Bu eser İslamî ilim sahasında ahlakî konuda yazılmış ilk sistematik kitap olma özelliğini korumaktadır. Eserin ilk tahkikli neşri Constantine K. Züreyk tarafından 1966 yılında Beyrut’ta yapılmıştır. Züreyk, eseri neşrinden iki sene sonra “The Refinement of Character” adıyla İngilizceye çevirmiştir. Eserin bir de Fransızca tercümesi bulunmaktadır.⁴⁷⁵ Süleymaniye Kütüphanesi’nde de Ayasofya bölümü nr.1957, Şehid Ali Paşa bölümü nr. 2772, Köprülü Ahmet Paşa bölümü nr. 261’de yazmaları bulunmaktadır. Bizim esas aldığımız eser ise Büyüyen Ay Yayınları’ndan çıkan Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu ve Cihat Tunç tarafından “Ahlâk Eğitimi” adıyla çevrilen tercümedir. İbn Miskeveyh, Tehzîbü’l-Ahlâk isimli eserinde ‘Üzüntünün Tedavisi’ başlığı altında hüznün konusundaki görüşlerine yer vermiştir.

⁴⁷¹ Mehmet Bayrakdar, “İbnMiskeveyh”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 20: 201-203.

⁴⁷² Mehmet Kutluer, “İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü”,267.

⁴⁷³ Mehmet Bayrakdar, “İbn Miskeveyh”, 20: 203.

⁴⁷⁴ Mehmet Bayrakdar, “İbn Miskeveyh”, 20: 206-208.

⁴⁷⁵ Mehmet Bayrakdar, “İbnMiskeveyh”, 20: 206-207.

4.5.2. Üzüntünün Tedavisi

İbn Miskeveyh'in hüznün tanımı diğer hüznün tanımlarından farksızdır. Ona göre hüznün sevilen bir şeyin kaybı ve istenilen bir şeyin de elde edilememesi sonucu ruhta ortaya çıkan, tedavisi gereken bir acıdır. Hüzne sebep olan şeyler ise maddî ve bedenî isteklerdir. Bunlara gösterilen hırs ve açgözlülük sonucu elde edilemediğinde hüznün ortaya çıkar.

İbn Miskeveyh de diğer düşünörlere benzer hüznün tedavisi ve ondan korunmak için insanlara çeşitli önerilerde bulunur. Dünya nimetlerinin geçici olduğunu ve insanın bunları ancak bir süreliğine kullanabileceğini söyler. İnsan maddî varlıklardan ebedîlik beklememelidir. Kendine karşı adil olmalı ve imkânsızı istememelidir. Kayba uğramayacak, kalıcı olanın akıl âlemi olduğunu bilmelidir. Fani olan bir şeyden beklentisi olmayan insanın üzüntüsü de olmaz.⁴⁷⁶ İnsan ihtiyacı kadarına sahip olmalıdır. Biriktirmek, mal sahibi olmak için yarışmak insana yaraşmaz. Maddî nimetler gelip geçici olduğundan bunlara önem vermek ve kayıplarına üzülmek doğru bir davranış değildir. İbn Miskeveyh bu hal üzere olunursa insanın hüzne kapılmayacağını, acı çekmeyeceğini aksine ise mutlu olacağını söyler. Eğer insan nefisini bu şekilde eğitmezse her anında bir oluş ve her anında bir bozuluşun olduğu bu fani dünyada kayıplar karşısında sabır gösteremez, her an hüznün içinde olur. Oysa elindekilerle yetinmesini bilen ve kaybedince üzülmeyen kimse de sevinç içinde olur.

Düşünür, bu bilinçlilik düzeyindeki ahlâka ulaşamayacağını ve bu davranışları alışkanlığa dönüştüremeyeceğini zanneden kimselere, insanlar arasındaki farklara bakmasını ister. İnsanların amaçları ve işlerindeki bilinçleri ve bilinçlerindeki kuvvetlerinin arasındaki fark ne olursa olsun bu insanlar işlerini severek yaparlar. Mesleklerinin aynı ya da farklı olmasını bu durumu değiştirmez. İbn Miskeveyh tüccar, asker, kumar oynayan, vefasız ve namert kimseleri misal vermiş ve hepsinin yaptıkları işle övündüğünü ifade etmiştir. O, bu insanlar için bir yargıda daha bulunur; bu kimseler yaptıkları mesleği kaybederlerse mutsuz olacaklarını düşünür, aklî dengesi yerinde bulunmayan kimselerin ise nimetlerden ve zevklerden habersiz olduğunu

⁴⁷⁶ İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk-Ahlak Eğitimi*, çev. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç, 2. Baskı (İstanbul: Büyüyenay Yayınları,2013), 242-243.

zannederler.⁴⁷⁷ İbn Miskeveyh bu paragrafta şunu demek istemiş olmalıdır: İnsan kayıplar karşısında hüzünlenmemeyi alışkanlık haline getirirse hüzünlenmez. Bu onun için olağan bir durum olur. Toplumun aşağı ve yukarı kesim mesleklerinden örnekler vererek de bunu açıklamıştır. Eğer kumar oynayan, namert ve vefasızlar bile yaptıkları işle övünüyorsa bu onlar için artık bir alışkanlık olduğu içindir. İşte insan da iyi alışkanlıklar edinirse hüzün karşısında daha güçlü durabilecektir. Alışkanlıkların davranışa etkisinden yukarıda ilk olarak Kindî bahsetmişti. İbn Miskeveyh bu göüşünü örneklendirerek detaylandırmıştır.

Risâlenin devamında da faziletli insanın işini yaptığında bilincinin kuvvetleneceğini, görüşünün güzelleşeceğini bildirir. İyi alışkanlıklara sahip olan insan nimetlerden sürekli zevk alır ve cahillerden daha çok mutlu olur. İbn Miskeveyh'e göre bu faziletli insanlar doğru yoldadır, kesin bilgiye sahiptir, sağlıklıdır, mutludur. Aynı zamanda Allah dostudur. Diğer insanlar ise zan içinde, hasta, mutsuz ve Allah'ın düşmanlarıdır. Bu düşüncesini kuvvetlendirmek isteyen İbn Miskeveyh, Yûnus sûresi, 62.âyeti delil olarak gösterir: "Allah'ın dostları için hiçbir korku yoktur, onlar üzülmeler de." İbn Miskeveyh risalede Kindî'nin fi'l-Hile li-def'i'l-Ahzân kitabına da değinmiş, böylece onun fikirlerinden yararlandığını açıkça göstermiştir. Kindî'nin hüznü insanın ürettiği ve tabii bir durum olmadığı fikrine katıldığını ifade etmiştir.

Sonraki paragrafta da Kindî'de geçen benzer düşüncelere yer vermiştir: Bir kayba uğrayan ya da bir şey elde etmek isteyen insan, istediği olmadığında hüzünlenir. Hüznünün nedenine baktığıdaysa aslında bunların tabii olmadığını anlar. Kayıplara uğrayan ya da arzularını gerçekleştiremeyen insan hüzünlenmek zorunda değildir. Hiç malı mülkü, çocuğu olmayanlar, hatta bunların kaybına uğrayanlar bile hüznünden sonra mutlu olmanın bir yolunu bulmuşlardır.

İnsan aklına yapılan vurguyu İbn Miskeveyh'de de görüyoruz. Akıllı insan başına gelen felaketlere iyice bir baktığında bu felaketlerin dünya hayatının aslında olduğunu görür. Kevn ve fesad, kazanma ve kaybetme bu fani hayat içindeki insanlar içindir. Hiç kimse bu durumlardan kaçamaz. Dolayısıyla başına istemediği bir olay gelmiş kişi

⁴⁷⁷ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk-Ahlâk Eğitimi*, 243-244.

bu felaket için özel olarak seçilmiş değildir. Akıllı insan bununla teselli olur ve hüznün gelip geçici, arızı bir hal olduğunu bilir, ona teslim olmaz.

İbn Miskeveyh açgözlü, tamahkâr kimseleri anlatırken şu misali verir: Kendisine bir demet çiçek hediye edilen kimse çiçeği koklayıp mutlu olur. Sonra çiçeği sahiplenip onu korur. Başına bir şey gelmesinden, çiçeği başkasına kaptırmaktan korkar, üzülür ve öfkelenir. İşte akıldan yoksun, açgözlü insanın durumu da böyledir.⁴⁷⁸

İbn Miskeveyh'in kıskanç insanların durumlarına da risalesinde yer vermiştir: Kıskanç insanların durumu en kötüsüdür. Onlar en bayağı, en fena hastalığa tutulmuşlardır. Bu kişiler bütün iyiliklerin, güzel hallerin kendisinde olmasını isteyen bencil kişilerdir. Düşüncelerini sarf ettikten sonra İbn Miskeveyh, 'filozoflar şöyle demişlerdir' diyerek Kindî'de geçen ifadelere yer vermiştir:

Düşmanlarına kötülük gelmesini isteyen, kötülüğü seven kimsedir. Kötülüğü seven kimse de, kendisi kötü olan bir kişidir. Düşmanı olmayan bir kimseye kötülük isteyen kişi, bundan daha kötüdür. Bundan daha da kötüsü, dostlarına bir iyiliğin ulaşmamasını isteyen kimsedir. Çünkü dostunu iyilikten mahrum bırakmak isteyen kimse, ona kötülük etmektedir. İnsanların elde ettikleri iyiliklere üzülme ve onların kavuştukları nimetleri kıskanmak, bu çeşit kötülüklerden ileri gelir.

İnsanların elinde bulunan nimetlerin hepsi emanettir. Onların gerçek sahibi Allah'tır. Allah dilediği zaman dilediği nimeti geri alır. Bu nimetin elimizden çıkmasında herhangi bir eksiklik, bir kusur yoktur. Kusur bu emanetleri kendimizin sanıp geri alındığında üzüntü duymamızdadır.

İbn Miskeveyh Allah'ın 'bize emanet verdiği en üstün şeye karşılık değersiz bir şey geri alması' sözündeki 'en üstün şeyi', Kindî'nin şu sözüne yer vererek açıklamıştır: "En üstün şeyden, hiçbir elin ulaşamadığı ve onda bize kimsenin ortak olmadığı şeyi kastediyorum." Ayrıca İbn Miskeveyh bu en üstün şeylerin de nefis, akıl ve bize verilen faziletler olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷⁹

Risâlenin sonlarına doğru Kindî'den alıntılmalarda bulunan İbn Miskeveyh'e göre eğer insanın kaybettiği her şey için üzülmesi gerekseydi bu üzüntüsü ebediyen sürerdi,

⁴⁷⁸ İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk-Ahlak Eğitimi*, 244-245.

⁴⁷⁹ İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk-Ahlak Eğitimi*, 245-246.

hiç geçmezdi. Dolayısıyla akıllı insanın bu hüzün veren şeyleri düşünmeyi bırakması ve ihtiyacı kadar mala mülke sahip olması gerekir. İhtiyacından fazlası insanı hem korkuya hem de kaybedilmesi durumunda üzüntüye sevk edecektir. Sokrat'la anlatılan ve Kindî'nin de bahsettiği hikâyeye de yer vermiştir: Sokrat'a mutluluğunun sebebi sorulur. O da “Kaybettiği zaman üzüleceği şeylere sahip olmadığını” söyler. İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk* kitabının sonunda nefse ait hastalıkların önemli türlerini anlattığını ve tedavi yollarını gösterdiğini, akıllı insanın da bu hastalıklardan kurtulmak için şifayı arayıp bulması ve tedavi olması gerektiğini anlatır.⁴⁸⁰

4.6. İbn Sînâ

Orta Çağ tıbbının önde gelen tabibi 'eş-şeyhü'r-reis' İbnSînâ'nın ilmî bakımdan donanımlı bir âlim olması tesadüfî değildir. Çünkü ilmî tartışmaların hararetle yapıldığı bir evde büyümüştü. 370 (980-81) yılında Buhara yakınlarında doğan İbnSînâ küçük yaşlardan itibaren felsefe ile haşır neşir olmuş, Kur'an'ı ezberlemiş, dil, edebiyat, akaid ve fıkıh sahalarında eğitimler almıştır.⁴⁸¹ İlim öğrenmede kendine göre bir usûl edinmiş, yeni tedris ettiği bir ilmi ilk önce hocasının rahlesinden geçerek daha sonra da kitaplara kendisi nüfuz ederek ilimlerde böyle derinleşmiştir. Henüz on sekiz yaşındayken saray hekimi olmayı başaran İbn Sînâ, babasının ölümü ve himayesi altında bulunduğu Samani devletinin yıkılmasının ardından Buhara'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bir ara vezirliğe kadar yükselse de devlet işleriyle ve erkânı ile arası bir türlü düzelmeyince ikamet ettiği bölgeyi birkaç kere değiştirmiştir. Kulunç rahatsızlığına yakalandıktan sonra ara ara hastalığı nüksetmiş ve nihayetinde Hamedan'da vefat etmiştir.⁴⁸²

İslam düşüncesinde kelamdan felsefeye geçişin ilk adımını atan Kindî ve terminolojisi ile metodunu kuran Fârâbî'den sonra İbnSînâ, kendine kadar gelen ilmî birikimi değerlendirerek felsefeye altın çağını yaşatmıştır.⁴⁸³ Bu noktada hocası sayılabilecek “Muallim-i Sâni” Farabi'yi geride bırakarak “filozofların prensi” unvanına layık

⁴⁸⁰ İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk-Ahlak Eğitimi*, 247.

⁴⁸¹ Ömer Mahir Alper, “İbn Sînâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 20: 319.

⁴⁸² Ömer Mahir Alper, “İbn Sînâ”, 20: 320

⁴⁸³ Ali Durusoy, “İbn Sînâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 20: 322.

görülmüştür.⁴⁸⁴ Bağlı buldukları gelenek içinde ise Fârâbî ve İbnSînâ dinden ayrı bir toplum düşünmemiş, toplum ve toplum için dinin gerekli olduğuna dair kanaat getirmişlerdir.⁴⁸⁵

İbnSînâ felsefe ve mantık, matematik, astronomi ve astroloji, simya, tıp ve biyoloji, psikoloji, ilahiyat, ahlâk ve siyaset, müzik gibi geniş bir perspektifte eserler vermiştir. Eserlerinden bazıları şunlardır: *eş-Şifâ*, *el-Kânûnfi't-Tıb*, *en-Necât*, *el-İşârâtve't-Tenbîhât*, *Dânişnâme-i 'Alâ'i*, *el-Mebde* ve *'l-me'âd*, *Hay b. Yakzân*, *Ahvâlü'n-Nefs*, *Lisânü'l-'Arab*, *Makâlefi'n-Nefs*.⁴⁸⁶

4.6.1. Risâle fi'l-Hüzn Hakkında

Çalışmamızda inceleyeceğimiz İbn Sînâ eseri ise Risâle fi'l-Hüzn veya Risâle fi Mâhiyyeti'l-hüzn adı ile bilinen kısa bir makaledir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde⁴⁸⁷ yazma nüshaları bulunmaktadır.⁴⁸⁸ Risâle, Abdülemîr Z. Şemseddin tarafından 1937 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır.⁴⁸⁹ Bizim bu çalışmada Mehmet Hazmi Tura tarafından çevrilen Türk Tıp Tarihi Arşivi'nde yayınlanan tercümeyi esas aldık.

4.6.2. Hüznün Mahiyet ve Sebepleri

İbn Sînâ, adı geçen İslam düşünürlerinin görüşlerine yeni bir şey eklememiş olsa da onun hüznle ilişkin düşüncelerine bakmakta fayda vardır.

İbn Sînâ'nın hüznün tanımı diğer tanımların aynısıdır. Sevilenlerin kaybı ve istenilen şeylerin elde edilememesinden doğan psikolojik acıya İbn Sînâ da hüzn demiştir. Her an bir oluşumun ve her an bir yok oluşun var olduğu bu fani dünyada sabit hiçbir şey yoktur. Dolayısıyla insan istemediği halde kayıplar yaşayacaktır. Hatta sevdiği şeylerin kaybına uğramamış kimse yoktur. Dünyevî olan her istek fanidir, gelip

⁴⁸⁴ Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ", 20: 319.

⁴⁸⁵ Ali Durusoy, "İbn Sînâ", 20: 322.

⁴⁸⁶ Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ" "Eserleri", 20: 337-345.

⁴⁸⁷ Süleymaniye Ktp. Cârullah blm. 1928/4 ve Fatih blm. 5380/2'de Risâle fi Mâhiyyeti'l-Hüzn adı ile Bağdadlı Vehbi blm. 4851'de ise Risâle fi Mâhiyyeti'l-Hüzn adı ile mevcuttur.

⁴⁸⁸ Kindî, *Üzüntüyü Yenmenin Çareleri*, 30.

⁴⁸⁹ Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ" "Eserleri", 20: 343.

geçicidir. Ama akfî ilimler, akla dayalı istekler kalıcıdır. Onların kaybindan endişeye duymaya mahal yoktur.

Diğer düşünürler gibi İbn Sînâ da hüzne uğramak istemeyenler için bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. Ona göre insanın dünyaya ait sevdiği ne varsa bunların yok olmaya, bozulmaya ve elinden kayıp gitmeye müsait yapıda olduklarını bilmesi gerekir. Ayrıca yine dünyevî isteklerin ve sevilenlerin tabiatlarında olmayan kalıcılık, devamlılık gibi haller onlardan beklenmemelidir. Elimizden kayıp gittiklerinde ya da buna niyetleri olduğunda bu durumu tabii karşılayıp büyütmemek, üzülmemek gerekir. İnsan böyle düşündüğünde sevdiği bir şeyi ya da kimseyi kaybettiğinde, istediğini elde edemediğinde üzüntüye kapılmaz. Çünkü bunun böyle olacağını zaten bilir. Sadece ihtiyacı miktarında sevdiği şeyleri yanında bulundurur. Herhangi bir kayba uğradığında bu düşünce ona teselli kaynağı olur.

Kîndî ve Râzî gibi İbn Sînâ da yüksek ahlâk seviyesinden bahsederken bu ahlâkın büyük padişahlarınkine benzediğini söylerler. Bu ahlâka sahip insanlar istedikleri şeylere hemen, hızlıca sahip olmayı istemez. İstedikleri şeyi elde ettikleri zaman da ondan büyük beklenti içine girmezler. Eğer istenilen şeyi elde edememişlerse de akıllarını bununla meşgul etmezler. Bunun aksine soysuz, aşağılık kimseler ise elde ettikleri dünyaya ait her fani şeye karşı gereğinden fazla hürmet gösterir, elinden kaybolup giden her şeyi de üzülerek uğurlarlar.

İbn Sînâ hüznün konusundaki görüşlerinin özünü şöyle belirtir: Bir kişi için hüznün kaçınılmazsa o zaman bu halden kurtulmanın yolu yoktur. Dahası sürekli olarak hüznü olması gerekir. Çünkü insan hayatında kayıplar, ölümler hep vardır ve var olacaktır. Hiç kimse bir kayba uğramaktan kaçamaz. İnsan bu durumu kabullenirse, dünyadaki her şeyin faniliğine rıza gösterirse hüznünden kurtulur.⁴⁹⁰

İbn Sînâ hüznün konusunda kendinden önceki düşünürlerle benzer görüşlere sahiptir. Bu konuda yeni bir fikir ortaya koyduğu söylenemez.

⁴⁹⁰ İbn Sînâ, *Hüznün Mahiyet ve Sebepleri*, çev. Mehmet Hazmi Tura, *Türk Tıp Arşivi Tarihi* 2, (1937/6): 33-35.

4.7. İbn Hazm

Kurtuba'nın doğusunda 384/994 yılında doğan İbn Hazm, babasının vezir olduğu dönemde hem entelektüel çevrelere yakın olmuş hem de maddî bakımdan rahat bir hayat yaşamıştır. Fakat veba salgınında babası ve ağabeyini kaybeden İbn Hazm, Endülüs Emevî Devleti'nin de dağılmasıyla birlikte zor günler geçirir. Koyu bir Emevî destekçisi olması başına iş açmış, birkaç kez hapse atılmasına sebep olmuştur. Bir ara Abdurrahman el-Murtaza'nın veziri olmuşsa da onun öldürülmesi üzerine vezirlik dönemi bitmiştir. Baskılar sebebiyle Kurtuba'dan Şâtibe'ye oradan da Vali Ahmed b. Reşîk'in davetiyle 430/1038-39 yılında Mayurka adasına geçer. Malikî âlimi ile tartışmalarının üzerine burada kalmayıp ertesi yıl İşbiliyye'ye (Sevilla) giden İbn Hazm'ın Abbâdî Hükümdarı Mu'tazîd Billâh Abbâd b. Muhammed tarafından kitapları yakılmıştır. Gittiği yerlerde bir türlü rahat edemeyen İbn Hazm'ın son olarak atalarının memleketi Leble'ye (Niebla) göç ettiği aktarılır. 456/1064 yılında vefatına kadar da burada kalmıştır.⁴⁹¹

İbn Hazm tahsiline babasının vezir olduğu sırada sarayda başlar. Burada okuma yazma öğrenip hafız olur. Kurtuba'da iken şiir meclislerine katılır, fıkıh, hadis ve kelim dersleri alır. Aynı zamanda dil, mantık, tarih, edebiyat da öğrenir. Meriye'de iken dinler tarihi ile ilgilenmesi üzerine Yahudi bir çevre edinir. Meserrecilik felsefi akımı ile tanışır.

İbn Hazm'ın fıkıhta önceleri Malikî ve Şafiî olduğu daha sonra ise Zâhirîliğe intisap ettiği belirtilmektedir. Bu yolda kendini geliştiren İbn Hazm en sonunda bağımsız bir müctehid olmuştur. Tahsil ettiği ilimlerde kendini derinleştirmesi, birçok eser verip birçok dil bilmesi entelektüel kişiliği hakkında bize bilgi vermektedir.⁴⁹²

İbn Hazm'ın oğluna kalan 400 cilt kadar eserin 150'i kadarının kaynaklarda ismi geçtiği aktarılmaktadır. Eserlerinden bazıları: *el-Muhallâ*, *Cemheretü Ensâbi'l-'Arab*, *el-Fasl*, *Müdâvâtü'n-Nüfûs* (el-Ahlâk ve's-siyer olarak da bilinir), *Tavku'l-*

⁴⁹¹ H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 20: 39-40.

⁴⁹² H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", 20: 40- 41.

*Hamâme fi'l-Ülfeti ve'l-Üllaf, er-Red 'ala İbni'n-Nagrîle el-Yehûdî ve Resâ'ilüUhrâli'bn Hazm.*⁴⁹³

4.7.1. Ahlâk ve's Siyer fi Müdâvâti'n-Nüfûs Hakkında

Bizim ele alacağımız İbn Hazm eseri Müdâvâtü'n-Nüfûs'tur. İlhan Kutluer'in naklettiğine göre eserin iki yazma nüshası günümüze ulaşmıştır. Biri Süleymaniye⁴⁹⁴ diğeri İstanbul Üniversitesi⁴⁹⁵ kütüphanelerinde bulunmaktadır.⁴⁹⁶ H. Yunus Apaydın'ın belirttiğine göre ise eserin “el-Ahlâk ve's-Siyer” adıyla birçok neşri yapılmıştır. Dımaşk, İskenderiye, Kahire, Beyrut, Medine gibi şehirlerde bu neşirler bulunmaktadır.⁴⁹⁷ Bizim esas aldığımız nüsha “Ahlâk ve's Siyer fi Müdâvâti'n-Nüfûs” adıyla Mustafa Çağrııcı tarafından tercüme edilmiştir. Hüzün ile ilgili görüşlerine Ahlâk ve's Siyer fi Müdâvâti'n-Nüfûs kitabının ‘Nefislerin Tedavisi ve Ahlâkın İyileştirilmesi’ başlığı altında vermiştir.

4.7.2. Nefislerin Tedavisi ve Ahlakın İyileştirilmesi

İbn Hazm'ın hüzün konusunda akıldan ziyade dine ağırlık vermiştir. Diğer düşünürler gibi o da dünyadaki her şeyin oluş ve bozuluşa uğradığını söyleyip dünyevî her amaç ve isteğin sonucunda insanın elinde hüzünden başka bir şeyin kalmayacağını ifade eder. Çünkü gerçekleştirilen her amaç geçicidir ve insan bir gün bu elde ettiğinden ayrılmak zorunda kalacaktır. Bu durum ise kaçınılmazdır. İbn Hazm, Allah rızasını kazanmak için çalışmayı yukarıda saydığı bütün durumların dışında bırakır. Çünkü Allah'ın rızasını kazanmak için çalışmak dünyalık bir amaç uğruna çalışmaktan çok daha üstün bir vaziyettir. Bu amaç uğruna çalışmanın sonunda ise hem dünya hem de âhiret saadeti vardır. Allah rızası için çabalayan kimse hüzne boğulmaz. Çünkü dünya kaygılarından, telaşlarından uzaklaşmıştır. Diğer insanlarınki kadar kaygısı yoktur.

⁴⁹³H. Yunus Apaydın, “İbn Hazm”, 20: 49-51.

⁴⁹⁴ Süleymaniye Ktp, Şehid Ali Paşa, nr.2704.

⁴⁹⁵ İstanbul Üniversitesi Ktp., nr.3422.

⁴⁹⁶ İlhan Kutluer, “Müdâvâti'n-Nüfûs”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 31: 463.

⁴⁹⁷ H. Yunus Apaydın, “İbn Hazm”, 20: 50-51.

Dolayısıyla hüznün de duymayacaktır. Ayrıca Allah rızası için çalışmış olmasından dolayı da âhiretteki mükâfatı da hazırlanmış olacaktır.⁴⁹⁸

İbn Hazm, dünyadaki tüm insanların hayattaki tek gayelerinin, tek hedeflerinin kaygı ve korkudan kurtulmak olduğunu ileri sürer. Bunu “tardü’l hemm” olarak ifade eder ve ‘هم’ kelimesi hüznün, tasa ve kaygı anlamlarına gelir.⁴⁹⁹ Dolayısıyla İbn Hazm bütün insanların hüznünden kurtulmanın yollarını aradıklarını ifade eder. Çünkü dünyada bir hüznün, bir kaygı biter, diğeri başlar. Fakirlikten kurtulma kaygısı, zenginin malını koruma ve daha fazla kazanma kaygısı, hastanın sağlık kaygısı, öğrencinin ödev kaygısı, işçinin patron kaygısı gibi gündelik hayat içindeki bitmeyen kaygılar insanı sürekli olarak hüznün içine sokar. İnsan da sürekli olarak hüznünden kurtulmanın peşindedir. Dünyanın farklı yerlerindeki bütün insanlar birbirinden farklı istek, amaç ve yaşayışları olsa da hepsi hüznün giderilmesi ve hüznünden kurtulmanın iyi bir durum olduğu konusunda birleşmişlerdir.⁵⁰⁰

İbn Hazm, dünyada gelmiş geçmiş bütün insanların hüznünden kurtulmayı istediklerini anladığında kaygının getirdiği bu hüznünden kurtulmanın gerçek yolunu arar ve bulur. İbn Hazm’ın yukarıda da ifade ettiğimiz gibi dini yönü ağır basan bir düşünce sistemi olduğu için çözümü de burada bulur. Ona göre âhret için çalışmak, âhirette kurtuluşa vesile olacak davranış ve eylemlerde bulunmak ve Allah’a yönelmekle insanın bütün bu kaygı ve hüznünün gideceğini ifade eder.⁵⁰¹

İbn Hazm âhret için çalıştıktan sonra bile yine de bazı kaygı ve hüznlerin bizi bulabileceği uyarısında bulunur. Çünkü insan kayıplar yaşayabilir, sevdiklerinden ayrılmak zorunda kalabilir, başına türlü felaketler gelebilir. Ya da elindekilere göz dikmiş kıskanç bir kimsenin saldırısına uğrayabilir. Başka kimseler tarafından eleştirilmekten ve günah işlemekten korkma kaygısını da buna ekleyebiliriz.⁵⁰² Bununla birlikte felaketler karşısında yılmadan sabretmek ve ahiret hazırlığı yapmaya devam etmek insanı selamete kavuşturacaktır. Dünya işlerinden ziyade âhret için

⁴⁹⁸ İbn Hazm, *Ahlâk ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlâki Hastalıkların Tedavisi*, çev. Mustafa Çağrı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 27, 29.

⁴⁹⁹ <https://www.luggat.com/index.php#ceviri> Erişim tarihi: 19.01.2021.

⁵⁰⁰ İbn Hazm, *Ahlâk ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlâki Hastalıkların Tedavisi*, 29,31.

⁵⁰¹ İbn Hazm, *Ahlâk ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlâki Hastalıkların Tedavisi*, 33.

⁵⁰² İbn Hazm, *Ahlâk ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlâki Hastalıkların Tedavisi*, 35.

çalışmak ve manevî yönden zengin olmak felaketselere karşı daha dayanıklı yapacaktır. Ayrıca ilâhî buyruğu kabullenen bu kişinin daha huzurlu ve mutlu bir hayatı olacaktır. Sahip olduğu bu ilâhî güç kişinin amacına ulaşmasında büyük bir destekçisi olur. Artık kişi felaketselere uğrasa ve yorulsa bile kaygıdan doğan hüznü çekmez, mutludur. İnsanın tek hedefi kaygıdan kurtulmaktır. Bu da sadece Allah rızası için çalışmakla olur. İbn Hazm bunun dışındaki yolları kullananları sapkın ve ahmak olarak nitelendirir.⁵⁰³

İbn Hazm insanı kendisinden daha değerli amaçlara adamaya, yüksek ideallere sahip olmaya davet eder. Bunun nasıl yapılacağını da gösterir. “Allah yoluna, hakka davet, mazlumlara yardım, namusu koruma ve Allah’ın insanlardan istemediği bayağı, düşük işlerden uzak durma” ile kişi hedeflediği yüksek ideallere ulaşabilir.⁵⁰⁴

İbn Hazm risalesinin farklı başlıkları altında hüznü değinmeye devam eder. ‘Ahlâk ve Yaşayış Tarzları’ olarak çevrilen başlığın altında, “Hoşuna gitmeyen şeyler için kendini ne kadar hazırlarsan bunlar başına geldiğinde fazla üzülmezsin. Eğer üzüntülerin üst üste gelir de bir yığın olursa o zaman etkisini kaybeder” der.⁵⁰⁵ Kendimizi kayıplara, acılara alıştırmamız gerektiğini, o istenmeyen şey başımıza geldiğinde de böylece fazla üzülmeceğimizi belirtir.

İbn Hazm bu başlık altında şöyle devam eder: İnsanın aşırı istek ve beklentileri onun keder ve kaygısının asıl sebebidir. İnsan bu bayağı ve düşük halden nefsin temizliği ile kurtulur. Nefsin temizliği ise ‘cesaret, cömertlik, adalet ve zihinsel kavrayış’ ile mümkün olur. İnsan bu yüksek davranış değerlerine sahip olduğunda elde edemediği istek ve arzuları için hüzünlenmez. Daha önceki düşünürler ahlâkın davranışlara sirayet ettiğinden söz ederken İbn Hazm da karakterin davranışlara sirayet ettiğinden bahsetmiştir.⁵⁰⁶

İbn Hazm insanlara en ağır gelen durum ve duyguları şöyle sıralamıştır: Korku, kaygı, hastalık ve fakirlik. Ruha en çok acı vereni sevdiğini kaybetme ve hoş gitmeyen bir

⁵⁰³ İbn Hazm, *Ahlâk ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlâki Hastalıkların Tedavisi*, 37.

⁵⁰⁴ İbn Hazm, *Ahlâk ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlâki Hastalıkların Tedavisi*, 37,39.

⁵⁰⁵ İbn Hazm, *Ahlâk ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlâki Hastalıkların Tedavisi*, 67.

⁵⁰⁶ İbn Hazm, *Ahlâk ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlâki Hastalıkların Tedavisi*, 153.

olayın başa gelmesinden kaygı duyma olduğunu söyleyerek aslında klasik hüznün tanımını yapmıştır. Bundan sonrayı ise hastalık, korku ve fakirlik olarak sıralamıştır. Bu teorisine kanıtlar da sunar. İnsan korkuya galip gelmek için fakirliği kabul eder. Hastalığın getireceği acıya karşı ise korku ve fakirliğe teslim olur. Hastalıktan ve kaygıdan kurtulmak için insan her şeyi göze alır ve gerekirse bütün varını yoğunu bunun uğrunda harcar.⁵⁰⁷

4.8. Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî

396/1006 yılında Herat yakınlarında doğan Herevî'nin soyu Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin oğlu Mett'e dayanır. Babası Ebû Mansûr Muhammed b. Ali, Herat'ta esnafılık yapıp aynı zamanda ilim meclislerine de devam etmiştir. Tasavvuf çevrelerine yakın olması ile bir süre sonra dükkânını kapatıp bağlı olduğu mürşidi Şerif Hamza'nın yanına Belh'e gitmiştir. Herevî ise ilk derslerine Mâlinî Medresesi'nde başlamış ve hadis ilminde kendisini oldukça geliştirmiştir. 300 kadar âlimden hadis aldığı ve 12.000 hadisi ezbere bildiği aktarılır. Herevî 417/1026 yılında Nişâbur'a ilim yolculuğuna çıkmış burada hadis derslerine devam etmiş, bunun yanında fıkıh ve tefsir eğitimi de almıştır. Herat'a geri döndükten sonra Şeyh Amû'nun tekkesine girmiş, onun rahle-i tedrisinden geçmiş ve aynı zamanda Şeyh Amû'dan maddî destek görmüştür. Hadis ve tefsir dersleri aldığı hocası Yahya b. Ammâr'ın vasiyetini yerine getirerek onun vefatından sonra vaaz etmiş, tefsir dersi vermiştir.⁵⁰⁸

Pîr-i Herât, pîr-i tarîkat, şeyhülislam, şeyhü'l-Horasân gibi ünvanlarla anılan Herevî, Ahmed b. Hanbel'initikadi görüşlerini ısrarlı bir şekilde savunmuştur. Kur'an tefsirinde bid'atçı saydığı mezhepleri eleştirmesi onun hapse atılmasına neden olmuştur. Özellikle Eş'arî ve Mu'tezilî âlimlerle arası pek iyi olmamış, Şafîî ve Hanefîlerin de kendisini vezir Nizâmülmük'e şikâyet etmesi sonucu kendini Belh'te sürgünde bulmuştur. Fakat kendisi hakkında şikâyet ve karalamaların aslı anlaşılıp doğrular gün yüzüne çıkınca Herevî'ye, vezir Nizamülmülk tarafından hediyeler gönderilmiş, kendisi taltif edilmiştir. Herevî bundan sonra artan şöhretiyle beraber

⁵⁰⁷ İbn Hazm, *Ahlâk ve Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlâki Hastalıkların Tedavisi*, 249,251.

⁵⁰⁸ Tahsin Yazıcı, Süleyman Uludağ, "Hâce Abdullah Herevî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 17: 222.

rahat bir ortamda derslerini vermeye devam etmiştir. Bir süre sonra bir kelimâ âlimiyle yaptığı tartışma sonucu müritlerinin kelimâ âlimini dövüp evini yakmaları sebebiyle Herat'tan yine sürgün edilmiştir. Hayatının sonlarına doğru ancak Herat yakınlarına gelmesine izin verilmiş olup 480/1087 yılında da vefat etmiştir.⁵⁰⁹ Tasavvuf, kelâm gibi ilim dallarında eserler vermiş, tefsir yazmaya başlamışsa da vefatı sebebiyle yarım kalmıştır. Eserlerinden bazıları: *Tabakâtü's-Sûfiyye*, *Sad Meydân*, *Menâzilü's-Sâirîn*, *İlelü'l-Makamât*, *Zemmü'l-Kelâm*, *Kitabü'l-Erba'in fî Delâ'ili't-Tevhîd*.⁵¹⁰

4.8.1. Menazilü's-Sairin Hakkında

Herevî'nin eserleri arasında en çok bilinenidir. Menâzil'e Arapça, Farsça ve Türkçede olmak üzere ondan fazla şerh yapılmıştır. Herevî eserini on bölüm ve yüz mertebeye ayırmıştır. Bu sistemi ilk defa uygulayan Herevî'nin Menâzil'inin ilk neşri 1910'da Kahire'de yapılmıştır.⁵¹¹ Eseri Türkçeye Prof. Dr. Abdurrezzak Tek kazandırmıştır. Aynı eser içine Herevî'nin "İlelü'l-Makamât" adlı eserini de almış ve tercüme etmiştir. Eser Nizamiye Akademi Yayınları tarafından basılmıştır.

Herevî'nin Menâzilü's Sâirîn'i hüznü tasavvuf basamaklarından biri olarak zikretmesi bakımından buradaki diğer risâlelerden ayrılmaktadır. Çünkü diğer risâleler hüzünden kurtulmanın yollarını gösterirken, Menâzil'de hüznü tasavvufta insanın yaşaması ve aşması gereken basamaklardan biri olarak zikredilmiştir. Bizim Menâzil'i tasavvuf başlığı altında değil de felsefe metinleri içinde zikretmemizin sebebine gelince, Mustafa Çağrı'nın İslam Ansiklopedisi'nin 'hüzün' maddesinde bahsettiği risâleleri ele almamızdan dolayıdır. O risâlelerden biri de Menâzil'dir. Bu sebeple biz Menâzil'i 'felsefe metinleri' başlığı altında zikrettik. Herevî'nin Menâzil'de bahsettiği yüz basamaktan biri de hüznüdür. Yüz mertebeyi on bölüme ayıran Herevî, ikinci bölüm olan giriş bölümü 11.sırada hüznü yer vermiştir.

⁵⁰⁹ Tahsin Yazıcı, Süleyman Uludağ, "Hâce Abdullah Herevî", 17: 222-223.

⁵¹⁰ Tahsin Yazıcı, Süleyman Uludağ, "Hâce Abdullah Herevî", 17: 224-226.

⁵¹¹ Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, çev. Abdurrezzak Tek, 2.baskı (İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2019), 30-32.

4.8.2. İlelü'l-Makamât Hakkında

Herevî'nin müridi Abdülmelik b. Ebu'l Kasım el-Kerrûhî'ye bu eseri yazdırmasının nedeni seyri sülûk yolundaki müritlere makamlardaki illetler ve ruhî tehlikeleri anlatmasına yardımcı olmaktadır. Bu eserde on makamı ele almıştır ve hüznün de bu makamlardan biridir. Halk ve havas seviyesinde makamlar anlatılmış ve bu ikisinin farkları belirtilmiştir. Kitabın Türkçe çevirisini Abdurrezzak Tek yapmıştır. Menâzilü's-Sâirîn kitabının sonunda yer alan eser Nizamiye Akademi Yayınları tarafından basılmıştır.⁵¹²

4.8.3. Menâzilü's-Sâirîn'de Hüzün

Herevî, hüznün bahsinde Tevbe suresinde geçen ve Tebük seferine gitmek isteyen ama binek bulamayan sahabelerden bahseden âyetin ilgili kısmına yer vermiştir: “Üzüntüden gözyaşı dökerek dönen kimseler.”⁵¹³ Bu sahabeler cihada gidecek binek bulamadıkları için hüznünden gözyaşı dökmüşlerdir.

Herevî, klasikleşmiş hüznün tanımına da kısa ve öz olarak yer vermiştir: “Elden kaçan bir şeyin acısını hissetmek yahut olması mümkün olmayan bir şeyden dolayı hayıflanmaktır.”

Herevî hüznü 3 derece ayırmıştır:

Avamın hüznünü “hizmette kusur, sıkıntı çekmek ve zamanı boşa geçirmek” olarak açıklamıştır. İrade ehlinin hüznü “vaktin tefrikaya bağlı olmasına, nefsin şuhûddan alıkonmasına ve üzüntüden kurtulmaktan dolayı teselli bulmaya üzmektir.” Tasavvuf ehlinin Hasan-ı Basrî ekolünde hüznün çekmek âli görülmüştür. Bu sebeple Herevî de hüznünden kurtulduğuna teselli olana hüznülenmeyi gerekli görmüştür. Herevî havas ehlinde hüznün bulunmadığını bununla birlikte hüznün üçüncü derecesinin de “Havâtırın dışında (tecellilerde ortaya çıkan) farklılığa, niyetlerin birbiriyle çelişmesine ve hükümlere itiraz etmeye hüznülenmek”⁵¹⁴ olarak açıklar. Herevî'nin hüznüne bakışı tasavvufî bir bakış açısıdır. Klasikleşen tanımı yapmış olsa

⁵¹² Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 35-36.

⁵¹³ Tevbe 9/92.

⁵¹⁴ Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 73-74.

bile ondan kurtulmak gerektiğinden bahsetmemiştir. Bu haliyle ele aldığımız ve ele alacağımız düşünürlerden ayrılır.

4.8.4. İlelü'l-Makamât'ta Hüzün

Herevî'nin şeriat ehlinin menzilleri diye saydığı on makamdan biri olan hüznü şöyle tanımlar: “Lezzet veren şeylerden ve şımarıp kibirlenmekten uzak durmak ve üzüntülü olmaktır.” Hüznü avama tahsis eder ve manasının ilahi lütfu unutmak ile tamahın kölesi olmak şeklinde açıklar. Ona göre hüznün, havasın yolunda perdedir. Çünkü havas ehli Allah'ı bilir ve bu bilmenin nuru ile karanlıklar aydınlanmıştır. Bu durumun getirdiği mutluluk ise her türlü üzüntüyü gidermiştir. Herevî görüşlerini desteklemek için ise “İşte bunlarla sevininler”⁵¹⁵ âyet-i kerimesini getirir.⁵¹⁶

4.9. Gazzâlî

Ebu Hamid Muhammed b. Gazzâlî, 450/1058 yılında Tûs'ta doğmuştur. Gazzâlî ismi olmayıp onun lakabıdır. Lakabını babasının gazzâl “yün eğirici, iplikçi” olmasından aldığı ve yöre halkının insanları mesleğiyle anmalarının adetleri olması sebebiyle lakabının çift z harfi ile okuma görüşünün ağırlık kazandığını söyleyebiliriz.⁵¹⁷ Babası mesleğini icra etmekle birlikte entelektüel çevre ile de ilişkiler kurmuş, sufi kimselere yakın olmuştur. Ömrünün son zamanlarına yaklaştığını anlayınca oğulları Muhammed ve Ahmed'in eğitimleri için onları sûfî bir dostuna emanet eder. Gazzâlî'nin ilk ilim tahsilinde bu sûfî dostun desteği olduğu tahmin edilmektedir. Sonrasında Ahmed b. Muhammed er-Râzkânî'den de fıkıh dersi almıştır.

Gazzâlî'nin hayatında iki dönüm noktası olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki her iki dönemden sonra da Gazzâlî ilim ve fikir sahalarında adeta yeniden bir doğuş yaşamıştır. İlki Tûs'dan sonra ilim tahsili için gittiği Cürcan'dan dönerken eşkıyaların onu gasp etmesi sonrasında ders notlarını onlara kaptırmasıdır. Gazzâlî, eşkıyayı bulur ve Cürcan'a sırf bu notlar için gittiğini söyleyip ders notlarını geri ister. Eşkıya da ilmi

⁵¹⁵ Yûnus 10/58.

⁵¹⁶ Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, 169.

⁵¹⁷ Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 13: 489.

hafizasına kaydetmeyip notlara güvenen Gazzâlî ile alay eder. Bu olaydan sonra Gazzâlî'nin kaydettiği notlarını üç yılda ezberlediği rivayet edilir.⁵¹⁸ Bundan sonra Gazzâlî hayatının ikinci dönüm noktasına kadar adeta yükselme dönemini yaşayacaktır.

Dönemin veziri Nizâmülmük'ün ilim tahsil edenlere burs vermesi, Gazzâlî'nin de bundan faydalanmak istemesi üzerine 473/1080 yılında Nişâbur'a gidip Nizâmiye Medresesi'ne girdiği aktarılır. Gazzâlî, dönemin büyük âlimi hocası İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ile burada tanışmıştır. Yine kaynaklardan öğrendiğimize göre Gazzâlî son derece zeki, anlayışı kuvvetli idi. Onun Nizâmiye Medresesi'nde ilim tahsiline başlamadan evvel fıkıh, hadis, akaid, gramer gibi alanlarda kendini geliştirdiği ve medresede bu ilimleri tahsil etmeye devam ettiği bilinmektedir. Ayrıca mantık, kelâm ve felsefede de kendini bir hayli geliştiren Gazzâlî, hocası Cüveynî'nin de önüne geçmiştir. İmâm Cüveynî'nin 478/1085 yılında vefatının ardından Nizamülmük'ün isteği ile Nizamiye Medresesi'ne müderris olarak atanır. Burada olduğu süre boyunca en az yirmi beş kitap yazdığı da belirtilir. Nizamülmük, Gazzâlî'nin bilgi ve yeteneklerini kendisinin de bağlı olduğu Şafiî mezhebine güç katmak ve Sünnî yönetime baş kaldıran batınî hareketleri önlemek için kullanmasını istiyordu.⁵¹⁹ Nitekim Gazzâlî de bu yönde inceleme ve teliflerde bulunmuştur.

Hüccetü'l İslam Gazzâlî yoğun felsefî, tasavvufî, kelâmî, Bâtınî çalışmaları ile sınırları aşan şöhreti sonrasında içsel bunalıma yakalanmış, yakasını bırakmayan şüphe buhranlarının beden sağlığını da etkilemesi neticesinde müderrislik görevinden ayrılmıştır. İşte hayatının ikinci dönüm noktası da buradan başlar. 498/1095 yılında Bağdat'tan ayrıldıktan sonra Şam ve Kudüs'e gider. Buralarda inzivaya çekilip riyâzet ve mücâhede ile meşgul olur. Hac için Hicaz'a gittikten bir müddet sonra 499/1106'da Bağdat'a geri döner. Bu buhranlı dönemini anlattığı eseri el-Münkız'a göre on yıldan fazla bir süre Bağdat'tan uzak kalmıştır. Döndüğünde Nizamiye Medresesi'nde hocalığa devam etse de bu dönem uzun sürmemiş, sağlığının elvermeyişi sebebiyle üç yılın sonunda görevi bırakmıştır. Doğduğu şehir Tûs'a dönüp burada eserlerini yazmaya, talebe yetiştirmeye ve sohbetlere katılmaya devam etmiştir. 505/1111

⁵¹⁸ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", 13: 490.

⁵¹⁹ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", 13: 490-491.

yılında vefat eden Gazzâlî ünü yüzyılları aşan bir Eş'arî kelamcısı, Şafîî fakihî, mutasavvıf ve İslam düşünürüdür. Gerçek ve kesin bilgiye düşkünlüğü sebebiyle mizacı şüpheye çokça yatkındır. Taklitten son derece uzak durmaktadır.⁵²⁰

Gazzâlî'nin psikoloji/ilmü'n-nefs'e yaptığı katkıları da göz ardı edemeyiz. Psikolojiyi bir sistem haline getirebilecek fikirlerini beyan etmiş, metodolojik yenilikler getirmiştir. Nitekim onu İslâmî psikolojinin kurucusu olarak gören düşünürler mevcuttur. Ayrıca Gazzâlî'nin el-Munkız'da yaşadığı buhranlı arayış hali psikolojiye konu olmaktadır.⁵²¹

Eser kaleme almada karınca misali olan Gazzâlî, fıkıh, mantık, kelâm, felsefe, ahlâk, tasavvuf gibi alanlarda birçok eser vermiştir. Eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Vasît, el-Vecîz, el-Müstesfâ, Mi'yârü'l-İlm, el-Kıstâsü'l-Müstakîm, Fedâ'ihu'l-Batıniyye, el-İktisâdfi'l-İ'tikâd, Makâsıdü'l-Felâsife, Tehâfütü'l-Felâsife, er-Risâletü'l-Ledünniyye, Mişkâtü'l-Envâr, el-Münkız Mine'd-Dalâl, Mizânü'l-Amel, İhyâ'ü'Ulûmi'd-Dîn, Kimyâ-yı Sa'adet, Nasihatü'l-Mülûk.*⁵²²

4.9.1. Mizânü'l-Amel Hakkında

Bizim çalışmamızda ele alacağımız eser Mizânü'l-Amel'dir. H. Belir Karlığa'nın belirttiğine göre Mizânü'l-Amel'in dokuz nüshası günümüze ulaşmıştır.⁵²³ Süleymaniye Kütüphanesi'nde yazması mevcuttur.⁵²⁴ Biz Abdullah Aydın'ın Amellerde İlahi Terazi adıyla çevirdiği tercümeyle esas aldık. 'Dünyalık Üzüntülerden Sıyrılmak' bu kitap içindeki bir başlıktır. Çalışmamızda Mizânü'l-Amel'i incelemiş olsak da Gazzâlî'de Kindî etkisi gördüğümüz diğer eserlerine kısaca değinelim:

Gazzâlî'nin "et-Tibrü'l-Mesbûk fi Naşîhati'l-Mülûk" adlı kitabında Kindîzlerine rastlamak mümkündür. Bu kitapta Gazzâlî, Kindî'nin Risâle fi'l-Hîle'deki 'gemi

⁵²⁰ Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", 13:491-493.

⁵²¹ Ali Ayten, Ali Köse, *Din Psikolojisi* (İstanbul: İz Yayınları, 2012), 96-97.

⁵²² H.Bekir Karlığa, "Gazzâlî" "Eserleri", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), 13: 518-530.

⁵²³ H.Bekir Karlığa, "Gazzâlî" "Eserleri", 13: 523.

⁵²⁴ Süleymaniye Ktp, Fatih blm. nr. 2614.

yolcuları’ örneğini Kindî’den farklı olarak dinî unsurlardan faydalanarak anlatmıştır.⁵²⁵ Gazzâlî,

Gemiye ilk dönenleri takvâ sahibi müminlere, manzaranın çekiciliğine kapılarak orada kalanları Allah’ı ve âhireti unutup kendilerini büsbütün dünyaya kaptıran ve yalnız dünya için çalışan kâfirler ve müşriklere benzetmiş, yine Kindî’den farklı olarak bunların durumuna Nahl 16/107⁵²⁶ âyetiyle açıklık getirmiştir.⁵²⁷

Gazzâlî’nin Kindî’nin alışkanlıkların ahlâka etkisi görüşlerinden de yararlandığı anlaşılmaktadır.⁵²⁸ “İhyâ’nın III. cildi “Rub ‘u’l-mühlikât”ın nefis terbiyesi ve ahlâka ayrılan ikinci bölümünde benzer ifadelerle tekrar edilmiştir.”⁵²⁹

4.9.2. Dünyalık Üzüntülerden Sıyrılmak

Gazzâlî üzüntüden kurtulmakla ilgili risalesinde, bir kişinin ailevî sorunları yoksa sağlığı yerinde ve bir günlük yiyeceği de varsa üzülmemesini, endişe duymasını akıl sahibi bir insana yakıştıramaz. İnsanın dünyalık işlerdeki üzüntüsünü üçe ayırır: geçmiş, gelecek ve yaşanan şu anın verdiği hüzn. Geçmiş için duyulan bu hüzn kaçırılan bir fırsat veya istenilenin elde edilememesinden kaynaklı ise akıl sahibi insan bu üzüntünün ona fayda vermeyeceğini bilir. Çünkü geçmiş değiştirilmez. Hüzn de bu fırsatların geri getiremez.⁵³⁰

Gazzâlî elden çıkan gidene üzülmemek için Kur’an’ı Kerim’den bir âyeti gösterir: Allah buyuruyor ki: “لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ” “Bu elinizden çıkana üzülmezsiniz.”⁵³¹

Gazzâlî üzüntünün şu anda gerçekleşmesi halinde bunun sebeplerinin servet sahibi zengin birini kıskanmaktan veya fakirlik ve imkânsızlıkların zorluğundan kaynaklandığını söyler. Fakat bu insanlar dünyadaki felaketler ve acılardan habersizlerdir. Eğer katlanılmaz acılardan haberdar olsaydılar başlarına gelenleri

⁵²⁵ Gazzâlî, *et-Tibrü 'l-Mesbûk fî Naşîhati 'l-Mülûk*, nşr. M. Ahmed Demec (Beyrut, 1987), 151-153.

⁵²⁶ “Bu onların dünya hayatını âhirete tercih etmelerindedir. Allah kâfirler topluluğuna hidayet vermez.”

⁵²⁷ Mustafa Çağrı, “Hüzn”, 19: 74-74.

⁵²⁸ Gazzâlî, *İhyâ 'ü 'Ulûmi 'd-Dîn*, (Beyrut, 1982-1983), 3: 58-60.

⁵²⁹ Çağrı, “Hüzn”, 19: 74.

⁵³⁰ Gazzâlî, *Amellerde İlâhi Terazi*, çev. Abdullah Aydın (İstanbul: Aydın Yayınevi, 1971), 334.

⁵³¹ Hadîd 57/23.

kabullenir ve büyük felaketslere uğramadığı için Allah'a şükrederler.⁵³² Âşık olan kimse de âşık olduğu kadının güzelliğinin gelip geçiciliğini bilse, en başından âşık olmazdı. Çünkü dünya insana acıdan, ıstıraptan başka bir şey sunmaz. Gazzâlî'ye göre insan dünyadayken acı, musibet ve ölümden kaçamaz. Her an bu üçünden birinin hedefi haline gelebilir. Dünyadaki nimetlere, mal ve mülke sahip olanların bu mal ve mülkün ellerinden çıkması ile onlara gelen üzüntüyü ve onların çektiği acıları düşünen kimseler dünyalık bir varlığın ellerinden çıkmasına üzülmezler. Çünkü dünyalık bir nimet insanın her an elinden çıkabilir. Eğer insan en başından elindeki fani nimetlerin sahibi olarak kendini görmezse elinden çıktığında da üzülmez.

Gazzâlî, diğer risâlelerde geçen Sokrat'la ilgili hikâyeyi kendi eserinde Sokrat'ın ismini vermeden 'bir bilge, akli başında biri' diye anlatır. O hikâye de Sokrat'a "Sen neden hiç üzülüyorsun?" diye sorulur. O da: "Kaybettiğimde beni üzecek hiçbir şeye sahip olmuyorum" der.

Gazzâlî âhirete hazırlanmayanların başlarına gelecek felaketleri düşünen insanlar için de dünyadan ve onun geçici nimetlerinden ayrılmanın insan için zor olmayacağı görüşündedir. O, Allah dostlarından birinin, etrafındaki zor durumda olan insanlara yaptığı ziyaretlerden bahseder. Söz konusu bu Allah dostu zat bir gün hastaneye gider ve oradaki hastaların dayanılmaz acılarını görüp onlardan ibret alır. Zamanının yöneticisini zindanda görür ve mevki sahibiyken insanlara yaptırdığı işkenceler ve türlü zulümlerden sonra şimdi geldiği duruma ibretle bakar. Aynı kişinin mezarlıklara da ziyareti olur. Burada sevdiklerini kaybetmiş insanların hüznlerine bizzat şahit olur. İşte bu Allah dostu evine döndüğünde verdiği nimetler ve başına bu türlü felaketler gelmediği için Allah'a şükreder. Nitekim Gazzâlî de bu kıssayı insanlar ibret alıp, durumlarına şükretsiner diye anlatmış olmalıdır. Çünkü insan henüz başına gelmeden nasıl bir nimetin içinde olduğunu anlamayabilir. Ailevî sorunları olmasa da, günlük yiyeceği bulunsa dahi insan türlü iç sıkıntılı hüznere gark olabilir. Ama etrafındaki insanlara, olaylara bakıp düşünür ve ibret alırsa o zaman Allah'a şükür artar ve hüznü azalır.

⁵³² Gazzâlî, *Amellerde İlahi Terazi*, 334-335.

Gazzâlî hüznün tedavisine ilişkin önerilerinde seçici kıyaslamalarda bulunulması gerektiğini ileri sürer. Örneğin şükür için, dünyalık imkânları daha az olanlara; takva için de dini yaşantıda kendinden daha üstün olanlara bakılarak kişinin kendini kıyaslaması önerilmektedir.⁵³³ Gazzâlî kıyaslama konusunda yine seçici bir tutum sergileyerek olumsuz davranış sergileyenlerin daha olumsuz davranış sergileyenleri mazeret göstermesini eleştirir. Örneğin, “lanetlik şeytan insanoğlunu boyunduruğu altına aldığı zaman ise bu asil düşünce (bir önceki paragraftaki düşünceyi kastediyor) tersine döner ve o vakit kişiye, ‘Niye bu çirkin hareketi yapıyorsun?’ diye sorulduğunda ‘Falanca kişi benimkinden daha çirkinini yapıyor’ diye kendisini temize çıkarmaya çalışır. Bilmez ki aslında kötülük ve günahkârlıkta vazifesi başkalarıyla yarışa girmek değildir. Yine aynı kişiye; ‘Niye elindeki dünyalık imkânlarla yetinip haline şükretmiyorsun?’ diye sorulsa, ‘Falanca benden daha varlıklı. O bile daha çok kazanmak istersen, ben nasıl içinde bulunduğum durumum ile yetinebileyim?’ diye cevap verir.”⁵³⁴ İnsan kendi kötü davranışlarını, başkasını örnek göstererek haklı çıkamaz. Çünkü günahların yarıştırılması kabul edilebilir bir durum değildir.

Bir kimse kendinde bulunan nimetin hakkını verdiği halde o nimet elinden çıkarsa buna üzülmemek gerekir. Nimetin hakkını vermeyen kimseye ise nimetin menfaati, üzerine alacağı vebalden daha ağır gelir.

Gazzâlî üzüntünün geleceğe dair düşüncelerden kaynaklanmasına ilişkin de bazı görüşler ileri sürmüştür. Bu düşünceleri diğer düşünürlerle benzerlik göstermektedir. Geleceğe dair duyulan üzüntülerde gerçekleşmesi imkânsız olaylar ya da ölüm gibi insanın başına gelmesi kaçınılmaz olacak şeyler varsa o halde üzülme de gerek yoktur. Nitekim biri imkânsız diğeri de kaçınılmazdır. Akıl sahipleri düşündüklerinde bu üzüntünün kendilerine fayda vermeyeceğini anlayacaklardır.

Gazzâlî bundan sonra da daha önceki düşünürlerin benzer düşüncelerine risâlesinde yer vermeye devam etmiştir. Nitekim “üzüntünün sebebi eğer gerçekleşmesi mümkün bir olaysa ve bunu engellemek imkânsızsa o halde üzülme de gerek yoktur” der. Eğer üzüntü verecek olayı engellemek elimizdeyse de o zaman yine üzülme de gerek yoktur. Özellikle bu düşünceleri Kindî ile büyük benzerlik göstermektedir. Kindî de her iki

⁵³³ Gazzâlî, *Amellerde İlahi Terazi*, 335-336.

⁵³⁴ Gazzâlî, *Amellerde İlahi Terazi*, 335-336.

durumda -engelleme ya da engelleyememe- üzülmeyi gereksiz görür. Bir olay için üzülmenden önce içinde bulunulan duruma göre hareket etmeyi her iki düşünür daha doğru bulur.

Kişi başına gelmesinden korktuğu için üzüldüğü hadiseyi elinden geldiğince engellemeye çalıştıktan sonra sonrasını Allah'a bırakmalıdır. Onun hükmüne rıza göstermelidir. Eğer korkulan olay önlenememiş ve başına gelmişse o halde bu kişi sabretmelidir. Başına gelenlerden Allah'ın haberdar olduğunu bilmeli ve şu âyetten kuvvet almalıdır:⁵³⁵ “Yeryüzünde ve kendi nefislerinizde uğradığımız hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce, bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da) yazılmış olmasın. Şüphesiz bu, Allah'a göre kolaydır.”⁵³⁶

Gazzâlî dünyanın sıkıntılarla dolu olduğunu anlatmak ve insanları buna hazırlamak için bazı kimselerin sözlerine yer vermiştir. Böylece dünyada hüzne uğramanın kaçınılmaz olduğunu fakat sabırla üstesinden gelinebileceğini anlatmak istemiştir. Hz. Ali'nin şu sözünü bize nakletmiştir: “Hiç kimse karşısındakine, ‘Hiçbir sıkıntın yok, ne kadar mutlusun!’ diye imrenmeye kalkışmasın. Çünkü felek o imrenilen kişiye muhakkak bir acı gün hazırlamıştır.” Hz. Ali de dünyada acı ve hüzünden bir şekilde herkesin nasibini alacağından bahsetmektedir. Gazzâlî adını vermeden bir şairden şu sözü de nakleder: “Geceler (zaman ve dünya) hiç kimsenin devamlı dostu olarak kalmaz. İyilik getirdiklerine sonradan muhakkak kötülük ederler.” Şair Ebu Mansur Sealibî'den ise şu manadaki sözleri bize ulaştırır: İyice düşünüldüğünde dünyanın kötülüklerle dolu olduğunu, bazen en yakınındaki insandan bile zarar gelebileceğini, güzelliği ile gözleri büyüleyen delikanlının içinin kötülüklerle dolu olabileceğini anlatmaktadır.

Akıllı insana yapılan vurguyu Gazzâlî'de de görüyoruz. İnsanın yukarıda yer verdiği sözleri düşündüğünde dünyalık dert ve hüznlerinden kurtulacağını söyler. Akıllı başında olan insan böyle yapar.⁵³⁷ Gazzâlî ölüm düşüncesiyle hüzne uğrayan insanlardan da bahsetmiştir. Fakat öleceğini düşünerek üzülmek akıl sahibi insana

⁵³⁵ Gazzâlî, *Amellerde İlahi Terazi*, 336-337.

⁵³⁶ Hadîd 57/22.

⁵³⁷ Gazzâlî, *Amellerde İlahi Terazi*, 338.

yakışmaz. Eğer insan yaptığı hatalardan dolayı endişelenip bunların hesabını verememekten dolayı üzülüyorsa üzüntüsü buna fayda vermez. Günahlarından tövbe ederse ancak doğrusunu yapmış olur.⁵³⁸

4.10. NasîrüddinTûsî

İrânlı âlim ve düşünür Hâce Nasîrüddîn Ebû Cafer Muhammed et-Tûsî 597/1021'de Tûs'da doğmuştur. Tûsî'nin ilk eğitimini babasından aldığı bilinmektedir. Sonra Nişâbur'a gidip fıkıh ve felsefe dersleri almıştır. Devrindeki devlet yöneticilerinin dikkatini çekmeyi başaran Tûsî, İsmailî yönetici Nasîrüddin Abdürrahîm b. Ebû Mansûr Muhteşem tarafından Kuhistan'a davet edilir. Tûsî bu çağrıya olumlu yanıt verir ve ilmî faaliyetlerini burada sürdürür. Kuhistan'da verimli bir dönem geçirerek birçok eser kaleme alır. Abbasi halifesi ile mektuplaştığı ortaya çıkınca hapse atılır. Moğolların bölgeyi istila etmesiyle hapisten kurtulur. Hatta Moğol hükümdarı Hülâgû'nunTûsî'yi veziri yaptığı rivayet edilir. Tûsî bundan sonra ilmî faaliyetlerini Hülâgû Han'ın destekleri ile sürdürür. İslam dünyasında o zamana kadar ki en büyük rasathanenin açılmasını sağlar (657/1259). 672/1274 yılında vefat eden Tûsî, İmam Musa el-Kazım'ın yanına defnedilir.⁵³⁹

Tûsî'nin yaşadığı dönemde İslam coğrafyasında her ne kadar siyasi çalkantılar olsa da ilmî bakımdan gelişim sürmekteydi. Tûsî ise kendinden öncekilerden aldığı bayrağı daha ileriye götürmeyi başarmıştır. Sıkı bir İbn Sînâ savunucusu olmuş, matematik ve astronomide kendini geliştirmiştir.⁵⁴⁰ Yazdığı Şeklü'l-katta' eseri ile trigonometrinin astronomiden ayrılmasını ve matematik içinde ele alınmasını sağlamıştır.⁵⁴¹ Kurulmasını sağladığı rasathanenin gözlemevi olarak kullanılmasının yanında âlimlerin bir araya gelerek ilmî faaliyetler yürüttükleri bir merkez haline gelmiştir.⁵⁴² Tûsî aynı zamanda felsefi kelâmın kurucu ve kelâmla Meşşâî felsefeyi ilk meczeden kimse olarak kabul edilir.⁵⁴³

⁵³⁸ Gazzâlî, *Amellerde İlahi Terazi*, 343, 344, 345.

⁵³⁹ Agil Şirinov, "NasîrüddinTûsî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 41: 437.

⁵⁴⁰ Murat Demirkol, "Nasîrüddin Tûsî'nin Bilim ve Felsefedeki Yeri", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 2 (2010/4): 54.

⁵⁴¹ Agil Şirinov, "Nasîrüddin Tûsî", 41: 439.

⁵⁴² Murat Demirkol, "Nasîrüddin Tûsî'nin Bilim ve Felsefedeki Yeri", 54.

⁵⁴³ Agil Şirinov, "Nasîrüddin Tûsî", 41: 438.

Şirinov'un belirttiğine göre Tûsî'nin yüz elli civarında eserinde bulunmaktadır. Eserlerinden bazıları: *Tecrîdü'l-İ'tikad*, *Telhîsü'l-Muhassal*, *Şerhu'l-İşârât*, *Ahlâk-ı Nâsırî*, *Ahlâk-ı Muhteşemi*, *er-Risâletü'n-Nasiriyye*, *Mecmû'u'r-Resâ'il*, *Zic-i İlhânî*.⁵⁴⁴

4.10.1. Ahlâk-ı Nâsırî Hakkında

Bizim ele alacağımız eser Tûsî'nin Ahlâk-ı Nâsırî'sidir. Tûsî'nin bu eserini İsmailî hükümdar Ebu Mansûr Muhteşem'in isteği üzerine yazdığını biliyoruz. Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde dört yazma nüshası mevcuttur.⁵⁴⁵

Eseri yine aynı hükümdara sunmuştur. Şirinov'un bildirdiğine göre eser "A. Vahap Taştan ve Habil Nazligül, Azerbaycan Türkçesi'nden⁵⁴⁶, Anar Gafarov ve Zaur Şükürov ise aslından⁵⁴⁷ Türkçeye çevirmiştir."⁵⁴⁸ Çalışmamızda A.Vahap Taştan ve Habil Nazligül tarafından çevrilen tercümeyle esas aldık.

4.10.2. Ahlâk-ı Nasîrî

Tûsî'nin hüznün tanımına baktığımızda diğer tanımlarla benzer olduğunu görüyoruz: "Hüzün, sevilenin kaybedilmesi, istenilenin elde edilmemesindeki başarısızlıktan doğan nefsanî elemidir." Tûsî'ye göre maddî şeylere ve bedenî arzulara duyulan hırs ve aşırı istek, kaybedilen ve elden çıkıp giden şeylere duyulan özlem hüznü neden olur. Bu hal ise kevn ve fesad âleminde olduğu halde kendisine verilen nimetlerin kalıcılığına ve nimetlerin üzerinde istediği gibi tasarruf hakkı bulunduğu inanan, lezzetlerin kalıcı olarak kendisinde kalacağını zanneden kimselerde görülür. Bu durumdaki insan düşündüğünde, her şeyin her an yeniden olup ardından her an bozulduğu fani bir dünyada kalıcılığın mümkün olmayacağını anlayacaktır. Sonunda imkânsız olanı istemekten vazgeçecek ve hüznü de kapılmayacaktır. Beklentilerini sınırlı tutup, elinde olanlarla yetinecek, hakikaten sevdiği şeyler için mücadele edecek

⁵⁴⁴ Agil Şirinov, "Nasîrüddin Tûsî", 41: 439-442.

⁵⁴⁵ Nuruosmaniye koleksiyonu, 2265, 2266, 2267, 2268.

⁵⁴⁶ Nasîrüddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, çev. A. Vahap Taştan, Habil Nazligül (Ankara: Fecr Yayınları, 2005).

⁵⁴⁷ Nasîrüddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov (İstanbul, Litera Yayıncılık, 2007).

⁵⁴⁸ Agil Şirinov, "Nasîrüddin Tûsî", 41: 440.

fakat tabiatında faniliğin olduğu şeyleri kendisinde bulundurmayacaktır. Eğer insanın bu maddî şeylere sahip olma imkânı olursa o halde ihtiyacı kadarını elinin altında bulunduracak, fazlasına ise tamah etmeyecektir. Çünkü maddiyatın fazlalığı insanda kibri ve gururu doğuracaktır. İhtiyacından fazlasını istemeyi bıraktığında da elinden kayıp gidenler için üzülmecektir. Kendisini bunlarla meşgul etmeyecektir. Eğer aksi söz konusu olursa insanın hüzünden kaçınması mümkün değildir. Çünkü hiç kimse sevdiği birinin ya da bir şeyin kaybından müstağni olamaz. Kayıplar oluş ve bozuluş âleminde herkes için kesin olarak söz konusudur.⁵⁴⁹

Nasîrüddin Tûsî de ahlâkın alışkanlıklara sirayet ettiğine değinmiştir. Ayrıca alışkanlık haline getirilmesi gereken güzel huyun, insanı her zaman hoşnut edecek, mutluluk verecek ama kaybı da hüznü getirmeyecek olan şeylerin edinilmesi olduğunu belirtmiştir. Eğer bu alışkanlığı edinmek bir kimseye zor gelirse Tûsî, insanlardan etrafındaki farklı sınıf, meslek ve vasıfta olan diğer insanlara bakmasını ister. İster iyi bir iş yapsın ister kötü bir iş ya da ister ahlâklı olsun ister ahlâksız bu kimseler içinde buldukları durum ve işten memnun, mutludurlar. Üstelik bunlar tek doğrunun kendi yolları olduğunu düşünür, kendi meslek ve hayat tarzlarından mahrum olanları gafil, mutsuz olarak görürler.⁵⁵⁰ Tûsî bu konuyla ilgili bir de âyet verir: “Her grup, kendilerinde bulunanlarla sevinip böbürlenirler.”⁵⁵¹ Kindî ve İbn Miskeveyh’in de ahlâkın alışkanlıklara etkisi düşüncesi ve bunların meslekler üzerinden örneklendirilmesi, Tûsî’de benzer ifadelerle yer almıştır. Tûsî işte insanlarda oluşan böylesine kuvvetli inancın, bir davranışı devamlı olarak yerine getirmelerinden kaynaklandığını söyler. İnsanlara hüzünden kurtulup mutlu olmanın yolunu kayıpların var olduğunu kabullenmekten ve bunlar karşısında sabır göstermeyi alışkanlık haline getirmekten geçtiğini söyler. İnsanın bu tekâmülde aldığı sevinç ve haz, yanlış ve sapkın bir yolda olanın aldığı sevinç ve hazdan çok daha üstündür. Çünkü bu kişi doğru ve güvenilir bir yoldadır, sağlıklı ve sevinçlidir. Bu kişi aynı zamanda belki de Allah’ın dostudur. Öyle ki “Allah dostlarına asla korku yoktur ve onlar üzülmezler.”⁵⁵²

⁵⁴⁹ Nasîrüddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, Litera Yayıncılık, 177-178.

⁵⁵⁰ Nasîrüddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 179.

⁵⁵¹ Mü’minûn 23/53; Rûm 30/32.

⁵⁵² Nasîrüddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 179.

Tûsî, risalesinde Kindî'nin adına ve düşüncelerine yer vererek onun fikirlerinden bizzat yararlandığını gösteren ender düşünürlerdendir. Kindî'nin hüznü, insanın kendi yanlış seçimleriyle sonradan ortaya çıkan ve doğal olmayan psikolojik bir rahatsızlık olarak tanımladığına değinir. Onun bu yönde şu düşüncelerini sarf etmiştir: “Sevdiğini kaybeden ve ya istediği bir şeyden mahrum olan bir kimse duyduğu hüznün gerçek sebeplerini düşünüp araştırdığında hüznün duymak zorunda olmadığını anlayacaktır. Kayıplara uğramaya, istediği şeylerden mahrum kalmaya devam etse bile insan bu haline rıza göstermeyi öğrenecek ve o eski tabii haline dönecektir.”⁵⁵³ Tûsî de Kindî'ye benzer fikirlerini dile getirir. Söz gelimi insanın etrafına baktığında musibet ve belalar için özel olarak seçilmediğini, bu tür durumların herkesin başına geldiğini anlayacağını söyler. Dolayısıyla kişi kendisinde sonradan ortaya çıkabilecek bir hastalığa veya sapmaya da izin vermeyecektir. Tûsî, dünyadaki fayda ve menfaatlerin kalıcı olacağını zanneden kimseler için şu örneği verir: Bir ziyafette güzel kokulu bir bitki elden ele dolaşır. Herkes bir süre kokladıktan sonra bitkiyi yanındakine verir. İçlerinden biri ise bu güzel kokulu bitkinin kendisine ait kalacağını zanneder fakat bitki geri alındığında hüzünlenir. İşte bu tür ortak kullanımlar Allah'ın insanlara emanet olarak verdiği nimetlerde de vardır. Allah bu nimetini istediği zaman geri alır. İnsan bu duruma rıza gösterip kabullenirse erdemli insan olmanın gereğini yerine getirmiş olur. Çünkü ancak erdem sahibi, şerefli insanlar emanetleri gönül hoşluğuyla sahibine geri verir. Dünyaya ait nimetlerin el değiştirmesi insanlar arasında adaleti sağlamak içindir. Bu sebeple nimetler sürekli olarak el değiştirir. Eğer üzölmek gerekli olsaydı o zaman her el değiştiren nimet ve her kaybedilen şey karşısında insanın devamlı olarak hüznün duyması gerekirdi.⁵⁵⁴

Tûsî daha öncekilerin de bahsettiği gibi elinde olanla yetinen insanın çok daha mutlu, huzurlu olacağını dile getirir. Hüznünden kurtulma risalesini Sokrat'ın meşhur diyaloguna yer vererek nihayete erdirir. Tûsî haset eden kimsenin de istekleri her daim gerçekleşmeyeceğinden hüznü ve eleme tutulacağından bahseder. Hasedin tedavisinin buna sebep olan cahillik ve açgözlülüğün tedavisi ile mümkün olacağını söyler.⁵⁵⁵ Ölüm korkusundan doğan hüznü de değinmiş, ölümün vereceği elemenden dolayı

⁵⁵³ Yûnus 10/62. Nasîrüddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 179-180.

⁵⁵⁴ Nasîrüddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 180-181.

⁵⁵⁵ Nasîrüddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 181-182.

korkanların korkularının yersiz olduğunu belirtmiştir. Çünkü elemi canlı hisseder. Ölümde ise nefis olmadığı için bir his de yoktur. Dolayısıyla hüznün duymaya da gerek yoktur. Geride bırakacağı ailesi ve malı için üzüntü duyan kimse için ona üzüntü duymasından başka elinde kalan bir şey yoktur.⁵⁵⁶

Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî* adlı eserinde bahsettiği hüznle ilgili görüşlerine kendinden önceki düşünürlerin görüşlerini tekrarlamış gibidir. Hüzünden kurtulmakla ilgili yeni bir görüş ortaya koyduğu söylenemez. Eserde Kindî'nin izlerini -ondan alıntılama yaptığı için de- açık olarak görebiliyoruz.

4.11. Kınalızâde Ali Efendi

Yükselme dönemi Osmanlı âlimi, devlet görevlisi olan ve aynı zamanda şair Kınalızâde 916/1510'da Isparta'da dünyaya gelir. Dedesi ve babası da devlet yöneticiliklerinde bulunmuşlardır. Isparta'daki ilköğreniminin ardından İstanbul'a gelen Kınalızâde çeşitli medreselerde ders alır. Fatih Medresesi'ne girip buradan muid olarak mezun olur. İlk müderrisliğini 950/1543'te Edirne Hüsâmiye Medresesi'nde yapar. Farklı medreselerde görev alan Kınalızâde Haseki, Sahn-ı Semân, Süleymaniye Medresesi'nde de müderrislik yapmıştır. Şam, Kahire, Halep, Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıklarında bulunmuştur. Son görevi ise 979/1571'de başladığı Anadolu Kazaskerliği olmuştur. Bu görevindeyken bir sefere hazırlığı esnasında 979/1572 yılında vefat etmiştir. Kendisinin ilim bakımından çok donanımlı olduğu, tefsir, fıkıh, felsefe, belâgat, inşâ ve matematik gibi alanlarda özellikle öne çıktığı bilinir. Arapça, Farsça ve Türkçede şiir söyleyebilecek kadar da hem dil alanında hem edebiyat alanında kendini geliştirmiştir.⁵⁵⁷

Ayşe Sıdika Oktay yaptığı çalışmaya göre Kınalızâde'nin onun Türkçe ve yirmi yedisi Arapça olmak üzere otuz yedi eserini tespit etmiştir. Türkçe eserlerinden bazıları şunlardır: *Ahlâk-ı Alâî*, *Münşeât-ı Kınalızâde*, *Divan*, *Târih-i Kınalızade*. Arapça eserlerinden bazıları şunlardır: *Şerhu Kasideti'l-Bürde*, *Risâletü's-Seyfiyye*, *Risâletü'l-*

⁵⁵⁶ Nasîrüddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 169-174.

⁵⁵⁷ Hasan Aksoy, "Kınalızâde Ali Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 25: 416-417.

*Kalemiyye, Hâşiyeye'l-Keşşâfli'z-Zemahşerî, Tabakâtü'l-Hanefiyye, Risâle fi Letâifi'l-Vücûdi'z-Zihni.*⁵⁵⁸

4.11.1. Ahlâk-ı Alâî Hakkında

Bizim ele alacağımız Kınalızâde eseri ise Ahlâk-ı Alâî'dir. Hasan Aksoy'un belirttiğine göre sadece İstanbul'daki kütüphanelerde yetmişden fazla nüshası bulunmaktadır.⁵⁵⁹ Ali Efendi eseri Suriye beylerbeyi Semiz Ali Paşa'ya ithaf etmiştir. Eserin 'Hüzün Hastalığı ve İlacı' başlığı altında hüznle ilgili görüşlerine yer verir.

4.11.2. Hüzün Hastalığı ve İlacı

Kınalızâde Ali Efendi'nin verdiği hüzün tanımına baktığımızda yine benzer bir ifadenin yer aldığını görüyoruz. O da diğer filozoflar gibi hüznü ruhî bir rahatsızlık, elem olarak tanımlamış ve geçmişte yaşanan kayıplarla veya gelecekte elinden çıkması muhtemel olacak şeylerle ilişkilendirmiştir. Sebebini ise dünyevî istek ve arzuların peşinden sürüklenme, açgözlülük, sürekli geçici menfaatlerin peşinde olmayı göstermiştir.⁵⁶⁰

Kınalızâde, hüznünden kurtulmanın yolunu dünyadan vazgeçmekle olabileceği söyler. Yani dünyanın ve nimetlerinin faniliğini bilmek ve ona göre davranmak gerekir. Fani olandan bakî olmasını beklemek hayalidir. İnsan bakî olanı istemelidir. Bu bakî olan da âhiret ve onun yüksek mertebeleridir. Akıllı insan âhirette ebedi saadeti için çalışan, gelip geçici nimetlere, faydalara sahip olduğunda tamah etmeyen, bunlar yokken de hüznü uğramayan kimsedir. Bu görüşlerinde kendinden önceki düşünürleri fikirlerini tekrarlamış gözükmektedir.

Kınalızâde Ali Efendi, "Dünyada iken tam olarak fani bağlardan kopmanın, özgür olmanın, soyutlanmanın mümkün olmayacağını, bunu yapabilenlerin ise sayısının çok az olduğunu" söyleyen birine şu cevabı verir: Eğer insan nefesine tam olarak hâkim

⁵⁵⁸ Ayşe Sıdika Oktay, "Kınalızâde Ali Efendi'nin Hayatı ve Ahlâk-ı Alâî İsimli Eseri", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* (2002): 206-209.

⁵⁵⁹ Hasan Aksoy, "Kınalızâde Ali Efendi", 25: 417.

⁵⁶⁰ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, Hz. Hüseyin Algül (Tercüman Gazetesi 1001 Eser, Kervan Kitapçılık, ts.), 221.

olamıyor, fani isteklerinden kendini kurtaramıyorsa da hiç olmazsa bunların esiri olmasın. İnsan kendini bu arzu ve isteklerinden soyutlayamıyor diye kendini tamamen bunlara da teslim etmesin. Elinden geldiğince isteklerine karşı gelmeye gayret göstermeli ve bu durum dünyaya karşı isteklerinin fani olduğunu anlayana kadar devam etmelidir.⁵⁶¹ Kınalızâde, insana iradesine hakîm olmasını, hiç değilse bunun için uğraşmasını tavsiye etmektedir. Nefsanî istekler tam olarak engellenemiyorsa da bunlar karşısında sabır göstermek, iradeyi terbiye etmek gereklidir.

Akıllı insandan dünyada her istediğine kavuşan kişinin var olup olmadığını düşünmesini isteyen Kınalızade, aynı zamanda bunun mümkün olmayacağını da bildirir. Çünkü insanın istekleri bitmeyeceği gibi ulaştığı hedeflerin de sonu olmayacaktır. Son ulaştığı hedeften daha büyük bir hedef var olacaktır. Günlük kazancıyla ve elinde olanla yetinmeyenleri sonu gelmez istekler, her daim biraz daha yüksekte kalan hedefler, tatmin olmayan bir kalp ve acılar içinde geçen bir ömür beklemektedir. İnsan aslında düşündüğü zaman, sahip olduğu dünyevî menfaatlerden yoksun olan birçok kimse olduğunu anlayacaktır. Eğer kendisinden daha az maddî imkâna sahip insanlara bakıp haline şükretmiyor, kendisinden daha fazla imkâna sahip insana bakıp kıskanıyorsa bu kimse dünyadayken tatmin olamaz. Gözünü hiçbir mal mülk doyuramaz. Sürekli olarak ihtiras ve isteklerinin peşinde olan kimsenin yakasını da üzüntü ve acı bırakmaz.⁵⁶²

Kınalızâde, Kindî, İbn Miskeveyh ve Tûsî de geçen bir bölüme yer vermiş ama onun adından bahsetmemiştir. Halkın her sınıfından, her meslekten insanın bulunduğu yerde ve yaptığı işte memnun olduğunu, hatta sapkın yolda olanların bile buna razı olduklarını ifade eder. O halde diğer insanlarda hem ahlâken hem maddî olarak daha iyi bir durumda olan insanın da bu durumuna rıza gösterebileceğini ifade eder. İnsan eğer nefsinin kötü arzulara teslim etmez, sabır gösterirse üzüntü içine de düşmez. Bütün gayret ve çalışmasını da dünya için yapmazsa şeytanın oyuncağı olmaz.⁵⁶³

Kınalızâde Ali, Kindî'nin adını risalesinde zikretmiş ve onun düşüncelerine açıkça yer vermiştir. Kindî'nin hüznü duymanın doğuştan olmayıp arızı bir hal olduğunu, başına

⁵⁶¹ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, 221-222.

⁵⁶² Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, 222-223-224.

⁵⁶³ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, 224-225.

felaketler gelenlerin bile eski neşeli zamanlarına geri döndüklerini ifade eden düşüncelerini zikretmiştir. Kindî'nin düşüncelerine yer verdikten sonra Ali Efendi, iradeyi kötüye kullanmanın insanı hüznlendirdiğini, doğru kullanıldığında hüzünden kurtulmanın mümkün olacağını ifade eder.

Ali Efendi cahil ve akıllı kimselerin hüzn karşısında takındıkları tavrı dile getirmiştir. Sözelimi ona göre cahiller, hüzn kapıldıklarında bu durumu hayvanlar gibi zamanla unutur ve sakinleşirler. Ama akıllı kimseler nefislerinde bulunan hata yapma ihtimaline karşı sabır göstermekle hüzünden kurtulurlar. Önceki düşünürlerin değindiği gibi dünyaya ait mal, mülk ve faydaların bir kimsenin tekelinde bulunamayacağını, bunların elden ele dolaşmasının ezelden takdir edildiğini söyler. Kınalızâde'nin yönelttiği şu soru şimdiye kadar ki en tatminkâr sorulardan biridir: "Mülk, sahibinde bakî kalması mutad olsaydı o mülk kendisini edinen kimsede nasıl hâsıl olacaktı?"⁵⁶⁴ Kınalızâde, fanî olanın bakî olması mümkün olmadığı için bir mülkün de sahibinde bakî kalmasının mümkün olamayacağını dile getirir.

Kınalızâde Ali, risalesinin sonuna doğru Nasîrüddin Tûsî'de geçen kendisine güzel kokulu bir bitki verilen kimsenin hikâyesine yer vermiştir. Tûsî de geçen hikâyeden farklı olarak bu kişiye bir müddet koklaması için gül verilmiş, geri alınca da çirkin sözler sarf etmiştir. Bu hikâyedeki kişinin durumu ise kendisine dünyada bir müddet faydalanması için verilen emanetlerin geri alındığında kavga çıkaran, kötü sözler söyleyen, hüzn boğulan kimsenin durumuna benzetilmiştir. Oysaki insan iyi düşündüğünde nimetlerin elde ele geçişi âlemden devamı için gereklidir.⁵⁶⁵

Elinde olana, Allah'ın kendisine verdiği rızâ göstermeyip daha fazlasının peşinde olan insan yakasını hüzn ve elemden kurtaramayacaktır. Zaten insan kendisini rızâ göstermek ve elinde bulunana şükretmekle eğitmezse hep daha fazlasının peşinde olacaktır. Kınalızâde Ali Efendi hadis olduğunu belirtmeden bu konuda bir hadise yer vermiştir: "Âdemoğlunun iki vadi dolusu altını olsaydı bir üçüncü vadiyi de isterdi. Onun karnını ancak toprak doldurur."⁵⁶⁶

⁵⁶⁴ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, 225.

⁵⁶⁵ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, 226.

⁵⁶⁶ Buhârî, Rikak 10; Müslim, Zekât 116-119.

Kendisine ait olmayan şeylerle övünen kimsenin yaptığıının utanç verici olduğuna dair himmet sahibi kimselerin sözlerini de bize aktarmıştır. “Devlet ehline kendisine ait olmayan elbiseyi giymek ardır.” “Zamanın merasına konuklama, havası pis suyu kötüdür. Bakî olmayan kubbe ile övünme, emanet elbise yine sahibine geri verilir.” Dolayısıyla insan bu dünyanın ve kendisine verilen her emanetin fani olduğunu, kendisinden bir gün geri alınacağını bilmeli ve ona göre davranmalıdır. Bu şekilde yaşayan hüzün ve kedere boğulmaz. Hüzün ve keder ona uğrasa da kalıcı olmaz. Risâlesinin sonunda Sokrat’la ilgili meşhur diyaloga da vermiştir. Yazdıklarını okuyan ve düşünen akli başında kimselerin dünyevî hüzün ve gamdan kurtulacaklarını söyleyerek risaleyi sonlandırmıştır.⁵⁶⁷ Kınalızâde’nin de hüzün konusunda öncelikle Kindî ve sonrasında diğer düşünürlerle genelde aynı fikirleri dile getirdiğini söyleyebiliriz.

4.12. Muhyî-yi Gülşenî

17. yy. devlet yöneticilerinden olan Muhyî-yi Gülşenî 935/1529’da Edirne’de doğar. Asıl adı Muhammed olup Muhyiddin lakabıdır. Gülşenî ismi ise bağlı bulunduğu Gülşeniyye tarikatından dolayıdır. İlk eğitimine Edirne başlayan Muhyî-yi Gülşenî, İstanbul’da da ilim meclislerinde bulunmuştur. Özellikle Ebü’s-suûd Efendi’nin ve Gülşenî şeyhi Muhyiddin Karamânî’nin derslerine devam ettiği bilinmektedir. Aynı zamanda iyi derecede Farsça bilip şiir yazması ve bunları Kanuni Sultan Süleyman’a ulaştırdığı bilinmektedir. Bundan sonra Gülşenî, Edirne’ye geri döner ve bir süre burada kaldıktan sonra 959/1552 yılı sonunda Kahire’ye gider. Abisi de burada defterdâr olan Gülşenî kadî nâibi olarak atanır. Kahire’de bulunduğu sürece hem ders almış hem de ders vermiştir. Kendinin astronomi ve vefk dersi aldığı, Mısır başdefterdarı Bayezid Çelebi’nin oğluna ise Mesnevi dersi verdiği bilinmektedir. Gülşenî 963 yılında şeyhiyle birlikte yeniden Edirne’ye döner. Vefatına kadar Edirne-İstanbul-Kahire arası yolculuklar yapan Gülşenî’nin vefat tarihi hakkında görüş birliği yoktur. 1013/1604 ve ya 1014/1605 ya da 1017/1608 yılından sonra vefat etmiş olabileceği ileri sürülmüştür.⁵⁶⁸

⁵⁶⁷ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, 227.

⁵⁶⁸ Tahsin Yazıcı, “Muhyî-yi Gülşenî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 31: 79-80.

Muhyî-yi Gülşenî eser kaleme almada oldukça çalışkan davrananlardan biri olmuş, 200 kadar eser yazdığını ifade etmiştir. Kitapları konuları bakımından zengindir ki tasavvuftan edebiyata, dilden tarihe, hadisten tefsire ve ahlâka dair eserler kaleme almış, bunların kırkı günümüze ulaşmıştır. Otuz yedisi Mısır'daki Hidîviyye Kütüphanesi'ndedir. Mısır'da bulunan eserlerinden bazıları şunlardır: *Nefhatü'l-Esrâr*, *Kavâid-i-Bâlibîlen*, *Ahlâk-ı Kirâm*, *Dîvân*, *Mesâdir-i Elsine-i Erbaa*, *Tefsir-i Süretü'l-Kadr*. Türkiye'deki kütüphanelerde bulunan eserleri: *Bünyâd-ı Şi'r-i Ârif*, *Menâkıb-ı İbrahim Gülşeni*, *Reşehât-ı Muhyî*, *Gül-i Sad Berg*.⁵⁶⁹

4.12.1. Ahlâk-ı Kirâm Hakkında

Bizim inceleyeceğimiz Gülşenî eseri ise Ahlâk-ı Kirâm'dır. Eserde hüznle ilgili görüşlerine de yer vermiştir. Eserin Mısır dışında, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih bölümü, nr.3496'da Siret-i Murâd-ı Cihan adıyla ve Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr.2261'de olmak üzere iki nüshası vardır.⁵⁷⁰ Türkçeye çevirisini Abdullah Tümsük yaparken eser İnsan Yayınları tarafından neşredilmiştir.

4.12.2. Ahlâk-ı Kirâm

Muhyî-yi Gülşenî, reziletler başlığı altında korkuya yer vermiş, bu başlığın altında da hüznünden bahsetmiştir. Gülşenî ayrıca korkunun türlerine değinmiştir. 'Başa istenmeyen bir durumun gelmesinden çekinme, gelecekle ilgili kaygı duymayı' korkunun bir türü olarak ele almıştır. Oysa bu durum Kindî'de hüznün bir sebebi olarak gösterilmişti. Gülşenî ise dolaylı olarak bu durumu hüzne bağlamıştır. Gelecekte korkarak üzülmeyen gereksiz olduğunu bir beyitle dile getirmiştir:

Gam-ı nâ-âmedehorden be-nakdem rence midâred
Hemân Bihter ki bâ-ferdâgüzârem kâr-ı ferdâ-râ.

“Gelecekte olan bir olayın gamını çekmenin bir anlamı yoktur. Doğrusu, gelecekte olacak olanı geleceğe bırakmalısın.”

⁵⁶⁹ Tahsin Yazıcı, “Muhyî-yi Gülşenî”, 31: 80.

⁵⁷⁰ Tahsin Yazıcı, “Muhyî-yi Gülşenî”, 31: 80.

Gülşenî'nin bu beytine baktığımızda Kindî, Râzî ve diğer düşünürlerin görüşleri ile hemfikir olduğunu görmekteyiz. Buna göre diğer düşünürler gibi Muhyî-yi Gülşenî de henüz gerçekleşmemiş bir durum için korkmanın ya da üzülmünün doğru olmadığı kanaatindedirler. Çünkü bu durumda insan gelecek için sürekli bir korku halinde olacak ve hüznünden kurtulamayacaktır. Bu sebeple insan Gülşenî'nin de dediği gibi 'geleceği, geleceğe bırakmalıdır.'

Gülşenî, insanın korku ve hüznünün sebebi başkasından kaynaklandığında bu durumun varlığı ya da yokluğunun geçici olduğunu bildirir. Abdullah Tümsük'in *Ahlâk-ı Kirâm*'dan aktardığına göre Gülşenî, hüznün hem dünyada hem de âhirette insanı saadete erdirmeyeceği kanaatindedir. Hüzne kapılıp giden insanın hem dünyanın nedametini hem de âhiretin ateşini üzerine alacağını söyler. Ona göre insan geçmişi bırakıp önüne bakmalıdır. Geçmişte yaşanmış olayların verdiği üzüntü sebebiyle insan geleceğinden de vazgeçmemelidir.⁵⁷¹

Gülşenî, Yûnus suresinde geçen "Dikkat, Allah'ın dostlarının ne korkusu vardır ve ne de üzüntüleri" âyetini delil getirerek Allah'a dost oldukları, yakın oldukları takdirde insanların üzülmeyeceğini de söyler.⁵⁷²

Nasîrüddin Tûsî ve Kınalızâde Ali'nin eserlerinde yer verdiği, bir ziyafet esnasında kendisine bir bitki veya bir gül verilen kimsenin durumundan Muhyî-yi Gülşenî de bahsetmiştir. Muhyî-yi Gülşenî sadece takdim edilen şeyi şamdan olarak değiştirmiştir. Vermek istediği mesaj ise diğer iki düşünür ile benzerdir. Kendisine ait olmayan, emanet olarak verilen bir şeyi sahiplenen kimse, bu emanet geri istendiğinde hüzne boğulacak, acılar içinde kalacaktır. Oysaki akıllı insan bu dünya menfaatlerinin geçici olduğunu ve kendisine emanet olarak verildiğini, bir gün elinden çıkabileceğini düşünen insandır. Sevdiği şeyler elinde bulunduğu sürede bunlardan iyi yönde istifade etmelidir.⁵⁷³

⁵⁷¹ Muhyî-yi Gülşenî, *Ahlâk-ı Kirâm*, Hz. Dr. Abdullah Tümsük (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 89.

⁵⁷² Muhyî-yi Gülşenî, *Ahlâk-ı Kirâm*, 89-90.

⁵⁷³ Muhyî-yi Gülşenî, *Ahlâk-ı Kirâm*, 90.

Ölüm korkusuna da değinen Gülşenî, bu korkunun sebeplerini sıralar. Daha önce de bahsettiğimiz üzere ölüm korkusundan duyulan hüznün arkada bırakılan aile, evlat ve mal sebebiyle olabilir. Gülşenî, bu durumda olan kimselere dünyada iken ihtiyacı nispetinde servete sahip olmayı tavsiye etmektedir.⁵⁷⁴

Böylece İslam felsefe metinlerinde hüznün konusunu bitirmiş olduk. Şimdi tasavvufta hüznün tartışmalarına kısaca değineceğiz.

4.13. Tasavvufta Hüzn

Hicrî II. asra kadar daha çok bireysel olarak yaşanan zühd hayatı bu yüzyılın sonlarına doğru bazı merkezlerde ekol haline gelmiş ve mektebler oluşturmuştur. Bu mektebler Medine, Basra, Kûfe ve Horasan'dadır. Her mektepte öne çıkan tutum ve davranışlar farklıdır. Basra mektebinde Hasan-ı Basrî'nin öncülüğünde "korku ve hüzn ekolü", Rabia Adeviyye öncülüğünde ise "sevgiye dayalı zühd ekolü" öne çıkmıştır.⁵⁷⁵

Hasan-ı Basrî öncülüğünde öne çıkan "korku ve hüzn" kavramları bilinçli olarak seçilmiştir. Ekole göre nihai hedef korku ve hüzn değil, bunlara gark olmak değildir. Dünyanın faniliğini ve ölüm gerçeğini anlayıp hüzn duyan müslümanın kendi nefsinin muhasebe etmesi, olabildiğince tezkiye etmesi ve salih ameller peşinde olmasıdır. Bu durumda tasavvufta hüzn bir rahatsızlık değildir. İnsanın daha kâmil mertebeye çıkmasını sağlayacak bir yolculuk halidir. Hilyetü'l Evliyâ yazarı Ebû Nuaym⁵⁷⁶, Hasan-ı Basrî'yi eserinde "korku ve hüznle dost olmuş, kaygı ve kederle kaynaşmış, uyku ve istirahati yitirmiş"⁵⁷⁷ olarak tanıtır. Yine aynı eserde onun için kalbinin mahzun olduğu,⁵⁷⁸ devamlı olarak hüznü olduğu ve her görüldüğünde başına bir musibet gelmiş gibi durduğu⁵⁷⁹ anlatılır.

⁵⁷⁴ Muhyî-yi Gülşenî, *Ahlâk-ı Kirâm*, 92.

⁵⁷⁵ Prof.Dr. H.Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 21.basım (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 101-107.

⁵⁷⁶ Ebû Nuaym, *Hilye II*, 131-132.

⁵⁷⁷ Mustafa Çağrı, "Hüzn", 19: 75.

⁵⁷⁸ Ebû Nuaym, *Hilye II*, 132.

⁵⁷⁹ Ebû Nuaym, *Hilye II*, 134.

Hasan-ı Basrî'nin ise hüzün için sarf ettiği sözlerden bazıları şunlardır:

Hasan-ı Basrî'de geçmiş ve gelecek adına iki korkunun doğurduğu hüzün hali vardır: “Mü'min kişi, hüzünle sabahlayıp yine hüzünle akşamı eder. Onun için bundan başka durum da söz konusu olamaz. Çünkü devamlı iki korku arasındadır. Biri geçmişte işlenen ve Allah'ın buna karşı ne yapacağı bilinmeyen günahlardan dolayı duyulan korku. Diğeri de geriye kalan ömürden yana, hangi musibetlere maruz kalınacağına bilinmeyişinden doğan korkudur”⁵⁸⁰ Yine, Hasan-ı Basrî “Mümin, ancak hüzünle dinine yerleşir”⁵⁸¹ sözü ile de din konusunda mü'min bir kimsenin ancak hüzün ile tatmin olacağı, onu hüznün rahatlatacağını⁵⁸² kastetmiş olmalıdır. Hüzün çekmekten maksadın pasif bir duygu hali olmadığını aksine hüznün aktif olarak iyi işler peşinde olmak olduğunu “Dünyada zamanın çoğunun hüzünle geçirilmesi, salih amellerin aşılması demektir”⁵⁸³ sözü ile ifade etmektedir. İşlediği kötü ameller ve hesap verme gününün yaklaşması sebebiyle öleceğinin ve kıyametin kopacağını bilincinde, Allah'ın huzuruna çıkacağını da bilen bir kimsenin hüzün halinin devamlı olmasını onun hakkı olarak görmüştür.⁵⁸⁴ Kur'an okuyan mü'minin ondaki ruhsal ve bedenî değişimlerini, “Vallahi, bu Kur'an'a inandıktan sonra; hüzünlenip solmayan, hastalanmayan, erimeyen ve yorulmayan hiçbir kul yoktur”⁵⁸⁵, sözleriyle dile getirmiştir. Bu ifadeyle Kur'an'ın inananlara hüzün ve korku verdiğine dikkat çekmiştir.

Hasan-ı Basrî'nin yetişmesinde Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Seleme'nin katkıları olmuştur. Sahabîlerin arasında yetişmiş olması ilmi olarak kendini geliştirmesinde büyük rol oynamış, onların hayır duasını almıştır. Küçük yaşlarda hafız olmuş, Enes b. Malik gibi sahabilerden istifa etmiş, bir süre ücret almadan kadılık yapmış, kendini iyi bir hatip ve vaiz olarak yetiştirmiştir.⁵⁸⁶ Onun hem ilmî hem siyasî sahada olması ve etkili bir hatip olması hasebiyle ekolü Basra'nın sınırlarını aşmış, Horasan ve Mısır

⁵⁸⁰ Ebû Nuaym, *Hilye* II, 132. Ebû Nuaym el-İsfâhânî, *Hilyetu'l Evliyâ ve Tabakatu'l Asfiyâ*, çev. Hasan Yıldız, Hüseyin Yıldız, Zekeriya Yıldız (İstanbul: Ocak Yayınları, 2015), 1: 546.

⁵⁸¹ Ebû Nuaym, *Hilye* II, 133. Ebû Nuaym el-İsfâhânî, *Hilyetu'l Evliyâ ve Tabakatu'l Asfiyâ*, 1: 547.

⁵⁸² Mustafa Çağrı, “Hüzün”, 19: 75.

⁵⁸³ Ebû Nuaym, *Hilye* II, 133.

⁵⁸⁴ Ebû Nuaym, *Hilye* II, 133. Ebû Nuaym el-İsfâhânî, *Hilyetu'l Evliyâ ve Tabakatu'l Asfiyâ*, 1: 548.

⁵⁸⁵ Ebû Nuaym, *Hilye* II, 133. Ebû Nuaym el-İsfâhânî, *Hilyetu'l Evliyâ ve Tabakatu'l Asfiyâ*, 1: 549.

⁵⁸⁶ Süleyman Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 16: 291.

gibi pek çok İslam ülkesine yayılmıştır. Hüzün ve korku ekolünün farklı ülkelere yayılmasıyla taraftarı olduğu kadar karşı çıkanlar, tepki gösterenler de olmuştur. Takıyyüddin İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye dini konularda bile olsa da hüzünlenmemek gerektiğini, hüzünlenmenin bir fayda vermediği, aksine kulun şevkini kırdığı ve iyi işler yapamaz hale getirdiğini tezini savunurlar. Âyet ve hadislerden de kendilerini destekleyecek deliller ortaya koyarlar. Hüznün bir fazilet olmadığını ifade ederler.⁵⁸⁷

⁵⁸⁷ Mustafa Çağrı, “Hüzün”, 19: 75.

BÖLÜM V

HÜZÜN VE MDR HİZMETLERİ

Önceki bölümlerde İslam düşünce geleneğinde hüznün konusunda ortaya çıkan farklı yaklaşımlar ele alındı. Bu bölümde ise yukarıda detayına girdiğimiz bu farklı yaklaşımların (yani hüznün konusundaki âyet, hadis ve risalelerin) manevî danışmanlık ve rehberlik hizmetleri (MDR) için teorik ve pratik katkı sağlama imkânı ele alınacaktır. Maneviyat danışmanlığı ve rehberliği sürecinde dini referansları dikkate almasıyla diğer seküler danışmanlık ve rehberlik anlayışlarından ayrılan MDR hizmetleri için İslam düşünce geleneğinin “hüznün” anlayışı ne anlam ifade etmektedir? İslam düşünce geleneğindeki hüznün anlayışı modern terapi ve danışmanlık teorilerinin “hüznün” veya “yas” anlayışından farklı olan tarafı var mıdır? Varsa bu farklılığın nasıl bir katkı sağlama imkânı söz konusu olabilir? Bu ve benzeri sorulara cevap bulmak için önce mevcut hüznün ve yas teorilerine kısaca bir göz atmak gerekmektedir.

5.1. Modern Psikolojide Hüznün ve Yas

Modern psikolojide hüznün, kayıplar sonrası insanda meydana gelen psikosomatik ve duygusal bir hal olarak tanımlanmaktadır.⁵⁸⁸ Aynı şekilde yas ve melankolinin de kayıplar sonrasında ortaya çıktığı bilinmektedir.⁵⁸⁹ Darian Leader’ın da belirttiği gibi yas, kayıpla birlikte gelen kederi ifade eder.⁵⁹⁰ Fakat melankolinin kayıp deneyimiyle ilişkilendirilmesi Freud ile birlikte olmuştur. Freud’a kadar gelen tıp birikiminde yas ve melankoli birbiriyle böyle sistematik bir şekilde ilişkilendirilmemiştir.⁵⁹¹ Günümüz terapi kültüründe hüznün, yas ve melankoli kavramlarının iç içe geçmiş bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir. Şöyle ki, modern psikolojide hüznün olgusu kavramsal ve duygusal olarak daha çok yas kavramı çerçevesinde ele alınmaktadır.

⁵⁸⁸ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 373.

⁵⁸⁹ Sigmund Freud, *Yas ve Melankoli*, 18-21.

⁵⁹⁰ Darian Leader, *Depresyon, Yas ve Melankoli*, çev. Ayça Göçmen (İstanbul: Encore Yayınları, 2008), 28.

⁵⁹¹ Darian Leader, *Depresyon, Yas ve Melankoli*, 28.

Freud'a göre yas olağan bir durumdur. Bazen normalin dışına çıkmadığı durumlar yaşansa bile Freud yası hastalıklı bir hal olarak görmez. Doktora gitmenin bile akla gelmeyeceği kanaatindedir. Dışarıdan müdahaleyi ise zararlı olarak nitelendirir. Ona göre, insanın ölen kişi ile bağlarını koparıp hayata yeniden başlaması ve başka insanlarla yeniden ilişki kurması yasin işlevidir. Yasta belirsiz bir şey yoktur. Kişi neyi ve kimi kaybettiğini bilir. Melankoli de ise kayıp bazen gerçek bile olmayabilir. Yani sevilen kişi/nesne gerçekten ölmemiş olabilir. Fakat sevgi nesnesi olarak kayıp yaşanmış olabilir. Bu sebeple kişi kimi kaybettiğini bilse bile kaybedilen ile neyi kaybettiğini bilemeyebilir. Melankoli, yasin ilerlemiş hali olduğu için normal değildir. Ben duygusu zarar görür ve kişi kendini eleştirir. Kayıp yaşadığı kişi sebebiyle kendini suçlar, özsaygısını yitirir ve kendini değersiz hisseder.⁵⁹²

Freud'un psikodinamik yas kuramına ilk eleştiriler makalenin 1917'de yayımlanmasının birkaç yıl ardından Karl Abraham ve Melanie Klein'den gelmiştir.⁵⁹³ Freud sevgi nesnesinin kaybından doğan ikircikli durumun (sevme-nefret etme) yası melankoliye dönüştüren 'patolojik yas' olarak tanımlar.⁵⁹⁴ Abraham ve Klein ise bu çatışma halinin sadece patolojik yasta değil her durumda var olduğunu savunurlar. Onlara göre yas-patolojik yas ve melankoli arasında bir süreklilik vardır. Ayrıca melankoli ve yasin aynı yapının farklı biçimleri olduğu kanaatindedirler. Abraham, yas tepkilerini çocuklukta yaşanan olaylarla ilişkilendirir. Yetişkin biri kayıp yaşadığında annesiyle olan ikircikli ilişkisine geri döner. Abraham'a göre özsuçlama, gelişim dönemindeki çocuğun annesi tarafından bazen sevildiği bazen ihmal edildiği bu ikircikli durumların ikircikliğin ilk nesnesi ve sebebi olan anneye yapılan suçlamadır.⁵⁹⁵

Bowlby ise bağlanma esaslı bir yas kuramından bahsetmiştir. Ona göre insan güçlü bağlar kurmak ister. Çocuğun bakım vereni ile ilişki arayışı ve yakınlık kurma isteği duygusal bağ olarak tanımlanır. Bu bağ kurma isteği sadece çocuklukta değil tüm yaşam boyunca devam eder. Erken yaşlarda bakım vereninden ayrılmak zorunda kalan çocuklarda öfke, ağlama, ümit etme ve özlem ise sonrasında ümitsizlik davranışlarıyla

⁵⁹² Sigmund Freud, *Yas ve Melankoli*, 18-23.

⁵⁹³ Darian Leader, *Depresyon, Yas ve Melankoli*, 61.

⁵⁹⁴ Sigmund Freud, *Yas ve Melankoli*, 31-32.

⁵⁹⁵ Darian Leader, *Depresyon, Yas ve Melankoli*, 61-70.

yavaş yavaş bakım veren ile bağları koparmışlardır. Çocukluk çağındaki olayların yetişkinlikteki yas tepkilerini etkilediğini savunan Bowlby, araştırmaları neticesinde çocuklukta yasa verilen tepkilerin benzerine toplama kamplarında ve savaş esiri olan yetişkinlerde de rastlamıştır.⁵⁹⁶

Yas konusundaki teoriler, yasin işlevi gibi konular günümüze kadar tartışılmaktadır. Yasin işlevini Freud gibi dile getirenlerden bir de M. Klessmann'dır. Klessmann yasin işlevlerini şöyle açıklar:

- Kaybın gerçekliğini kabul etmek. Bu her zaman kendiliğinden gerçekleşmez; kimi zaman yas tutanlar kaybettikleri kişinin ölümünü inkâr edip onunla hayali bir dünyada yaşamayı devam ettirme peşinde koşarlar.
- Yasın acısını çekmek, üzerinde çalışmak.
- Kaybedilen kişinin artık olmadığı bir dünyada, gerçeklikte yolunu bulmak, hayatını devam ettirmek.
- Kaybedilen kişiyi hayatta yeniden konumlandırmak ve hayatını devam ettirmek.⁵⁹⁷

Çağdaş terapi kültüründe hüznün ve yasa ilgili oldukça zengin çalışmalar ve farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Ancak maneviyat referanslı veya din ve maneviyat gibi değerlerin entegre edildiği yaklaşımlar, henüz arzu edilen düzeyde söz konusu bu terapi kültürü içerisinde kendini yeterince hissettirememektedir. Bu önemli bir eksiklik olarak dikkat çekmektedir. Dinî ve manevî referanslar hüznün ve yasa ilgili geliştirilen terapilere önemli işlevsel katkılar sağlayabilecek nitelikte olabilirler. Her ne kadar söz konusu modern terapiler bu manevi kaynaklara hala mesafeli dursalar da bugün din ve maneviyat referanslı çeşitli terapi, danışmanlık ve rehberlik yaklaşımları ortaya çıkmıştır. Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın öncülüğünde başlatılan maneviyat danışmanlığı ve rehberlik (MDR) hizmetleri de bunlardan biridir.

5.2. Maneviyat Danışmanlığı ve Rehberlik (MDR)

Bazı araştırmacılara göre maneviyat içeren rehberlik hizmetlerinin temellerini Platon'un "*Sokrates'in Savunması*"na kadar dayandırır. Sokrates bu eserinde gençlere geçici olan mal, mülk, şöhret yerine ruhları ile ilgilenmelerini tavsiye eder. Çünkü ona göre '*ruhun terbiyeye, bakıma ve tamamlanmaya ihtiyacı vardır*'. Platon "*Lakhes*

⁵⁹⁶ Arda Bağcaz, "Ankara'da Yakın Kaybı Sonrası Yas Belirtilerinin Yaygınlığı ve Yordayıcı Etmenler (Sosyodemografik Özellikler, Yakın Kaybının Özellikleri, Anksiyete Duyarlılığı ve Yetişkin Ayrılık Anksiyetesi ile İlişkisi)" (Tıpta Uzmanlık Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017), 6-7.

⁵⁹⁷ Zuhâl Ağılkaya Şahin, *Manevî Bakım ve Danışmanlık*, 443.

Diyaloğu” adlı eserinde Sokrates’in öğretmenin “*technikos peri psychestherapeian*” yani ruh bakımında uzman olması gerektiği yönündeki görüşünü aktarır. Ruha bakılması gerektiğinden ilk defa bahsedildiği için bu metinler Şahin’in de T. Bonhoeffer’den alıntıladığına göre “kendisini manevî bakım olarak anlayan felsefe” olarak nitelenir.⁵⁹⁸

Ruh bakımı olarak ifade edebileceğimiz bu yaklaşım bugün genellikle kilisede bir papaz ya da yetkili kilise görevlisi tarafından cemaate verilen manevî destek, yardım ve tavsiyelerden oluşan hizmetleri kapsar. Bu teolojik yaklaşım modern teori ve pratiklerle entegre olmuş, zamanla psikolojik ve psikoterapötik yaklaşımların da katkısıyla zenginleşmiştir. Amerika’da başlayıp Hollanda üzerinden Almanya’ya yayılan bu yaklaşım Avrupa’da etkili hale gelmiştir. Maneviyat ve psikolojinin bu etkileşimi ile manevî/dinî danışmanlık “*pastoral care*” ya da “*pastoral counseling*” gibi isimlerle ifade edilmektedir.

1930’lu yıllarda Amerikalı rahip Anton Boisen’in öncülüğünde başlatılan din görevlilerinin klinik eğitim almaları da pastoral psikolojinin doğuşu olarak kabul edilir. Pastoral psikolojide disiplinler arası bir çalışma ön plandadır. Çünkü problemlere din ekseninde çözüm bulmak ve dinî pratikleri psikolojik bakış açısıyla yorumlamak gayesindedir. Pastoral psikoloji insanın hem dinî hem dünyevî problemlerinde insana destek sağlamaya çalışır.

Manevîyat danışmanlığı ve rehberlik ise bazı araştırmacılar tarafından “danışanın kendi hayatında önem verdiği unsurları fark etmesi, kendi anlam kaynaklarını keşfetmesi ve inanç dünyasının hayatına etkilerini bilmesine yardımcı olma sürecidir”⁵⁹⁹ şeklinde tanımlanmıştır.

Batı kaynaklı manevîyat danışmanlığı tanımlarından bazısı ise şöyledir: “Manevîyat danışmanlığı; dinsel terimler kullanılarak, psiko-sosyo-teolojik ve etik çerçevede

⁵⁹⁸ Zuhâl Ağılkaya Şahin, *Manevî Bakım ve Danışmanlık*, 24.

⁵⁹⁹ Ali Ayten, Sevde Düzgüner, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri ve Temel Bilgiler Kılavuzu*, 2.baskı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 41.

beden/body-zihin/mind-ruh/spirit üçgeninde bir bütün olarak verilen yardım aktiviteleridir.”⁶⁰⁰

Bir başka tanıma göre de manevî danışmanlık:

Bireyin hayatında kutsal/aşkın bir boyut olduğunu kabul eden uzmanların yürüttüğü, sözel ya da sözel olmayan, doğrudan veya dolaylı, literal ya da sembolik iletişim biçimlerini kullanarak, danışanların temelde stres ve kaygıyla başa çıkmalarını sağlamaya yönelik tüm yardım etme aktivitelerini kapsayan özel bir danışmanlık türüdür.⁶⁰¹

Tanımlardan yola çıkarak manevî danışmanlık ve psikolojik danışmanlığın pratikte uygulanması bakımından birbirine benzer danışmanlıklar olduğunu ifade edebiliriz. Manevî danışmanlıkta, psikolojik danışmanlıktan farklı olarak danışmanların psikoloji eğitimlerinin yanında teoloji eğitimleri de vardır. Modern terapi yöntemleri ile kutsal alandan yararlanan danışmanlar, danışanlarını yönlendirir, destekler ve problemlerine çözüm üretmeye çalışırlar.⁶⁰²

Manevîyat danışmanı ise Manevîyat Danışmanlığı ve Rehberlik Derneği'nin tanımına göre şu kimsedir:

Yetkisi dâhilinde ve tanımlanmış görev talimatlarına göre; farklı yaşam dönemlerindeki bireylerin din veya maneviyatla ilişkilendirdiği sorunlarıyla başa çıkma süreçlerinde bütüncül bir yaklaşımla modern danışma teknikleri ile dinî ve manevi yöntemleri birlikte kullanan; problemi konusunda danışanların hedeflerine ulaşmalarını sağlamak amacıyla bireyle ve grupla manevî danışmanlık ve rehberlik hizmetlerini sunan ve mesleki gelişim faaliyetlerini yürüten nitelikli kişidir.⁶⁰³

Manevîyat danışmanı modern terapi yöntemleri kullansa da bir terapist değildir. Ya da kutsaldan yararlanması sebebiyle manevîyat danışmanı dinî bilgi aktaran vaiz, Kur'an

⁶⁰⁰ C. R. Schlauch, “Defining Pastoral Psychotherapy”, *Journal of Pastoral Care* 39 (1985/3): 223. Aktaran: Mustafa Koç, “Manevî-[Psikolojik] Danışmanlık ile İlgili Batı'da Yapılan Bilimsel Çalışmaların Tarihi ve Literatürü (1902-2010) Üzerine Bir Araştırma – I”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2012/2): 202-203.

⁶⁰¹ Emmanuel Y. Lartey, “African Perspectives on Pastoral Theology: A Contribution to the Quest for More Encompassing Models of Pastoral Care”, *Contact: The Interdisciplinary Journal of Pastoral Care* (1993/112): 5. Aktaran: Mustafa Koç, “Manevî-[Psikolojik] Danışmanlık ile İlgili Batı'da Yapılan Bilimsel Çalışmaların Tarihi ve Literatürü (1902-2010) Üzerine Bir Araştırma – I”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2012/2): 203.

⁶⁰² Mustafa Koç, “Manevî-[Psikolojik] Danışmanlık ile İlgili Batı'da Yapılan Bilimsel Çalışmaların Tarihi ve Literatürü (1902-2010) Üzerine Bir Araştırma – I”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2012/2): 204.

⁶⁰³ <https://mdr.org.tr/mdr-nedir/> Erişim tarihi: 16.01.2022.

okumayı öğreten imam ya da Kur'an kursu hocası olarak da kabul edemeyiz. Manevîyat danışmanı, danışanın ilgi, ihtiyaç ve talebi doğrultusunda hem manevî bakımdan danışanını destekler hem de dinî bilgi aktarımı yapar. Fakat manevî danışmanlık ve rehberlik bundan ibaret değildir.⁶⁰⁴

Manevîyat danışmanı, danışanın kendi hayatındaki önemli noktaları keşfetmesine ve inanç boyutunu tanımasına yardımcı olur. Bireysel veya grup halinde yapılabilen manevî danışmanlık hizmetleri danışan temelli olduğu için “danışman, danışanın önem, anlam ve inanç dünyasını anlamalı ve danışmanlık sürecinde bunu esas almalıdır”.⁶⁰⁵ Teoloji eğitimi görmüş bu ruh sağlığı uzmanlarının/manevî danışmanların hizmetleri mezhepsel değildir. Manevî danışman, danışanına kendi dinî inançlarını dikte etmez. Onların manevî, teolojik ve dini inançlarına saygı duyar.⁶⁰⁶

Manevî rehberlik hizmeti ise herkese açıktır ve planlı yapılıdır. Bu hizmet manevî bilgi ve becerileri geliştirmeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla katılımcıların kişisel sorunlarının dile getirilmesinden ziyade belirli bilgi ve becerilerin aktarılması hedeflenir. Bununla birlikte *manevî rehberlikte de hedef kitlenin öncelikleri dikkate alınır*.⁶⁰⁷

Manevîyat danışmanlarının çalışma ortamlarını ise “hastaneler, hasta yakınları, hapisaneler, gençlik merkezleri, çocuk esirgeme kurumuna bağlı yurtlar ya da çocuk evleri, engelliler, huzurevi ya da yaşlı bakım ve rehabilitasyon merkezleri, bağımlılık merkezleri, kadın konuk evleri, yurtlar vb.” yerler oluşturur.⁶⁰⁸

Manevîyat danışmanlığı doğası gereği Kur'an, sünnet, tasavvuf, İslamî felsefe vb. gibi alanları etkin olarak kullanır ve danışanların ihtiyaç ve talepleri doğrultusunda bu kaynaklara başvurulur. Bu çerçevede hüznün kavramına ilişkin yaptığımız bu çalışmada hüznle alakalı âyet, hadis, tasavvufî kelimeler ve İslam felsefesinin manevîyat

⁶⁰⁴ Ali Ayten, Sevde Düzgüner, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri ve Temel Bilgiler Kılavuzu*, 51-52.

⁶⁰⁵ Ali Ayten, Sevde Düzgüner, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri ve Temel Bilgiler Kılavuzu*, 50.

⁶⁰⁶ Orhan Gürsu, *Manevî Danışmanlar İçin Kılavuz* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2022), 29.

⁶⁰⁷ Ali Ayten, Sevde Düzgüner, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri ve Temel Bilgiler Kılavuzu*, 50-51.

⁶⁰⁸ Orhan Gürsu, *Manevî Danışmanlar İçin Kılavuz*, 29-30.

danışmanlığı ve rehberlik alanında teorik ve pratik birtakım katkılar sağlaması mümkün gözükmektedir.

5.2.1. MDR Hizmetleri, Hüzün ve Yas

Hüzün konusu özelinde İslam düşünce geleneği ve modern psikoloji kuramlarını karşılaştırdığımızda ilk göze çarpan şey, modern psikoloji kuramlarında net bir şekilde ayrıştırılan “hüzün” ve “yas” kavramlarının İslam düşünce geleneğinde net bir ayrımının yapılmadığı hususudur. Patolojik olmayan yası dışarıda bıraktığımızda İslamî gelenek ile çağdaş psikoloji düşüncesinin hüzün ve melankoli konularında benzer görüşe sahip olduklarını söylemek mümkündür. Her iki yaklaşıma göre de hüzün ve melankoliden kurtulmak gereklidir. Freud’a göre melankoli, yasin ağırlaşmış patolojik ve karmaşık halidir. Freud, yas durumundaki birine müdahale etmenin ve onun yasını kesintiye uğratmanın o kişiye zarar vereceğini düşünür. Çünkü yas olağan bir durumdur. Yası *“genellikle sevilen bir kişi veya kaybedilen kişinin yerine konan soyut bir kavramın yitirilmesine verilen tepkidir; anayurt, özgürlük ya da bir ülkü gibi”* olarak tanımlayan Freud, aynı etkilerin bazı kişilerde yas yerine hastalığına eğilim olduğunu düşündüren melankoliyi oluşturduğu görüşündedir.⁶⁰⁹ Melankoli, günümüzde ise depresyon, melankolik depresyon gibi isimlerle anılır olmuştur. Depresyon nedenleri ve belirtileri de melankoli ile benzerdir.⁶¹⁰

Nihayetinde varmak istediğimiz nokta, İslamî gelenek ile modern psikolojinin hüzün/melankoli/depresyondan kurtulmak gerektiğine kanaat getirdiklerini ifade etmektedir. Bu bağlamda İslamî gelenekteki felsefe metinlerinin de Yunan-Grek dünyasından çevrilen eserlerden etkilenecek oluşturulduğunu ve bugünkü modern Batı düşüncesinin temelini de Yunan-Grek dünyasına dayandığını bildiğimiz⁶¹¹ için ele aldığımız felsefi metinlerin -MDR çalışmalarına orijinal bir katkı sağlamasada-mevcut olan modern terapi yaklaşımlarına köklendirici ve güçlendirici mahiyette bir katkıda bulunabilir. Bununla birlikte, bu çalışmada İslam düşünce geleneği çerçevesinde ele aldığımız âyet, hadis ve risaleler bağlamına göre MDR hizmetlerine,

⁶⁰⁹ Sigmund Freud, Yas ve Melankoli, 18-19.

⁶¹⁰ <https://psikiyatri.org.tr/halka-yonelik/24/depresyon-konusunda-bilmek-istedikleriniz> Erişim tarihi: 16.11.2021.

⁶¹¹ Mahmut Kaya, “Felsefe”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 12: 311-319.

özellikle de bibliyoterapi ekseninde pratik katkılar sağlar niteliktedir. Örneğin, Kindî'de geçen 'Kral İskender ve annesi', 'gemi yolcuları hikâyesi', 'Kral Neon kıssaları' okutulabilir veya anlatılabilir. Gazzâlî'deki 'gemi yolcuları' hikâyesinde ise dînî/İslamî perspektif daha baskın olduğu için Kindî'de geçen hikâyeye tercih edilebilir.

Bu konuda Kindî'den başka örnek vermek mümkün görünmemektedir. Hüzün hakkında risale yazma geleneği Kindî ile başladığından ondan sonra gelen düşünürler de genelde bu konuda onun düşüncelerini tekrar etmişlerdir. Zaten yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Kindî'nin risâlesi her ne kadar sistematik bir biçimde yazılmış olsa da Grek dünyası etkilerini barındırmaktadır.

Risâleler dışında âyet ve sahih hadislere baktığımızda ise yine bibliyoterapi ekseninde danışanın ilgi ve ihtiyacına göre Kur'an'da bahsedilen Hz. Ya'küb, Hz. Mûsâ ve Hz. Meryem'in kıssaları kayıp eksenli hüzün konularında MDR hizmetlerinde değerlendirilebilir. Kur'an'da geçen Hz. Yûnus'un kıssası, hüznü ve tövbesi ise özellikle cezaevlerine yönelik MDR hizmetlerinde dini referans açısından istifade edilebilir niteliktedir.

Hz. Peygamber'in hayatında yaşadığı kayıplar, oğlu İbrahim'in vefatının ardından gözyaşı döküp kalbin hüzünlenmesinden bahsettiği hadis okutulabilir/anlatılabilir. Böylece yas sürecindeki danışan yalnız olmadığını, peygamberlerin bile türlü kayıplar yaşadığını ve üzüntüler duyduğunu bilecektir. Zaten insanın tıpkı Kindî'nin de Kral İskender'in ölümünü anlattığı hikâyedeki gibi yalnız olmadığını bilmesi hüznünü hafifletir.

Hüzün, keder gibi duyguları yaşayan Müslümanın bazı günahlarının affedileceğine dair rivayetler okutulabilir/anlatılabilir. Bu rivayetten haberdar olan danışanın çektiği hüzün belki bir nebze olsun kolaylaşacaktır. Hadislerde geçen hüzünden Allah'a sığınılan dualar ettirilebilir. Bu dualar da insanı manevî olarak güçlendirecektir.

Tasavvuffataki hüzün görüşlerine geldiğimizde ise Hasan-ı Basrî ekolüne göre âyet, sahih hadis ve felsefe metinlerinin aksine hüzün çekmenin gerekli olduğundan bahsetmiştik. Hasan-ı Basrî daha öncede belirttiğimiz gibi *hüzün çekmekten maksadın*

pasif bir duygu hali olmadığı, aksine hüznün aktif olarak iyi işler peşinde olmak olduğu görüşündedir. Ona göre dünyada zamanın çoğunun hüznle geçirilmesi, salih amellerin aşılması demektir. Tasavvuftaki bu görüşü de MDR için değerlendirecek olursak manevî danışmanın, yas sürecindeki danışanına başkalarına yardımcı olmayı mesela; yaşlı bir teyze/amcanın yolda karşıdan karşıya geçmesine yardımcı olmayı, akraba ile sılây-ı rahîmi güçlendirmeyi, komşu ile ilişkileri geliştirmeyi, maddî bakımdan zor durumda olan birine gücü nisbetinde yardım etmeyi tavsiye edebilir. Ayrıca bu dönemde danışana belirli dua, zikir ve ibadetlerini arttırmasını tavsiye edebilir.

5.3. Değerlendirme ve Sonuç

İnsan nefsi kendini koruma içgüdüğü ile başına kötü bir iş gelmesini istemez. Ama sonlu ve imtihan yeri olan dünyada insanın başına istemediği şeylerin gelmesi kaçınılmazdır. İşte bu istemediği şeyler başına gelen insanda farklı duygu durumları ve davranışları ortaya çıkar. Bunlar hüzn, gam, keder, depresyon, yas, melankoli gibi kavramlarla isimlendirilir. Bu kavramların benzer yanları bulunmakla birlikte aralarında ufak da olsa farklılıklar bulunmaktadır. Bazıları geçmişte aynı manayı karşılıyorken günümüzde daha spesifik kavramsal çerçevesi bulunan kelimeler haline gelmişlerdir. Örneğin hüzn ve melankoli birbirinin yerine kullanılırken, melankolinin kavramsallaşmış hali ise artık depresyon olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

Biz çalışmamızda bu kavramlardan hüznü ele aldık. Hüzn konusunu Kur'an'ı Kerim'den âyetler, Hz. Peygamber'in sahih hadisleri, Müslüman düşünürlerin hüzn hakkındaki risâleleri ve tasavvuftaki görüşler ekseninde inceledik. Kur'an'ı Kerim'de hüzn ve hüznünden türeyen kelimelerin 42 âyete, hüzn manasında geçen "gamm, kerb ve dıyk" kelimelerinin ise 11 yerde geçtiği sonucuna ulaştık. Hüzn kelimesi Kur'an'da en çok korku kavramı ile birlikte kullanılmakta ve 18 âyette "korku ve hüznün olmayacağı" şeklinde geçmektedir. Bu âyetlerin konuları genel olarak gönderilen rehber uyanlar, İslam'dan önceki hak dinlere iman edenler, bütün hayatı boyunca muhsin olarak yaşayanlar, mallarını hayra sarf edenler, iman eden ve imanının gereğini yerine getirenler, Allah yolunda şehit olanlar, Allah dostları etrafında toplanmaktadır. Âyetlerde genel olarak geçen ana fikir, bu kimselerin

dünyada bıraktıkları veya bırakacakları şeyler için bir hüzün yoktur, âhirette de kötü bir akıbetle karşılaşmayacakları için onlara bir korku da yoktur.

Âhîret konulu âyetlerde âhirette kurtuluşa erenlerin hüzne uğramayacağından bahsedilmekte ve Taberî bu hüzünleri cehennem, ölüm, açlık, yorulma veya kıyamet günü üzüntüleri olarak açıklamaktadır.⁶¹² İnkârcılara ilişkin hüzün konulu âyetlerde Hz. Peygamber ve mü'minler, münafık, Yahudi, müşriklerin kötü sözlerine karşılık desteklenmektedir. Peygamberlerden bahseden hüzün konulu âyetlerde ise Hz. Ya'küb, Hz. Mûsâ, Hz. Meryem, Hz. Lût ve Hz. Muhammed (s.a.)'in hayatlarında karşılaştıkları üzüntü verici durumlar anlatılmıştır. "Gam", "kerb" ve "diyâk" kelimeleri ile ifade edilen hüzün konulu âyetlerde de Hz. Peygamber ve Hz. Yûnus'un üzüntülerine ve kıssalarına yer verilmiştir. Kur'an'da hüzün teması genel olarak bu konular etrafında işlenmiştir.

Hüzün, son zamanlarda İslam'da sanki yüceltlen yüksek görülen bir duygu hali gibi gözükmektedir. Hz. Peygamber'den aktarılan "Ben hüzün peygamberiyim", "Hüzün benim arkadamışımdır" şeklinde aktarılan sözler de bu fikri destekler görünmektedir. Fakat araştırmalarımızda bu rivayetlerden ilkinin sahih ya da mevzû herhangi bir kaynağına ulaşamadık. İkincisinin ise mevzû hadis izleri taşıdığını öğrendik. Çeşitli dini sohbetlerde ya da metin aralarında kullanılan bu rivayetler hüzne ulvî bir bakış açısı yüklemekte ve yaşanılması gereken bir hal imajı çizmektedir. Kur'an'ı Kerim'in "hüzünle indiği ve hüzünle okunması gerektiğine" dair rivayetlerin de araştırmalarımız sonucu zayıf kaynaklı olduğu ortaya çıkmıştır. Netice itibariyle hüznün, Allah'ın ya da Hz. Peygamber'in bizim yaşamamızı istediği vazgeçilmez bir duygu durumu ya da davranışı olduğunu söylemenin mümkün olmadığını ifade edebiliriz. Bununla birlikte âyet ve sahih hadislerle baktığımızda hüzün, dünyada ve hatta bazı durumlarda âhirette insanın kaçınılmaz olarak karşısında durmaktadır. Yani, istenilen bir durum olmasa bile hayatın bir gerçeği olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim dayanılmaz acılara en çok peygamberlerin uğradığını âyet ve hadislerden de anlamış bulunmaktayız. Hz. Ya'küb'un oğlu Yûsuf'a yıllarca duyduğu özlem, Hz. Peygamber'in anne, baba, dede, eş, amca ve çocuk kayıpları, müşriklerin ona inatla inanmaması, Hz. Yûnus'un pişmanlığı. Kuran'da anlatılan bu olayların hepsinin içinde hüzün gerçeği vardır.

⁶¹² Taberî, *Taberî Tefsiri*, 7: 24-25.

Sahih hadisleri incelediğimizde kayıplar karşısında hüzün duymanın insanî bir hal olmakla birlikte dili isyandan korumak gerektiği anlıyoruz. Allah'ın kendileri ile birlikte olduğu kimseler için hüzün olmayacağı, hüzün, keder gibi sıkıntılı durumları yaşayan mü'minlerin bazı günahlarının affedileceği, Allah için birbirini seven mü'minlerin insanların üzüleceği zamanlarda onların üzülmeceği müjdeleri ile karşılaşılıyor. Üç kişi iken iki kişinin gizlice konuşmasının diğer kişiyi üzebileceği gerekçesi ile yasaklanması, hüzünden ve diğer sıkıntı veren şeylerden Allah'a sığınmak için edilen dua ile cehennem ehlinin hüznünden bahseden rivayetler de bulunmaktadır. Sahih hadislerdeki hüzün konulu hadisler bu konular etrafında toplanmıştır.

Kur'an ve sahih hadislerde yer alan ilgili bağlamlardan çıkan mesajlarda esas olan temel unsur hüznün sabredilmesi gerek bu dünyada gerek âhirette kaçınılması ve kurtulması gereken olumsuz bir duygu durumu olduğu gerçeğidir.

İslam felsefesinin hem ilk filozofu hem de bu konuda ilk eser vereni Kindî ile başlayan süreçte hüzün, genel manada hep yerilmiştir. Ondan hep kurtulmak gerektiğinden, insana fayda vermediğinden bahsedilmiştir. Kaybettiği şeyler ardından üzülen ve arzuladıklarına da kavuşamayan insan, Kindî'nin gözünde aşağı bir seviyededir. Akla yaptığı vurgu ve verdiği önem ile öne çıkan Kindî, bilgece yaşamaktan bahseder. Bilgece yaşamak kralların ahlâkına denktir ve burada “etkilenmeme ideali” ön plana çıkmaktadır. Hayatta kaybetsek de kazansak da hiçbir şekilde bunun insan hayatını ekilememesi gerekir. Bu çok yüksek bir idealdir. Kindî aynı zamanda üzüntüden kurtulma yollarını da bir bir sıralamıştır. Ondan sonra gelen düşünürler genelde Kindî'nin fikirlerini takip etmişlerdir.

Örneğin Râzî, iki türlü üzüntü ayrımı yapmıştır: Ona göre bir şeye sahip olup onu kaybeden kişinin üzüntüsü ile hiç sahip olmayanın üzüntüsü bir değildir. Bir şeye sahip olup onu kaybeden daha fazla üzüntü çeker. Bu sebeple akıllı insanın yapması gereken o şeye baştan hiç sahip olmamaktır. Düşünürler bu konuda yine benzer örnekleri göstermişlerdir. Kindî'nin Sokrat'tan aktardığı “Kaybettiğimde üzüleceğim şeylere sahip olmuyorum” sözü bu konuyla alakalıdır. Bu hikâye Kindî ve Râzî'den sonra birçok düşünürün de risâlesinde yer verdiği bir örnektir. Râzî'nin Kindî'den farklı olarak ortaya koyduğu düşüncesi ise şudur: Bir şeye sahip olmanın verdiği mutluluk,

o şeyi kaybettiğinde doğan üzüntüden çok değildir. Sevdiği şeyi elinde bulunduran kimse onu hakkı olarak görürse verdiği mutlulukla ilgilenmez ve sonunda onu kaybettiğinde ortaya çıkan hüznün, verdiği mutluluktan daha fazladır.

Ebû Zeyd Belhî, üzüntünün sebepleri arasında Kindî'den ve diğer düşünürlerden farklı olarak bedendeki dört sıvının dengesinin bozulmasını zikretmiştir. Yani biyolojik etmenlerin psikolojik sorunlara neden olduğuna dikkat çekmiştir.⁶¹³ Korku ve hüznü psikolojik rahatsızlıklar olarak gören Belhî, bu rahatsızlıkları sebebi bilinen ve bilinmeyen olarak ikiye ayırır. Sebebi bilinen hüznü sevilenlerin kaybedilmesi olarak açıklarken, sebebi bilinmeyenleri vücutta bulunan 4 sıvıdaki değişim olarak gösterir. Bunlar için bedensel ve ruhsal iki çözüm yolu sunar: Bedensel olarak kanın temizlenmesini, dengeyi yeniden sağlayacak yiyecek ve ilaçların kullanılmasını önerir. Ruhun şifası için ise insanlara sosyal hayata karışıp dostluk ilişkisi kurmayı, sevdiği şeyleri yapmasını tavsiye eder. Hatta Belhî diğer düşünürlerden farklı olarak aynı zamanda müzikle tedaviyi de önerir. Ayrıca kayıplar karşısında yaşadığımız hüznün için vaaz dinlemeyi ve nefsin eğitilmesi gerektiğini belirtir.

Râgıb İsfahânî, tasavvuf ehlinin sözlerinden verdiği örnekler ile kendinden önceki düşünürlerden ayrılmaktadır. Kindî, Râzî ve Belhî hüzne daha akılcı yaklaşarak, örneklerini genelde Sokrat gibi şahsiyetler üzerinden vermişlerdir. Râgıb İsfahânî ise Hasan-ı Basrî gibi tasavvuf büyüklerinin söz ve şiirlerine yer vermiştir. Oluş ve bozuluş dünyasında hüznünden kaçılmayacağını, kaybettiğinde üzüleceği şeylere sahip olmayan Sokrat'ı hikmet ehli bir adam olarak tanıtmayı, başa gelmesi muhtemel bir kayıp için devamlı üzülmenin fayda vermeyeceği, başa gelmenin imkânsız olduğu bir şey için üzülmeninse ancak aptalların işi olduğu gibi görüşleriyle de kendinden önceki düşünürlerle benzerlik göstermektedir.

İbn Miskeveyh de ilk üç düşünür gibi akla yaptığı vurgu ile ön plana çıkmıştır. Aynı zamanda kendinden öncekilerden farklı olarak alışkanlıkların davranışa olan etkisinden bahseder. Toplumun asker veya yankesici gibi iki uç örneğini vererek bu mesleği yapanların yaptıkları iş ile övünmelerinin bir alışkanlıktan ibaret olduğunu

⁶¹³ Kindî'nin etkilenmeme ideali ile Belhî'nin bedendeki dört sıvıya dikkat çekmesi onların Yunan felsefe görüşünden etkilenmiş olabileceklerini göstermektedir. Çünkü bu fikirler öncesinde Yunan felsefesinde bulunmaktaydı.

belirtmektedir. İnsan da bu dünyada her an bir kayba uğrayabileceğinden kayıplar karşısında üzülmemeyi alışkanlık haline getirirse üzülmeceğini ileri sürer. Ayrıca Kindî'nin adını vermeden “bazı filozoflar” diyerek ondan alıntılamlarda da bulunmaktadır.

İbn Miskeveyh'ten sonra gelen İbn Sînâ'nın bu alanda yeni bir fikri yok denebilir. Adeta kendiden önceki düşünürlerin görüşlerini tekrar eder gibidir. İbn Hazm diğer düşünürlerin akla yaptığı vurgudan farklı olarak dine vurgu yapmıştır. Dünyadayken dünyevî her istek ve amaç sonunda hüzünden kaçmanın mümkün olmadığını ancak Allah rızası ile çalıştığı takdirde insanın hem dünya hem âhiret saadetini tadacağını ve hüzne uğramayacağını düşünür.

Hâce Abdullah el-Herevî mutasavvıf olması hasebiyle hüzne tasavvufi açıdan bakmış ve hüznü 3 dereceye ayırmıştır: Avamın hüznü, tasavvuf ehlinin hüznü ve havâtır dışında ortaya çıkan hüznü. Avamın hüznünü, “hizmette kusur, sıkıntı çekmek ve zamanı boşa harcamak” olarak açıklarken, tasavvuf ehlinin hüznü çekmesini âli görülenlerdendir. Üçüncü hüznü çeşidini de “havâtır dışında (tecellilerde ortaya çıkan) farklılığa, niyetlerin birbiriyle çelişmesine ve hükümlere itiraz etmeye hüznülenmek” olarak açıklamıştır. Aynı zamanda ona göre hüznü tasavvuftaki çıkılması gereken basamaklardan biridir.

Gazzâlî ise akıl sahibi bir insanın ailevî sorunları yoksa sağlığı yerinde ve bir günlük yiyeceği de varsa üzülmesini hoş görmez. Hüznü geçmiş, gelecek ve şu anın verdiği hüznü olarak üçe ayırır. Geçmiş değiştirilemediği için; eldeki şeyin/malın kendisinin olmadığını kabullendiğinde ise gelecekteki kayıplar için hüznülenmek akıl sahibi insana yakışmaz. Şu anda gerçekleşen hüznü ise ona göre zengin birini kıskanmaktan veya fakirliğin zorluğundan kaynaklanmaktadır. Bu kimselerin büyük acılardan haberi olsaydı eğer içinde buldukları duruma şükredeceklerini belirtir. Gazzâlî hüznü tedavisi için seçici kıyaslama yapmak gerektiğini düşünür. Mesela şükür için dünyalık imkânları az olanlara, takva için de dinî yaşantıda kendinden daha üstün olanlara bakmayı önerir.

Nasîrüddin Tûsî’de ise Kindî’nin “üzüntüden kurtulma” ve İbnMiskeveyh’in “ahlâkın alışkanlıklara dönüşmesi” konularında belirgin izleri görünmektedir. Nasîrüddin Tûsî’nin kendinden önceki düşünörlere ek yeni bir fikri neredeyse yoktur, diyebiliriz.

Kınalızâde Ali Efendi, âhiretteki ebedi saadet için çalışmanın insanı hüzünden koruyacağına inananlardandır. Dünyalık fani bağlardan kopamayan, nefesine hâkim olamayan, geçici arzu ve isteklerinden vazgeçemeyen kimselere en azından bunların esiri olmamasını tavsiye etmektedir. Tûsî’deki gibi Kindî ve İbn Miskeveyh izlerine Kınalızâde’de de rastlamak mümkündür. Kınalızâde, Kindî’nin adını açıkça zikrederek ondan alıntılama yaptığını gösteren ender düşünörlerdendir.

Muhyî-yi Gülşenî de kendinden önceki çoğu düşünöür gibi hüznün insanı saadete eristirmeyeceği görüşündedir. Yeni bir iddiası olduğunu söylemek pek mümkün değildir.

İslam felsefe metinlerini incelediğimizde Hâce Abdullah el-Herevî dışında yukarıda ismini zikrettiğimiz düşünöürlerin birbirine benzer görüşleri olduğu anlaşılmaktadır. Herevî dışındakiler hüznün çekmenin insanı bir yere götürmeyeceği, saadet vermeyeceği görüşünü savunurlarken Herevî hüznü tasavvuftaki geçilmesi gereken basamaklardan biri olarak saymıştır.

Hüzne yüce, ulvî, kudsî bir anlam yüklenmesi tasavvufta olmuştur, dersek herhalde yerinde bir cümle kurmuş oluruz. Tasavvufta Basra ekolünün Hasan-ı Basrî kolu ile hüznün tasavvufta bir merteye haline gelmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz zıt görüşlerin aksine -Herevî hariç- hüznün çekmek gereklidir. Hüznün insanı tezkiye eder ve mertebesini yükseltir. Söz konusu bu tasavvufî mistik yaklaşıma göre günahkâr bir kul sonlu bir dünyada hüznün çekmeyecek de ne yapacaktır?

Sonuç olarak, “hüznün” İslam düşünce geleneğindeki izini sürdüğüümüz bu çalışma Maneviyat Danışmanlığı ve Rehberliği (MDR) teori ve pratiği için ne anlam ifade etmektedir?

Öncelikle, MDR ile ilişkisi bakımından yapılan ilk çalışmalardan birisi olması bakımından bu araştırma, MDR teori ve pratiğinin hüznün konusu bağlamında İslam

düşünce geleneğinden ne derece istifade edebileceğinin imkânına işaret etmektedir. Bu çalışmada hüznün, bir konu olarak geçtiği âyet ve hadislere ek olarak, müstakil bir problem olarak ele alındığı Kindî'den Muhyî-yi Gülşenî'ye uzanan klasik eserler kapsamında ve tasavvuf geleneği çerçevesinde neredeyse ansiklopedik bir tarzda etraflıca işlenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmamız hüznün konusunda İslamî referansların kapsam, kapasite ve niteliğine ilişkin birtakım fikirler vermektedir. Başka bir ifadeyle, çalışmamız MDR çerçevesinde hüznle ilgili hangi İslamî kaynaktan ne derece istifade edilebileceğine dair birtakım nostaljik olmayan gerçekçi öngörülere kapı aralamaktadır. Kısaca, çalışmamız İslamî kaynaklarda hüzn konusuna nasıl yaklaşılmaktadır diye merak eden birisi için bir yol haritası niteliğindedir.

İkinci olarak, bu çalışmada ortaya koyduğumuz veriler hüznün İslam düşünce geleneğinde ele alınışıyla modern psikoloji teori ve pratiğinin hüznle yaklaşımı arasında-çalışmamızın sınırlılığından dolayı direk olmasa da- dolaylı bir karşılaştırma yapılmasına imkân vermektedir. Yani ana hatalarıyla bu çalışma çerçevesinde ele aldığımız dinî ve felsefî referanslara vakıf olan biri, belli ölçüde mevcut psikoloji çalışmalarının üzüntü, yas, melankoli, depresyon gibi konulara yaklaşımıyla çeşitli kıyaslamalarda bulunabilir, her iki yaklaşımın ne ölçüde örtüşüp ne ölçüde ayrıştığını takdir edebilir. Ayrıca böyle bir kıyaslama müstakil bir çalışmanın konusu da olabilir. Mevcut çalışma sadece İslam düşünce geleneğine yoğunlaştığı için söz konusu bu kıyaslama bu çalışmada müstakil bir başlık olarak ele alınmasa da kıyaslama yapacak çalışmalara zemin hazırlayan bir içeriğe sahiptir.

Son olarak, her ne kadar bu çalışmamızda ayrı bir başlık olarak ele alınmasa da bu araştırmada elde ettiğimiz sonuçlar neticesinde, “hüznün” konusunda İslamî gelenekteki birikim ile modern psikolojinin kayıplar hakkında kısmenörtüşen hususlar olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin her iki düşünce geleneğinde de hüznünden, hüznün verdiği acılardan kurtulmanın gerekliliği vurgulanmaktadır. Ancak bu genel bir tespit olup detayı daha ileri düzey bir araştırma gerektiren konudur. Hüzn konusunda İslam düşünce geleneğinin modern psikoloji teori ve pratiğiyle hangi spesifik konularda örtüştüğü veya ayrıştığı ve İslamî referansların bu bağlamda MDR hizmetlerine modern psikolojiden daha farklı nasıl bir katkıda bulunabileceği araştırılıp tartışılması gereken ayrı bir çalışma konusudur.

REFERANSLAR

- Akın, Haydar. “Antik Çağ’dan Yeni Çağ’a Delilik, Melankoli ve Cinlenme”. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2014.
- Aksoy, Hasan. “Kınalızâde Ali Efendi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, 25, 416-417.
- Akyol, Elif. “Üzüntüyü Yenmenin Çareleri-Kindî Merkezli Bir İnceleme-”. Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2015.
- Alılı, Murad. “Bir Hüzün Turizmi Destinasyonu Olarak Azerbaycan’ın Değerlendirilmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2018.
- Alper, Ömer Mahir. “İbnSînâ”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, 20, 319-320.
- “İbn Sînâ” “Eserleri” bölümü. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, 20, 337-345.
- Altıntaş, Süleyman. “Depresyon ile Dinsel Başa Çıkma Arasında İlişki Üzerine Bir Çalışma”. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2014.
- Altuntaş, Resul. “Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlak Eğitime İlişkin Görüşleri”. Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2015.
- Apaydın, H.Yunus. “İbn Hazm”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, 20, 39-51.
- Arıkan, Hülya. “Nasîrüddin Tûsî ve Kınalızâde’nin Mutluluk Anlayışlarının Mukayeseli Analizi”. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2018.
- Arkonaç, Oğuz. *Açıklamalı Psikiyatri Sözlüğü*. İstanbul: Nobel Yayıncılık, 1999.
- Ayaz, Tuğba. “The Contributory Roles of Attachment Styles, Coping and Affect Regulation Strategies on Bereavement/Başlanma Stili, Baş Etme ve Duygu Regülasyon Stratejilerinin Yas Üzerindeki Rolü”. Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2011.
- Aydın, Ali Rıza. “İnanma İhtiyacı ve Dini Ritüellerin Psikolojik Değeri”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9 (2009/3): 87-99.
- Aydoğan, Şeyma Deniz. “Ebû Bekr Râzî’de Kötü Huyları Düzeltme Yolları”. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2011.
- Ayten Ali, Köse Ali. *Din Psikolojisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

- Ali Ayten, Sevde Düzgüner, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri ve Temel Bilgiler Kılavuzu*, 2.baskı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020)
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: KubbealtıLugatı, 2005.
- Azizova, Elnure. “Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Bağcaz, Arda. “Ankara’da Yakın Kaybı Sonrası Yas Belirtilerinin Yaygınlığı ve Yordayıcı Etmenler (Sosyodemografik Özellikler, Yakın Kaybının Özellikleri, Anksiyete Duyarlılığı ve Yetişkin Ayrılık Anksiyetesi)”. Tıpta Uzmanlık Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017.
- Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2006.
- Bayraktar, Mehmet. “İbn Miskeveyh”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, 20, 201-208.
- Belen, Fatıma Zeynep. “Manevî Danışmanlıkta Bibliyoterapi Tekniği ve Uygulaması”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014.
- Beyaztaş, İlknur. “Resim Sanatında Depresyon Belirtileri ‘Anhedoni, Sessizlik, Acı, Keder, Çöküntü’ Temalı Resimler”. Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi, 2018.
- Bezek, Esmâ Nur. “Din Eğitiminin Depresyonu Azaltıcı Etkileri”. Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2020.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur’an’ı Kerim’in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- *Kur’an’ı Kerim’in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Nesa Yayıncılık, 1997.
- Borgna, Eugenio. *Melankoli*. Çev. Meryem Mine Çilingiroğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Şu Bizim Kırılğanlığımız*. Çev. Meryem Mine Çilingiroğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Bozkurt, Aysu. “Hüzün Uyandırıcı Duygusal Çekicilikli Reklamların Tüketici Üzerindeki Etkisi”. Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, 2012.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2000.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Muhtasar Ruhu’l Beyan Tefsiri*. Çev. Heyet. İstanbul: Damla Yayıncılık, 2012.
- Burton, Robert. *Melankolinin Anatomisi I-II. Fasikül*. Çev. Merve Tokmakçıoğlu. İstanbul: Aylak Adam Yayınları, 2017.

- Cansever, Tuğba Gül. “İzmir’de Yaşayan Kadınların Yası Anlamlandırma ve Başa Çıkma Biçimleri: Dini Perspektif”. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2019.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. 32.baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitabu’t-Ta’rifât*. Çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Çelik, Ahmet. “Hüzün Turizmi Üzerine Bir Derleme”. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*1 (2017/3): 41-55.
- Çelik, Suzan. “Türk Masallarında Ölüm ve Yas”. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2000.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Çağrııcı, Mustafa. “Gazzâlî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, 13, 489-493.
- “Hüzün”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, 73-76.
- Çamlı, Yasemin Cengiz. “EbûZeyd el-Belhî’nin Ruh Sağlığı ve Depresyon Tedaviyle İlgili Görüşlerinin Bilişsel Terapiye Göre Değerlendirilmesi”. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, 2019.
- Damar, Abdullah. “Menâzilü’s-Sâirîn Şerhleri ve Âb-ı Hayât”. Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2002.
- Dalcalı, Berna Köktürk. “Onkoloji Birimlerinde Tedavi Gören Bireylerin Manevî Bakım Gereksinimleri ve Hemşirelerin Bakım Uygulamaları”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018.
- Davutoğlu, Ahmet. “İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 1 (1996): 1-44.
- Debgici, Alaaddin Attar. “Depresyon ve Dindarlığın Bazı Tezahürleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Denizli İli Örneği”. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2016.
- Demirkol, Murat. “NasîrüddinTûsî’nin Bilim ve Felsefedeki Yeri”. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 2 (2010/4): 38-57.
- Doğan, Enfel. “Ahlâk-ı Alâî (Metin-Sözlük-Sentaks İncelemesi)”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006.
- Durusoy, Ali. “İbnSînâ”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, 20, 322.

- Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebi'd-Dünyâ el-Kuraşî el-Bağdâdî. *Hadislerde: Hüzün*. Çev. Hüseyin Kaya. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2007.
- Ebû Bekir er-Râzî. *Felsefe Risaleleri*. Çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- EbûNuaym el-İsfahânî. *Hilyetu'lEvliyâ ve Tabakatu'lAsfiyâ*. Çev. Hasan Yıldız, Hüseyin Yıldız, Zekariya Yıldız. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015.
- EbûZeyd el-Belhî. *Mesâlihu'l-Ebdânve'l-Enfus*. Çev. Nail Okuyucu, Zahit Tiryaki. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Daire Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Elçi, ElifNur. "Melankolik Öznede Özdeşleşme ile İntihar Üzerine Söylemsel Bir Analiz: SylviaPlath ve Nilgün Marmara Örneği". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi, 2020.
- Erdem, Metin. "Manevî Destek Hizmetleri ve Türkiye'de Kurumsallaşması". Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, 2017.
- Erdemir, Demirhan Ayşegül. "Ahlât-ı Erbaa". *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989, 2, 24.
- Erdok, Esmâ. "Melankolinin Görsel Anatomisi: 19.yy Avrupa Resminin Başyapıtlarında Melankolinin Temsili". Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2006.
- Esendir, Nihal. "Sağlık Çalışanlarının Maneviyat ve Manevî Bakım Algısı, İstanbul Örneği". Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2015.
- Fahreddîn er-Râzî. *Tefsîr-i Kebîr*. Çev. Prof. Dr. Suat Yıldırım, Doç. Dr. Lütfullah Cebeci, Doç. Dr. Sadık Kılıç, Öğr. Gör. C. Sadık Doğru. Ankara: Huzur Yayınevi, 1990.
- Fatah, AswadMamnd. "Kur'an'ı Kerim'de Hüzün Uslûpları". Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2017.
- Freud, Sigmund. *Yas ve Melankoli*. Çev. Aslı Emirsoy. İstanbul: Telos Yayıncılık, 2015.
- Gazzâlî. *Amellerde İlahi Terazi*. Çev. Abdullah Aydın. İstanbul: Aydın Yayınevi, 1971.
- İhyâ'ü 'Ulûmi'd-Dîn. Beyrut, 1982-3.
- et-Tibrü'l-mesbûk fî Naşîhati'l-mülûk. Nşr. M. AhmedDemec. Beyrut, 1987.
- Güleç, Nurdan. "Depresyonda Utanç, Suçluluk, Öfke ve Kendilik Değeri". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.

- Günay, Emre. “A Freudian Study of Depression in Post World II American Theatre/ 2. Dünya Savaşı Sonrası Amerikan Tiyatrosunda Depresyona Freudçu Yaklaşım”. Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi, 2009.
- Gürsu, Orhan. *Manevî Danışmanlar İçin Kılavuz* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2022).
- Güven, Hülya. “Depresyon ve Dindarlık İlişkisi”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Hâce Abdullah el-Ensarî el-Herevî. *Menâzilü's-Sâirîn*. Çev. Abdurrezzak Tek, İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2019.
- Hamarta, Erdal. “Üniversite Öğrencilerinin Yakın İlişkilerindeki Bazı Değişkenlerin (Benlik Saygısı, Depresyon ve Saplantılı Düşünme) Bağlanma Stilleri Açısından İncelenmesi”. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2004.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Ruhbilim Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997.
- Havuz, Melek. “Pozitif Psikoloji ve Tasavvuf Psikolojisi Çerçevesinde İbn Hazm’da Erdemli ve Mutlu İnsan”. Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019.
- Hökelekli, Hayati. “Dini Hayatın Bütünlüğü Açısından Âhiret Hayatının Psikolojik Temelleri”. *İlahiyat Fakülteleri Koordinasyon Toplantısı. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*. (2007).
- İbn Hacer Askalâni. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sâhihi Buhârî*. Nş. Abdulaziz b. Abdullah b. Baz, Muhammed Fuad Abdulbaki, Muhibbiddin el-Hatip. Kahire. 1986-87
- İbn Hazm. *Ahlâk Davranış Tarzları Nefislerdeki Ahlâki Hastalıkların Tedavisi*. Çev. Mustafa Çağrı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- İbn Kayyim. *Medâricu's-Salikîn*. Beyrut: Darü'l-Kitabü'l-Arabiyye Yayınları, 1973.
- İbn Kesîr. *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. Çev. Prof. Dr. Bekir Karlığa, Prof. Dr. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2018.
- İbn Manzur. *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: Dârü'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi Yayınları, 1997.
- İbn Miskeveyh. *Tehzîbu'l-Ahlâk-Ahlâk Eğitimi*. Çev. Abdülkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.
- İbn Sînâ. “Mahiyet ve Sebepleri”. Çev. Mehmet Hazmi Tura. *Türk Tıp Arşivi Tarihi 2* (1937/6): 33-34.
- İmam Kurtubî. *El-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*. Çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Buruc Yayınları, 1998.

Kalkan, Kübra. “Grup/Cemaat Dindarlığı ve Bireysel Dindarlığın Ruh Sağlığı Bağlamında Karşılaştırılması: Depresyon Örneği”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.

Kanbur, Ercan. “A ve B Kişilik Tiplerinin Hüzün Turizmi Deneyimlerine Etkisi: Tarihi Sinop Cezaevi Müzesi”. Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, 2021.

Kandemir, M.Yaşar. “Hatice”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,1997, 16, 165-166.

-----*Şemâil-i Şerîf Şerhi*. İstanbul: Tahlil Yayınları, 2016.

Kara, Mustafa. “Havf”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,1997, 16, 528-531.

Kara, Ömer. “Râgıb el-İsfahânî”.*TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, 34, 398-401.

Karakuş, Ahmet. “Modern Türk Şiirinde Hüzün ve Melâl”.Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009.

Karaman, Hayreddin; Dönmez, İsmail Kafi; Çağrı, Mustafa; Güneş, Sadrettin, *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

Karataş, Yahya.“Kur’an’da Havf ve Hüzün Kavramlarının Semantik Analizi”. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2003.

Karbay, Mert. “Deha ile Yas Arasında Melankoli: Antikiteden Günümüze Melankolinin Muhtevaları, Başkalaşimleri ve Politik İşlevleri”.Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2015.

Karlığa, H.Bekir. “Gazzâlî” “Eserleri” bölümü. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, 13, 518-530.

Kaya, Mahmut. “Felsefe”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı,1994, 12, 311-319.

-----*İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2001.

-----“Kindî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*.Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, 26, 41-58.

-----“Ebû Bekir Râzî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, 34, 479-485.

-----*İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.

Kaya, Umut. “Ebû Zeyd el-Belhî’nin Ahlak Felsefesi”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.

Kılıç, Aynur. “Râgıb el-İsfahânî’nin Mutluluk Anlayışı”. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019.

Kılıç, Burhan; Kurnaz, Hande Akyurt. *Hüzün Turizmi-Alt Disiplinler ve Türkiye Destinasyonlarından Seçmeler*. Ankara. Nobel Yayıncılık, 2020.

Kınalızade Ali Efendi. *Ahlâk-ı Alâ’î*. (Haz. Hüseyin Algül). Tercüman Gazetesi: Kervan Kitap.(ts.)

Kıratlı, Deniz. “Depremzede Olan ve Olmayan Gençlerin Kaygı ve Depresyon Düzeylerinin İncelenmesi”.Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2001.

Lartey, Emmanuel Y. “African Perspectives on Pastoral Theology: A Contribution to the Quest for More Encompassing Models of Pastoral Care”, *Contact: The Interdisciplinary Journal of Pastoral Care* (1993/112): 5.

Koç, Mustafa. “Manevî-[Psikolojik] Danışmanlık ile İlgili Batı’da Yapılan Bilimsel Çalışmaların Tarihi ve Literatürü (1902-2010) Üzerine Bir Araştırma – I”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2012/2): 202-203.

Kotan, Zeynep. “Melankolik Özellikler Gösteren Majör Depresif Bozukluk Tanısı Almış Hastalarda Serum Beyin Kaynaklı Nörotrofik Faktör (BDNF), Vasküler Endotel Büyüme Faktörü (VEGF) ve Leptin Düzeyleri”. Tıpta Uzmanlık Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2009.

Köksal, M.Âsım. *Hazreti Muhammed ve İslamiyet*. İzmir: Işık Yayınları, 2011.

Kutluer, İlhan. “İslam Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1989.

-----“Ebû Zeyd el-Belhî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, 5, 412-414.

-----“Müdâvâtü’n-Nüfûs”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, 31, 461-463.

Kurnaz, Hande Akyurt. “Hüzün Turizminin İç Turizme (İç Turizm Talebine) Etkisi: Çanakkale Örneği”. Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 2013.

Kutub, Seyyid. *Fi Zılâli’l Kur’an*. Çev. Salih Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yolcu. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Senetü’l Hüzn”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, 36, 519-520.

Luggat Osmanlıca Sözlük, "Hem", erişim 19 Ocak 2021, <https://www.luggat.com/index.php#ceviri>.

- Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Derneği, "MDR Nedir?", erişim 16 Ocak 2022, <https://mdr.org.tr/mdr-nedir/>.
- Mamand, Aware Muhammed. "Ebu'l-Kasım eş-Şâbî'nin Şiirlerinde Hüzün ve Hasret". Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2016.
- Maslow, Abraham. *İnsan Olmanın Psikolojisi*. Çev. Orhan Gündüz. İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 2001.
- Mersin, Sevinç. "Depresyonlu Hastaların Sosyal Desteği Algılamaları". Yüksek Lisans Tezi, GATA Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2004.
- Morsünbül, Gönül. "Toplumsal Bellek ve Kitlesele Yasın Medyada Temsili: Soma Maden Faciası Örneği". Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2019.
- Muhammed Alî es-Sâbûnî. *Safvetü't-Tefâsîr*. Çev. Sadrettin Gümüş, Nedim Yılmaz. İstanbul: EnsarNeşriyat, 1990.
- Muhyî-yi Gülşenî. *Ahlâk-ı Kirâm*. Çev. Abdullah Tümsek. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Muhyiddîn İbn Arabî. *Tefsir-i Kebir Te'vilat*. Çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Kitsan Yayınları, 2017.
- Mütercim Asım Efendi. *Okyânûsu'l-Bâsît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Daire Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Nair, Ahmet. "Kur'an'da Korku Kavramı". Doktora Tezi. Yalova Üniversitesi, 2017.
- Nasîrüddin Tûsî. *Ahlâk-ı Nâsırî*. Çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- Oktay, Ayşe Sıdıka. "Kınalızâde Ali Efendi'nin Hayatı ve Ahlâk-ı Alâî İsimli Eseri". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* (2002/12): 185-233.
- Oral, Timuçin. "Karasevda'dan Depresyon'a Hüznün Tarihi". *Başka Psikiyatri ve Düşünce Dergisi* (2009/1).
- Öksüzoğlu, Songül. "Palyatif Bakım Hastalarına Bakım Verenlerde Depresyon ve Tükenmişlik Durumunun Bakım Süresiyle Olan İlişkisi". Tıpta Uzmanlık Tezi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, 2018.
- Öncel, Gülден. "Modern Dünyada Ölüme Bakış ve Yas". Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.
- Öngören, Reşat. "Tasavvuf". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, 40, 119-126.
- Özdemir, Büşra Sultan. "Gazzâlî'nin Mizânü'l Amel Adlı Eserindeki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi". Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2015.

- Özgen, Ahmet Burhanettin. “Karanlığın Aydınlığı: Melankolinin Tarihsel, Psikanalitik, Sosyolojik ve Felsefî Boyutları Üzerine Bir Araştırma”. Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2006.
- Özoğul, Ayşe. “Manevî Danışmanlık ve Rehberlikte Logoterapinin Uygulanabilirliği”. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2020.
- Öztekin, Mahmut. “Abdür-raûf el-Münâvî ve Şerhu Menâzili’s-Sâirîn Adlı Eserin Analizi”. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019.
- Öztürk, Adnan. “Hüzün Turizmi Katılımcılarının Kişilik Özellikleri, Motivasyonları ve Memnuniyetleri Arasındaki İlişki”. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2016.
- Öztürk, Özlem. “Kur’an Kursu Öğrencilerinde Depresyon Düzeyi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği)”. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007.
- Pala, Nezh. “Die Sinnbezirke Freude und Trauer in Deutschen und Ihre Türkischen Aquivalente/ Almandadaki Sevinç ve Hüzün Anlam Alanları ve Türkçedeki Karşılıkları”. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1999.
- Pırlanta, İsmail. “Hz. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı”. *Siyer Araştırmaları Dergisi* (2019/5): 13-42.
- Prigent, Helene. *Melankoli ve Bunalımın Başkalaşimleri*. Çev. Orçun Türkay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Polat, Şimel Berfin. “Anadolu Seramiklerine Ölüm ve Yas Teması”. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, 2021.
- Râgıbİsfahânî. *Erdemli Yol*. Çev. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Râgıb el-İsfahânî. *Müfredat*. Çev. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çınar Yayıncılık, 2017.
- Ross, Elisabeth. Kübler. *Ölüm ve Ölmek Üzerine*. Çev. Ekin Uşşaklı. İstanbul: April Yayıncılık, 2010.
- Rycroft, Charles. *Psikanaliz Sözlüğü*. Çev. Doç. Dr. M. Sağman Kayatekin. İstanbul: Ara Yayınları, 1989.
- Sami, Said. “Travmatik Kayıp (Ölümler) Sonrasında Dini İnanç Sahibi Olma ve Olmayan Bireylerin Ölümüne, Yasa ve Sonrasında Yaşanan Sürece Dair Tutumlarının Karşılaştırılması (Nitel Bir Araştırma)”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Sayar, Kemal. *Hüzün Hastalığı*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2017.
- Schlauch, Chris R. “Defining Pastoral Psychotherapy”, *Journal of Pastoral Care* 39 (1985/3): 223.

- Seven, Elvina. “Ölüm ve Yas Temalı Piyano Eserlerinin Müzik Dillerindeki Ortak Noktaları ve Farklılıkları”. Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2020.
- Seven, Rumeysa. “Melankoli ve Erkek Dindarlığı”. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2016.
- Seyitoğlu, Faruk, Yırık, Şevket. “Hüzün Turizmi ve Mabetleşme Süreci Kapmasında –Sarıkamış-”, 15. *Ulusal Turizm Kongresi*, 2014.
- Sezgin, Osman Polat. “Hüzünlü Müzik Parçalarının Algılandığı Estetik Bağlamın Bu Parçalara İlişkin Yaklaşma-Kaçınma Eğilimleri Üzerindeki Etkileri”. Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019.
- Sünter, Emel. “Ebu Bekr Râzî ve Felsefî Görüşleri”. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2004.
- Şahin, Ağılkaya Zuhâl. *Manevî Bakım ve Danışmanlık*. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017.
- Şentürk, Nurettin. “Hadislere Göre Şeytan”. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2015/5): 139-165.
- Şirin, Turgay. *Manevî Danışmanlıkta İhsan Modeli*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2018.
- Şirinov, Agil. “Nasîrüddin Tûsî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, 41, 437-442.
- Taberî. *Taberî Tefsiri*. Çev. Kerim Aytekin, Hasan Karakaya. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
- Teber, Serol. *Melankoli “Normal Bir Anamoli”*. İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Tekeş, Abdulfâfi. “Manevî Bakım Hizmetlerinin Kaygı, Depresyon ve Umutsuzluk Üzerine Etkisi (Kayseri Kapalı Ceza İnfaz Kurumu Örneği)”. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019.
- Tınmaz, Gülsevîm. “Fransa’da Manevî Danışmanlık ve Rehberlik Çalışmaları”. Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019.
- Topaloğlu, Bekir. “Âhiret”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, 1, 543-548.
- Yûsuf Suresi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, 44, 28-30.
- Toptaş, Hazal. “Sevilen ve Hüzünlü Müziklerin Kısa Süreli Hafıza Üzerine Etkileri”. Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2021.
- Toz, Rıza. “Hadislerde Sevinç ve Hüzün”. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2020.

- Tuncel, Oğuzhan. “Yetişkin Bireylerin Boş Zamanlarında Katıldıkları Fiziksel Aktivitelerinin Yaşam Memnuniyeti, Depresyon, Stres ve Kaygı Düzeylerine Etkisinin Araştırılması”. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2020.
- Tümsek, Abdullah. “Muhyî-yi Gülşenî ve Ahlâk-ı Kirâm İsimli Eseri”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995.
- Türkyılmaz, Serap. “Sağlık Personelinin Annelik Hüznü ile İlgili Bilgi, Görüş ve Uygulamaları”. Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2014.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri, "Korku", erişim 25 Mart 2021, <https://sozluk.gov.tr/>.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri, "Âhîret", erişim 1 Mayıs 2021, <https://sozluk.gov.tr/>.
- Türkiye Psikiyatri Derneği Psikofarmakoloji Bilimsel Çalışma Birimi, "Depresyon Konusunda Bilmek İstedikleriniz?", erişim 16 Kasım 2021, <https://psikiyatri.org.tr/halka-yonelik/24/depresyon-konusunda-bilmek-istedikleriniz>.
- Uçar, Muhammed Murat. “Türk Romanında Melankoli, Histeri ve Paranoya (1860-1946)”. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2021.
- Uludağ, Süleyman. “Hasan Basrî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, 16, 291-293.
- “Velî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, 43, 25-28.
- Ünal, Cengiz. “Kur’an’ı Kerim’de Sevinç ve Hüzün”. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008.
- Ya’kûb b. İshak el-Kindî. Çev. Mustafa Çağrıncı. 2. baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İhbât”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, 21, 529-530.
- “Peygamber”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, 34, 257-262.
- Yazıcı, Tahsin. “Muhyî-yi Gülşenî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006, 31, 79-81.
- Yazıcı Tahsin, Uludağ Süleyman. “Hâce Abdullah Herevî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, 17, 222-226.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dinî Kur’an Dili*. İstanbul: Ata Ofset, 1971.
- Yıldırım, Canan. “Depresyon ve Mesleki Doyumun İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Turist Rehberleri Üzerine Bir Araştırma”. Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2018.

Yıldız, Gülsüm. “İbn Miskeveyh’in Tehzîbu’l-Ahlâk Adlı Eserinin Din Eğitimi Bakımından Değerlendirilmesi”.Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2002.

Yıldız, Hatice. “Yenidoğan Bebeği Ölen Ebeveynlerin Yas Sürecine Yardım”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.

Yılmaz, Hasan Kamil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.

Zemahşerî. *El-Keşşâf*. Ed. Murat Sülün. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Daire Başkanlığı Yayınları,2018.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Rabia Yılmaz

Eğitim:

2012 – 2017 İlahiyat, Marmara Üniversitesi, Türkiye.

2018 – 2021 Din Bilimleri, İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye.

